ISSN 0320—8370

ВСЕСВІТ

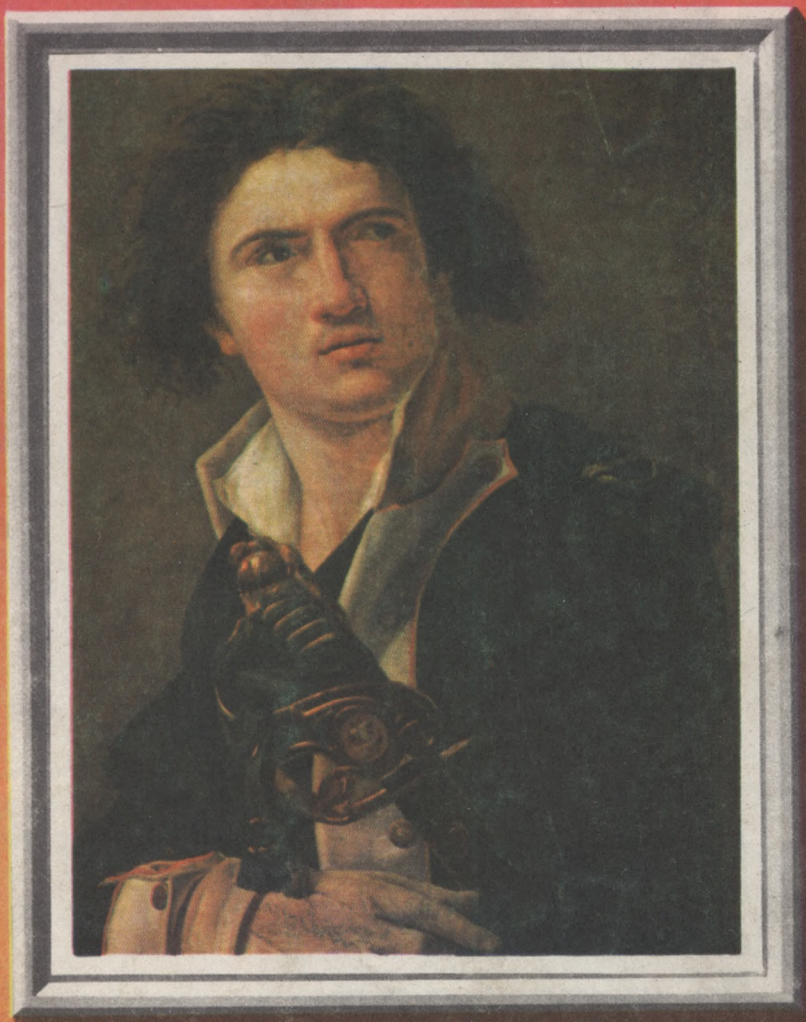

7
·80

З плаката С. Раєва, Москва, 1980.

Що таке зброя? На що вона здатна?
Символ боязні — зброя.
Подивись на руки свої —
Ось наймогутніша зброя.

Мігель ЕРНАНДЕС
Іспанія

ВСЕСВІТ

ЛІТЕРАТУРНО-
МИСТЕЦЬКИЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-
ПОЛІТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

ОРГАН
СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ,
УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА
ДРУЖБИ
І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО
КОМІТЕТУ ЗАХИСТУ МИРУ

Журнал засновано 1925 р.

ВИДАВНИЦТВО
„РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК"
КИЇВ

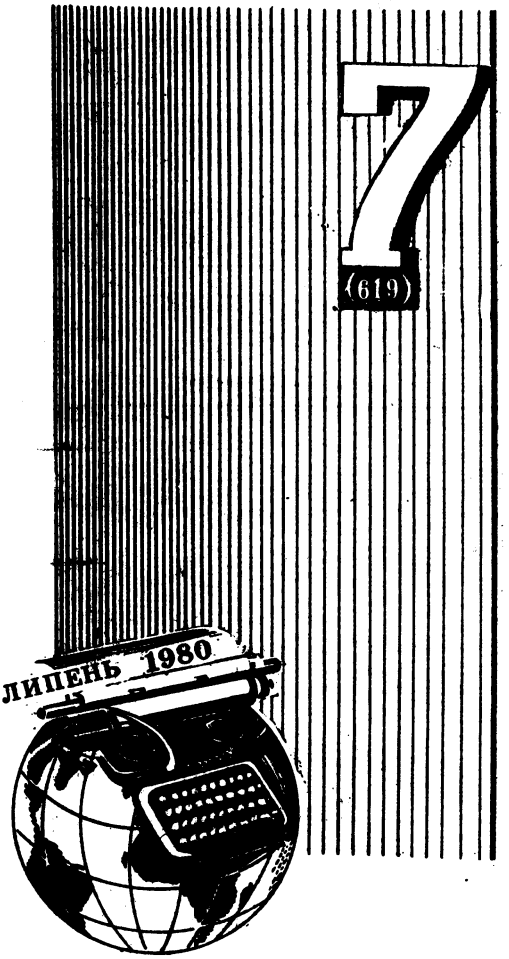

ЗМІСТ

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

ІМРЕ ДОБОЗІ.

Без влади.

Роман.

З угорської переклали Іван Мегела і Севір Нікіташенко. 4

ВІТЕЗСЛАВ НЕЗВАЛ.

Поезії.

З чеської переклали Валерій Дяченко і Петро Марусик. 85

ДЕН МАККОЛ.

Незграба Джек.

Роман.

З англійської переклав Вячеслав Вишневий. 89

КАРЛОС БУЛОСАН.

Гумористичні оповідання.

З англійської переклали Володимир Макаренко та Георгій Саєнко. 142

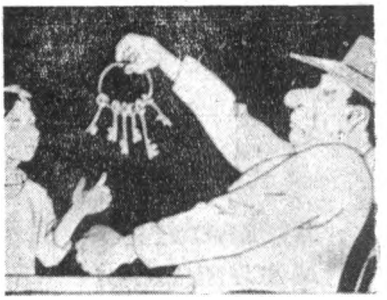

ТУДОР АРГЕЗІ.

Поезії.

З румунської переклали Михайло Ткач, Дмитро Павличко, Софія Майданська. 158

●

Постанова Комітету по міжнародних Ленінських преміях «За зміцнення миру між народами». 166

●

ПИСЬМЕННИК, ЛІТЕРАТУРА, ЖИТТЯ

ЛЕВ АКСЬОНОВ.

Політичний театр ФРН на нових рубежах. 168

ІВАН ІВ. КАРАБУТЕНКО.

Творчі уроки Гонкурів. 175

Д. ЗАТОНСЬКИЙ.

Слово про «Иностранную литературу». 182

●

1500 РОКІВ КИЄВУ

МИКОЛА КОГЛЯР.

Таємниця епоніма. 186

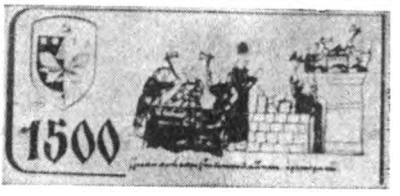

●

ШЛЯХИ МИСТЕЦТВА

ОКСАНА МУСІЄНКО.
Мистецтво пізнання людини. 195

ОЛЕНА ШКОЛЯРЕНКО.
Західноєвропейський живопис у музеях України. Живопис Франції XVI—XVIII століть. 201

●

УКРАЇНІКА

ЯРОСЛАВА ПОГРЕБЕННИК.
В інтернаціональному єднанні. [Б. П. Бендзар. Інтернаціоналізм літератури НДР (на матеріалах творів німецьких письменників про Радянську Україну), Львів, «Вища школа», 1979]. 207

АНДРІЙ СТРІЛКО.
Однополчанин Сімона Болівара. 209

В перекладі з української.
Інтерв'ю з головним редактором Держкомвидаву УРСР Тарасом Сергійчуком. 212

Факти — події — явища. 208, 214

●

НА РУБЕЖІ ВОГНЮ

ОЛЕГ ВОВК.
Хрестоносні адвокати холодної війни. 215

●

ВОНИ ПРО СЕБЕ

ЯКІВ ВАЛАХ.
«Блюзнірство, що не має меж». 224

●

З МІСЦЯ ПОДІЙ

ГЮНТЕР ЗІМУНД.
Робітник, комуніст, обер-бургомістр. 227

●

ЗОРІ СОЦІАЛІЗМУ

Б. БАДАР.
Творці свого щастя. 230

●

РОЗМАЇТОСТІ 235

●

СВІТ СМІЄТЬСЯ
Пляжні усмішки. 238

© «Всесвіт», 1980. Український переклад художніх творів, літературно-критичних і публіцистичних матеріалів. Статті й нариси, написані спеціально для «Всесвіту».

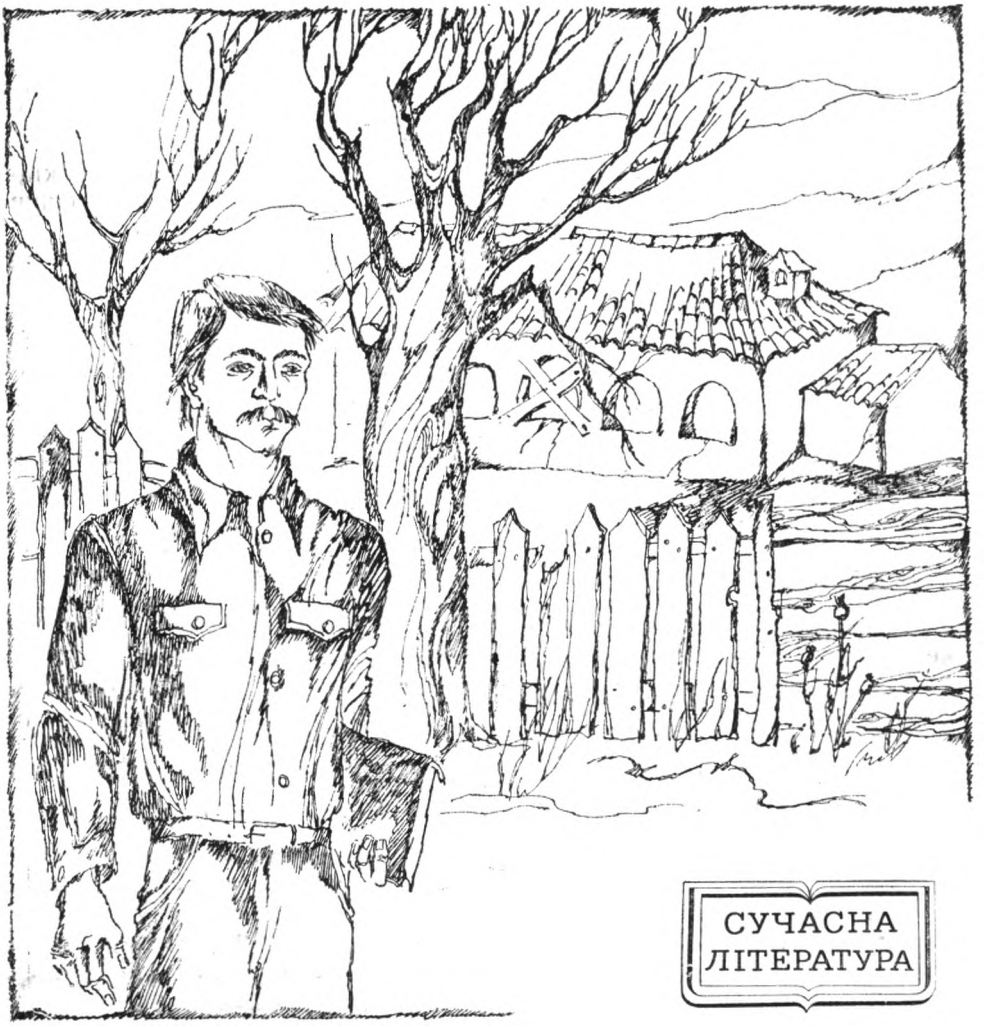

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

ІМРЕ ДОБОЗІ

БЕЗ ВЛАДИ

РОМАН

1

— Невже ти не відмовишся від свого наміру?

Ласло від збудження аж по груди вихилився з віконця автомобіля, глянув на годинник. Колись ця таратайка була пристойною машиною марки «ДКВ». Тепер кузов її, що лежав на звареній рамі, кумедно задерся догори,— певно, ресори вже були нікудишні; грубо пофарбований в коричневе шмат бляхи правив за капот. Цобор, у відповідь пробурмотів щось нерозбірливе — голос його заглушило гудіння моторів. По шосе в напрямку Буди посувалася моторизована колона. Звідкілясь із Захо-

© Dobozy Imre.

ду. Додому. Коли Цобор нарахував тридцять бронетранспортерів, кінця колони ще не було видно. Мабуть, цілий батальйон. Або залишки полку. На машинах можна було розрізнити худі обличчя з гострими рисами й орлиними носами. Певно, кавказці. На одній машині співали: «Три танкиста, три веселых друга...» В уяві Цобора спливла інша колона: піша, безконечна, тридцятикілометрова. Зима. Січень. Люди бредуть по замерзлому снігу, обози десь далеко — ні харчів, ні води, ні сигарет... Стрілецька рота росіян, що йшла попереду, бадьорячись затягла «Трьох танкістів». Вони, угорці-перебіжчики, і собі спробували, підхопили пісню, що викликало загальний сміх. Та вони все-таки співали, вже тільки вони, угорці, і коли з'єднання підходило до передової, навколо лунав гучний регіт...

— Ні! — повторив Цобор.

Вже зникла вдалині остання машина. Ще тільки пів на восьму, а асфальт неначе піч. Цобор кинув сигарету, збираючись іти. А Ласло... Нехай це його не хвилює. Врешті, справа, що розглядатиметься на судовому засіданні, стосується тільки його, Цобора. Хоча... не тільки. Адже, по суті, розглядатиметься питання про справедливість. Та коли б вони з Ласло почали тут, край дороги, про це сперечатися, то не закінчили б і до вечора.

Але чому, в біса, ти вирішив, що твоя присутність на суді щось важитиме? Адже ти навіть ніколи не був у тому австрійському селі, де сталася ця клята історія.

Що ж, коли так вийшло...

Обличчя Ласло поволі блідло. Він не хотів ділитися тим, що нараз спало йому на думку. Він дістав з верхньої кишені пом'яту сигарету, тричі затягнувся.

— Хай йому біс! Іди, якщо не можеш інакше.— За кожним разом, коли язик роздратовано виштовхував слова, разом з ними з рота вилітали маленькі колечки диму.— Та затям собі — ні слова про свою посаду.

— А якщо запитають?

— Ти службовець приватної фірми.

— Що ж, коли я вам так...

— Вам? А ти? На бога! Те, що я кажу, не порада. Наказ.

Цобор мовчки підійшов до свого мотоцикла, що стояв край дороги, прихилений до лавки. Увімкнув мотор. Важка, сильна машина мало не вирвалася з його рук. Промчав повз обкомівський автомобіль, не звертаючи уваги на Ласло, який вимахував руками і щось гукав.

Ось який він, зал засідань. Маленький. Брудний. Ослонів немає, помосту теж; тільки розхитаний письмовий стіл та шість стільців — три з одного боку і три з другого. Стільки, скільки є. Шибки у вікнах повибивані, в рамах стирчать осколки скла. Як можна в такій тісній і брудній кімнаті вирішувати долю людини? А чому б ні? Вирішували ж у кар'єрах, яругах, на березі якоїсь ковбані. Але тоді була війна. А може, вона ще не закінчилася? Тільки зброя інша та місце... Брат нічого не зміг заперечити проти висунутих звинувачень. Він завжди такий. Слинько. Лукачу було чотирнадцять, Арпі дванадцять, коли на бабусину кішку кинувся пацюк. Тоді він, Лукач, схопив батьків пістолет і застрелив скажену тварину; Арпі занудило, він мало не зомлів. Йому міг надавати ляпасів кожний, хто тільки хотів. А сам Арпі так ніколи й не спробував дати комусь здачі. Зате він, Лукач, добре колошматив

задирак з їхньої округи, бувало, виходив один проти півдюжини. Але там, на околиці того клятого села, в окопах, чому Арпі тримався до кінця? Чому не відступив? Не смів. Тільки так це можна пояснити. Наказу не було, діяти на власний розсуд не наважився. Але ж... Але ж це значить, що він не наважився порушити наказу, незалежно від того, який був той наказ? Так, здається, цей йолоп таки вскочив у халепу!

— Що ви тут робите?

Попереду ішов голова, за ним прокурор, далі секретар. Два засідателі принесли стільці. Напевне, після засідання віднесуть додому, а наступного разу принесуть сюди знову. Прокурор, худий і похмурий молодий чоловік, неприязно блимнув на Цобора, зупинив погляд на білій сорочці, формених штанях, тоді на рипучих чоботях.

— Я свідок.

— Зачекайте в коридорі. Вас викличуть.

Йому хотілося перекинутися хоч кількома словами з Арпі. Попросив п'ять хвилин. Три. Одну. Тільки потиснути руку. Йому не дозволили. Під вікном у коридорі стояли двоє чоловіків, обоє в досить обшарпаному одязі; хто з них адвокат, а хто заявник, сказати було важко. Перш ніж Цобор встиг розкрити рота, їх покликали до залу. Він простояв у коридорі вісімнадцять хвилин, спершись на одвірок. Коли вирішив закурити, почув хрипкий голос: старкуватий чоловічок у вилинялій робі й картатих штанях зупинився перед ним.

— Ім'я?

— Цобор Лукач.

— Рік і місце народження?

— Восьмого грудня тисяча дев'ятсот двадцятого, місто Гемеш.

Він пошукав очима брата. Той сидів на першому стільці біля входу, у військовій формі. Вже майже рік, як вони не бачились. Брат. Ка-

Імре Добозі (нар. 1917 р.) — угорський письменник, автор книжок прози «Весняний вітер» (1952), «Говорить зброя» (1955), «Буденні історії» (1956), «Схил гори» (1961), «Вівторок, середа, четвер» (1967), а також драматичних творів «Таполцайський замок» (1957), «Злива» (1958), «Завтра продовжимо» (1963), «Настала весна» (1969) та ін.

Імре Добозі — двічі лауреат премії ім. Аттіла Йожефа та державної премії ім. Кошута. Голова Спілки письменників Угорщини. Нагороджений радянським орденом Дружби народів.

Роман «Без влади» (1979) друкується в журнальному варіанті.

дет, старший сержант. Навіть до прапорщика не дослужився. Підошва лівого черевика підв'язана білою мотузкою, такою короткою, що ледве вистачило раз обвити ногу. Звичайно. Щоб не повісився. На лобі широкий блідий рубець. Поранення? Чи його побили? Лукач навіть не знав, коли брата арештували. На поштовій листівці, отриманій кілька днів тому, були тільки два рядки: «Брате, проти мене почали судовий процес. Допоможи. Арпі». І адреса тюрми попереднього ув'язнення. Молодший брат також дивився на нього. На обличчі, зарослому рудою щетиною, смутно й безнадійно світилися очі.

Прокурор не примусив довго чекати. Скоромовкою заторохтів:

— Ви були кадровим офіцером?

— Ні. Запасу.

— Іншого одягу у вас немає?

— Залишився єдиний костюм. Я його бережу.

— Чуєте, береже! — Прокурор нахилився до голови суду, потім знову обернувся до Цобора.— Чи не багато ви собі дозволяєте — з'явитися в суд у самій сорочці? Ніякої тобі поваги!

— Сьогодні тепло, пане прокурор.

— Але ж ми у піджаках, то й ви б якось витримали.

Цобор обернувся до голови, ввічливо промовив:

— Пане голово, прошу дозволити мені давати свідчення у сорочці.

Очі пана голови, під якими набрякли темні мішки, пожвавішали. Лівий кутик губ сіпнувся й обвиснув. Це скидалося на якусь криву непевну посмішку. Здавалося, що цей літній виснажений чоловік з брезклим обличчям ще не втратив почуття гумору. А може, він просто не терпів прокурора, його войовничої запопадливості.

— З якого часу і по який ви перебували на військовій службі? — прокурор вже не повертався до питання про сорочку.

Публікація роману «Без влади» стала в Угорській Народній Республіці однією з головних подій культурного життя останніх років. Твір жваво обговорюється критикою і читачами, витримав кілька видань за короткий час. У недавньому інтерв'ю голова Спілки письменників Угорщини, видатний прозаїк Імре Добозі так говорив про себе і свою нову книжку:

— Новий роман — аж ніяк не автобіографічний твір. Він розповідає про ті роки, коли, незважаючи на розруху, політичний і економічний хаос, що панував в Угорщині, саме Комуністична партія зуміла зробити свою програму прийнятною для всього народу, програмою відродження всієї нації. При цьому, коли можна так сказати, комуністи просто «на ходу» виховували в собі якості, потрібні кожному громадському діячеві: готовність до самопожертви, стійкість. Нагромаджували знання.

Повторюю, це не автобіографія, проте героїв свого роману, життєві ситуації, в які вони потрапляють, я не вигадав. Після демобілізації (я командував ротою угорських солдатів, що перейшли на бік Червоної Армії) мені за дорученням нашої партії випала честь стати секретарем одного з будайських районних комітетів партії. Тому автобіографічний момент у романі «Без влади» все-таки є: він виявляється в тому, що в роки, змальовані на сторінках книжки, я був не стороннім спостерігачем подій, а їх активним учасником, працював на відповідальному партійному посту.

Мені здається, що й по сьогодні наше соціалістичне суспільство відчуває велику потребу в людях, які вміють швидко, впевнено й точно ухвалювати потрібні рішення, здатних дуже швидко зробити ретельний і глибокий аналіз нових ситуацій, нових явищ, готових до дії без будь-якої паперової тяганини.

Ця готовність діяти рішуче, без зволікання, в ті роки була притаманна кожному з нас. Певною мірою нас змушував до того самий хід подій. Час летів, він підганяв нас, нам доводилося брати відповідальність на себе. Між іншим, час і тепер не чекає — він, як і досі, нетерпеливий.

— З жовтня тисяча дев'ятсот сорок першого по травень тисяча дев'ятсот сорок п'ятого.

— У якій частині?

— У другому батальйоні сімдесят першого піхотного полку.

Арпі навіть не поголили перед тим, як вести на засідання суду. От народ! Молодший брат обережно, ледь помітно, кілька разів покрутив головою. Це означає «ні». Неправда. Я теж так гадаю, подумав Цобор.

— Останнє ваше звання?

— Старший лейтенант.

— Вас переатестовували?

— Так.

— Звання у вас, звичайно, забрали?

— Аж ніяк.

Голова засовався на стільці, невдоволений собою. З цим свідком треба бути насторожі. Бач який — самовпевнений, обережний.

— Покажіть документи.

Цобор дістав з гаманця папери і простягнув через стіл. Швидко окинув поглядом постать голови суду, фіксуючи те, чого досі не зауважив: на ньому був темно-синій піджак і чорне офіцерське галіфе. Мабуть, гардероб теж не дуже багатий. Зрештою, перебуваючи на посаді голови Народного суду, він міг би надіти що завгодно, навіть плавки, тільки не це галіфе. Безперечно, колишній військовий суддя. Біс його знає, який вирок припече він колишнім солдатам хортистської армії, що не вистояли на фронті. Цікаво, чи запитає, чому вони не вистояли на фронті. Цобор якось не подумав, що офіцерів його рангу не так вже часто побачиш у цьому залі.

◆◆◆

— Незрозуміло. Що це означає: «За здатність приймати самостійні рішення, а також враховуючи бойові заслуги...»?

— Якщо дозволите, пане голово...

— Я звертаюсь не до вас. Мене цікавлять тільки факти, що стосуються даної справи.

Голова передав папір насупленому прокуророві. Той швидко пробіг його очима, поклав на стіл і кивнув головою:

— Не викликає сумнівів. Я знаю підпис генерал-майора.

Цобор швидко взяв документ, засунув назад у гаманець. Голова на мить запнувся, махнув рукою.

— Тим гірше. Офіцер хоче витягти з багна вбивцю-кадета. Тільки тому, що то його молодший брат.

Ну це вже занадто! Цобор відчув, як всю його істоту проймає холодна лють. Таке бувало з ним колись перед боєм.

— Я категорично протестую. Тут ідеться не про мене. Що ж до провини мого молодшого брата, то я просто не вірю в це. Адже я знаю його краще за всіх, тут присутніх.

— Чи вам колись доводилося бути на суді?

— Ні.

— Ви маєте право говорити тільки тоді, коли вас запитають. Зрозуміли?

Цобор мимоволі виструнчився. Як звик це робити в армії, коли до нього звертався командир.

— Зрозумів, пане голово. Але ж і ви не повинні ображати моєї гідності зауваженнями, що не стосуються справи.

Голова мовби й не помітив збудженого тону свідка.

— Гаразд,— погодився він.— Я поінформую вас про суть справи. Перша рота вісімнадцятого прикордонного батальйону восьмого квітня тримала оборону на північний схід від Лаутерсдорфа. Після обіду, десь між пів на другу і пів на третю, з нез'ясованих причин були розстріляні чотирнадцять осіб з числа тих тридцятьох, яких вигнали копати траншеї для роти. Перший і третій взводи роти відступили ще до першої години, отже, наказ про страту міг віддати тільки командир другого взводу, старший сержант Арпад Цобор. В ході слідства обвинувачений твердив, що в розташуванні його взводу не було нікого з тих, хто копав траншеї, і якщо страта справді мала місце, то це могло статися тільки в першому або третьому взводі. Всупереч цьому твердженню, муляр Венцель Танач, який зараз перебуває тут і є одним із тих, хто відбував тоді трудову повинність, свідчить, що страта — справа рук другого взводу, який відходив останнім. До своєї заяви Танач додав показання ще шістьох товаришів. Що ви можете на це сказати?

— Я бачу в цьому суперечність. Взвод, ведучи бій, не може займатися стратою. Він воює.

Голова замислився. Здавалося, він зважує: справді, що може і чого не може робити той, хто веде бій. Однак прокурор нетерпляче махнув рукою: далі, далі! З цього короткого жесту відразу стала ясною справжня картина розподілу обов'язків між членами суду та їхніх стосунків.

— Дуже шкодую,— промовив голова,— але я не можу прийняти ваших припущень. Що ви бачили?

— Я не був там... Я тоді...

— Чи є свідки, які бачили, як це сталося?

— Немає.

— У пана прокурора є запитання?

— Дякую, немає.

— В такому разі,— голова обернувся до Цобора,— ви вільні.

Той не ворухнувся.

— Свідчення, на мій погляд, непереконливі. Дозвольте мені запитати, якщо оборона цього не робить, чи чув Венцель Танач і шестеро його товаришів, як мій брат віддавав наказ про страту?

Прокурор гримнув на нього:

— Чи ви не чули, що сказав пан голова? Ви вільні.

— Я йду. Але згодом у мене будуть свідки. Хтось та залишився з цього злощасного взводу. Я знайду їх і приведу сюди. Але той день, пане прокурор, для вас буде поганим днем.

— Ви мені погрожуєте? — Прокурор дав знак конвоїру.— Виведіть!

Той дулом автомата торкнувся руки Цобора.

— Не смійте мене чіпати!

Конвоїр отетерів. Цобор, лаючись, вийшов із залу. У коридорі хтось підійшов до нього, почав говорити, що свідкам належить поводитися скромніше, що подібний визивний тон тут може тільки зашкодити. Цобор послав порадника під три чорти. Минула година, дві. Цобор чекав, поволі закипаючи гнівом. Що ж робити? Спробувати боротися і далі, чи кинути все, стати роботягою, селюком, орати землю, розводити худобу, аби тільки далі від отаких... Адже вони в своїх діях керуються не прагненням з'ясувати правду. Мстивість, страх — ось що диктує їхні вчинки. Та ще запаморочення від влади, що так раптово звалилася на них. Потім, коли їх розженуть, вони плазуватимуть перед кожним, хто стане вище за них. Громадянський обов'язок? Нехай його виконують ті, що вірять байкам, а не очам.

Минула одинадцята година, коли вийшов адвокат. Він так і пройшов би мимо, якби Цобор не схопив його за руку.

— Пане старший лейтенант,— заволав адвокат, намагаючись вирватись.— Ви дуже збуджені.

— Колишній старший лейтенант. На жаль. Інакше я б показав цій банді...

— Не можна так! Зрозумійте, вскочити в халепу легко, а от потім...

— Боягузливий дурню! Навіть писнути не наважився.

— Ви не чули моєї промови. Я робив усе, що міг. Та що б я не говорив, усе даремно. Мовляв, мало доказів. Вони не звикли церемонитись...

— Кажіть уже!

— Довічне ув'язнення.

Цобор випустив адвокатову руку.

— У двадцять три роки,— тихо проказав він.— Двадцятитрирічного...

Адвокат тицьнув йому в руку свою візитну картку.

— Якщо будуть якісь нові вагомі факти, я до ваших послуг.— Він не договорив і швидко подався геть. Через кілька хвилин вийшов заявник. Цобор заступив йому дорогу.

— Ви, паршивий брехун...

Танач зупинився за крок від нього. Неначе пропонував: бий, якщо

посмієш. Виснажений, жовтий. На грудях у вирізі низько розстебнутої сорочки,— арабески шрамів. Наче хтось пройшовся гострим різцем.

— Обережно. Щоб не опинитися там, де брат.

— Тепер це у вас не пройде.

— Ви так гадаєте?

— Що ж, біжіть. Я зачекаю, не бійтеся.

— Чого вам треба від мене?

— Гаразд, вам я скажу те, чого не міг сказати там. Я секретар гемешського райкому. Ну?

— Якої партії?

— Як то якої? Комуністичної партії!

— Можете показати посвідчення?

Цобор подав. Танач уважно прочитав.

— У такому разі можемо поговорити по-дружньому.

Він дістав своє посвідчення. Цобору впала в око дата: «Час вступу до партії: 1934». Танач простягнув руку, відрекомендувався, мовби вони вперше зустрілися:

— Венцель Танач.

Цобор несподівано для самого себе — пізніше він часто згадував цей момент — потиснув руку Танача.

— Лукач Цобор.

— Що ж, товаришу Цобор, я по ваших очах бачу, що ви кажете неправду, і міг би... Та я не зробив цього. Гадаю, ви розумієте, про що йде мова. Але я бачив тих чотирнадцятьох. Куль, якими вони були подірявлені, вистачило б на п'ятсот чоловік.

— Але ж другий взвод...

— Вислухайте мене. Я не звик щось твердити голослівно. Я намагався розібратися в тому, що сталося. З людей, що були вигнані на примусові роботи й залишилися живими, ніхто не бачив інших солдатів, крім взводу вашого брата. Як розстрілювали, я не бачив. Наказу про страту також не чув. Це я визнаю. Так записано і в моєму свідченні. Але все те міг зробити тільки той, хто там був. Чи не так? Кого там не було, той не міг.

— Міг би, чи зробив,— це різні речі.

Танач попросив сигарету.

— У нас на рукавах були білі пов'язки. Політично неблагонадійні. Все то були мої товариші. Нас загребли вже напередодні визволення... Ну, а ви що зробили б на моєму місці?

— Вас можна зрозуміти. Але того, що ви знаєте, надто мало, щоб засудити людину на довічне ув'язнення. Свого молодшого брата я знаю досить добре, щоб повторити ще раз: він не міг цього зробити. Не міг розстріляти беззахисних, беззбройних людей. Розумієте?

Танач мовчав.

— Слухайте-но,— промовив він після паузи, — я хочу вам дещо запропонувати. Обміняймося адресами. Я у себе на квартирі зберу тих, хто ще залишився. Коли вам зручніше? І ви з ними про все поговорите.

Цобор підійшов до мотоцикла, постояв. Хотілося зосередитись, обміркувати все, що сталося. Він підкотив мотоцикл під будинок суду, поставив біля стіни, у затінку. Цей непоказний двоповерховий будино-

чок з перехняблениим дахом видався йому знайомим. Немовби він вже бачив його. Коли? Ніяк не міг згадати.

Цобор пішки рушив у місто. Як усе це сталося? Як розібратися, правильно оцінити події? Там, у залі, в нього вихопилось: «Я знайду їх і приведу сюди». Але де шукати залишки розбитого, розкиданого по світу взводу? Можливо, хтось із них саме трясеться у вагоні, під'їжджаючи до якогось радянського табору для військовополонених. А ще хтось сидить у Покінгу[1], в Баварії. Тих, що перейшли кордон і пробивалися до американців, здебільшого пересилали туди. Цобор перейшов на острів Маргіт, звідти на пештський берег. У кіоску на розі випив пляшку зельтерської води.

Хто це сказав: розум керує матерією? Здається, Вергілій. Воно-то так, але ж і матерія керує розумом. Він зійшов на набережну, довго стояв біля розбитої переправи. Двадцять першого січня їх звідти відтіснили до рогу вулиці Арань Гал. Вони сиділи на артилерійських снарядах, монітор гойдався від вибухів мін, що розривалися поблизу; один офіцер, лейтенант Теттеш, із скам'янілим обличчям запропонував безглуздя: гранатами пробиватися до Будайського замку. Свиня Теттеш. Не розумів, що у людей вже не витримують нерви. Вони відчайдушно рвалися вперед у напрямі площі Корвіна. Нацисти вели обстріл з крупнокаліберних кулеметів і мінометів. Гуркіт вибухів, рвучи барабанні перетинки, чергувався з тріскотливими чергами автоматів, рушничними пострілами. Пів на другу, ні вперед, ні назад. Вони здали позицію й перебігли в старенький будинок на головній вулиці. Ну звичайно! Під ним він щойно поставив свій мотоцикл! Вже тоді дах був перехняблений. У дворі повно радянських офіцерів, солдатів. До них підійшов підполковник. Ситуація була такою, що довго знайомитися не випадало. Підполковник не помітив червоної смужки, нашитої по діагоналі замість троянди, не звернув уваги і на триколірну пов'язку на рукаві. Наставив автомат: «Хто ви? Фашисти чи хто?» Покладатися на свої знання російської, що обмежувалися кількома словами, було ризиковано. Поки поясниш, хто вони такі, можна дістати кулю в живіт. Він швидко витягнув посвідчення. Підполковник подивився, гукнув перекладача. «Що ви за люди?» — «Рота по забезпеченню загального порядку» — «І оце вас стільки? І двох відділень не набереться».— «Для моєї роти місце бойових дій визначено на горі Геллерт. Нас перевели з провінції».— «Де ж твоя рота?» — «Гадаю, що вже на горі Геллерт».— «А ти?» — «Мене викликали вчора після обіду у штаб на інструктаж бойових командирів. Повідомили, що з огляду на обстановку нас включають у бойові дії».— «Хто твій командир дивізії?» — «Головкін, генерал-майор».— «Як, як? Федір Олександрович? До біса, так це ж наш хазяїн!» — «Дуже радий, товаришу підполковник». — «Але ж де, в біса, ти тягався від учора?» — «Ми чекали на переправу».— «Ну, а чого ти тут шукаєш?! Ти мав переправлятися на два кілометри нижче». — «Я пробував. Нас прогнали з трьох переправ. Казали нам, вибачте, ідіть ви всі до такої матері...» Підполковник засміявся. «Що ж, брате, зараз усі злі. Твердий горішок, ця ваша столиця. А провіант у вас є?» — «Є». —«Гаразд. Їжте. Відпочивайте. Ей, капітане Нащинов! Підготуйте для цих хлопців місце у підвалі».— «Дякую, товаришу підполковник». —

[1] Табір для військовополонених.

«Я б вам порадив виходити на гору Геллерт вночі. Зрозумів? А до кінця набережної пробирайтеся попід стінами. Даю вам на підмогу одне відділення. Щоб наші знову вас не відіслали... до такої матері».

Цобор став на камінь над спіненою водою, що, вируючи, плинула на південь. Це та переправа, і за тим, що сталося потім, він ніколи не шкодував. Інакше жити далі було неможливо. Принаймні для нього. Правда, можна було покинути роту, перевдягтися в цивільне і якось перебути ті часи. Отже, перехід на бік Радянської Армії не був єдино можливим виходом? Ні, єдиним. Він мав на те й особисті причини. Про першу можна говорити довго. Гемеш майже на два тижні раніше, ніж Буда, став ареною бойових дій. Один солдат, який повернувся з короткої відпустки після госпіталю, приніс звістку: сімнадцятого грудня вбили «пана вчителя», Цоборового батька. Безглузде, страшне своєю безглуздістю убивство! Учитель, нерішучий, слабодухий «лівак», який ніколи не міг активно протистояти насильству, принижено тягнувся до бравих панів, намагаючись, щоб усі були задоволені. В 1919 році він три тижні командував кулеметним загоном в армії Угорської Радянської Республіки. Після поразки революції, коли його звільнили з роботи, носив хабарі керівникам міста, області, міністерства; з дідового господарства посилав «потрібним людям» худобу, годованих свиней, фрукти, вино; по десять разів на день присягався ніколи більше цього не робити; будучи офіцером, пішов рядовим в якусь особливу частину,— що він там робив, знає тільки бог; потім, коли йому дозволили знову вчителювати, він вийшов з ВОТ [1], де заправляв Гембеш [2], і вступив до партії «Угорське життя», а також до Спілки фронтовиків, в «Товариство буржуазних стрільців»; організував і керував хором конгрегаціоналістів [3] Марії, нарешті домігся того, що його зробили головним інструктором левентів [4] Гемеша. Перелік цей можна було б продовжити. Скільки Лукач себе пам'ятає, він ніколи не був по-справжньому близький із своїм батьком, ніколи не відчував до нього справжньої поваги. Запобігання перед сильними, намагання якось пристосуватися, вижити. І все ж його застрелили! Як чув той солдат, земляк Цобора, все тривало якихось п'ять хвилин. Начальник патруля, поліцай-нілашист, який стежив за виконанням наказу про евакуацію, заглянув у хату до батька. «А що ж ви, пане вчителю, не збираєтесь?» — «Перепрошую, я не думав... У мене здоров'я погане. А потім, я самітний старий чоловік, куди мені йти?» Начальник патруля вивів учителя в сад до повитої іпомеєю альтанки. «От і визирнув з вас більшовик дев'ятнадцятого року! Ну, нічого. Станьте отут, зараз зробимо фото». І застрелили. Точилися бої, і поховали батька тільки на п'ятий день.

Друга причина проста. Цобор люто ненавидів нацистів. Вони плюндрували країну, яка для Цобора і в найгіркіші часи залишалася святою, розгулювали по ній з нагаями й пістолетами, мов наглядачі по якійсь плантації. Німці-нацисти з своїми численними угорськими помічниками принизили й споганили націю. Скільки разів мріяв він хо-

---

[1] Так зване Всеугорське оборонне товариство, що існувало за режиму Хорті.

[2] Гембеш — реакційний діяч в період панування хортистського режиму.

[3] Конгрегаціоналісти — течія в кальвінізмі що виникла в Англії у XVI столітті як радикальний напрям у пуританізмі.

[4] Левенти — члени молодіжної організації фашистського напряму.

ча б раз, хоча б один-однісінький раз вистрелити по фашисту. Але як? Він думав про це, відступаючи з Лавочного, думав і потім, аж поки не визріло в ньому рішення, і тоді він сказав собі: «Тримайся, Цоборе. Радянська Армія не обмежиться визволенням тільки власної території. Це вже ясно. Піде на Берлін, отже, визволить і твою батьківщину». Три місяці він обережно «зондував грунт», намагаючись схилити своїх офіцерів і солдатів до думки, що дальший опір безглуздий. І коли під Галмадом начальник батальйону наказав Цобору відтягти роту на десять кілометрів, той не зрушив з місця. Та знайшовся унтер-офіцер, на ймення Могаї, хитрий кар'єрист, який доповів про це у штаб батальйону. Цобор застрелив його. Без зайвих слів. Бувають ситуації, коли формальності стають зайвими. Згодом, коли він із своєю ротою перейшов на бік Радянської Армії і після кількох місяців боїв підходив — рядовим — до західного кордону, угорську роту за хоробрість відзначили у наказі по дивізії. Тоді Цобор думав про те, щоб знищити якомога більше нацистів. Тут усе правильно. Він вчинив так, як хотів. Ніхто його до цього не спонукав, він діяв з власної волі. Але наступний крок, чи скоріше стрімкий стрибок від солдата до секретаря районного комітету Комуністичної партії... Чи все він тоді зважив? «Я просто не уявляю, що то за робота»,— заявив він секретареві обкому. «Ти воював, ти спілкувався з радянськими людьми, а коли чого й не знаєш, згодом навчишся». Куди веде ця дорога? Він мав уперту вдачу, і якщо прийняв доручення, то тільки тому, що ненавидів половинчаті рішення. Але де впевненість, що цим усе вирішено? А тут ще ця історія з батьком. Батькові, який все своє життя — за винятком отих трьох тижнів! — завжди був на боці зла, місто спорудило пам'ятник. «Він загинув як більшовик». Щоправда, сказати, що це не так, не міг би ніхто, хіба нілашист, який його розстрілював. З нього зробили мученика. Героя. Бургомістр у своїй промові на відкритті пам'ятника, мабуть, ледве втримався, щоб не крикнути: блазні, ви ж знаєте, що все це тільки огидне кривляння! А тепер оця історія з Арпі... Незграбний, довготелесий, з ніжним голосом, Арпі засуджений на довічне ув'язнення, бо він, можливо... Можливо!

Як може витримати дві такі великі брехні одна людина, людина, яка хоче правди?

Він пройшов Кішкерутом аж до мосту, обвів очима руїни по той бік ріки від гори Геллерт до Замку. Цю територію вони називали тоді не Будою, а пересіченою місцевістю. І тепер вона така. І хтозна-скільки ще буде такою. Даремно він погодився. Найчесніше було б відмовитись. Минувши центр міста, пішов до будинку обкому партії.

— Як ся маєте, товаришу Цобор? — гукнув до нього швейцар.

Він зупинився, вагаючись. Хіба розкажеш отак, «з ходу», про все, що він передумав? Може, написати...

— Я не до вас, товаришу Поляк, у мене справа в місті, то й завернув...

Треба щось робити. Негайно. Хоч кілька годин розрядки. Бланка! Справді, Бланка. З нею він завжди зможе про щось побалакати, не обов'язково про те, що його мучить. Він, так само пішки, повернувся назад до будинку суду, осідлав мотоцикл і через тридцять п'ять хвилин загальмував перед будинком Байнацкі. Бланка стояла на порозі, очі її сяяли, темні, наче спраглі, уста усміхалися.

— Тато відпочиває,— промовила вона ледь чутно.

Що вона каже, можна було здогадатися тільки з того, як ворушилися її губи. Вона провела Цобора через прохолодний передпокій нагору, до своєї кімнати, і покрутила ключ у замку.

— Дай щось випити,— попросив Цобор.

Бланка засміялася. Вона запропонувала щось інше. Скинула сукню, під якою не було нічого. Крізь спущені жалюзі світло просочувалося лиш вузенькою смужкою, але кімната світилася від Бланчиного тіла. Її русяве волосся спадало на груди, наче золотий дощ...

Вони вже встигли одягтися, коли у двері постукав Байнацкі. Навіть не глянувши на дочку, він обернувся до Цобора й почав діловим тоном:

— Послухайте, молодий чоловіче...

— Ніякий я вам не молодий чоловік!

Не слід було так відповідати. Цобор пошкодував, що так сказав. Сьогодні кожний вже хтось. Або всі ще ніхто. Не так треба було говорити. Інакше. Холодно, значуще. Або ж навпаки — нахабно, зверхньо-іронічним тоном: «Я мав щастя переспати з вашою дочкою, прошу вирішити, чи віддасте її тепер за мене, чи я маю задовольнитися статусом коханця». Або щось подібне.

— Ну, що ж, пане Цобор,— вів далі Байнацкі,— десь там, за межами мого двору, я, звичайно, нікому не можу наказувати, але у власній хаті я не хочу бачити особи, діяльність якої суперечить моїм переконанням.

Бланка очима благала Цобора зникнути. Добре знаючи його вдачу, вона боялася, щоб не сталося чогось поганого. Якщо говорити прямо то вона не хотіла бачити, як битимуть її батька.

— Гаразд,— сказав Цобор.— Але цей діалог ми продовжимо.

— Тут — ні.

— Ну, коли не тут, то в іншому місці...

Вийшовши з двору, він тихо зачинив за собою хвіртку,— навіть не стріпнулося листя жимолості, що вилася по огорожі. «Вигнав-таки, негідник. Щоб ти здох там, де ти є!» Рвучко натиснув пускову педаль мотоцикла. Педаль зробила дугу й заклинила. З полотняної сумки, прив'язаної до заднього сидіння, Цобор дістав гайковий ключ, обережно покрутив гайку, потім постукав по стартеру. Низько нахилився до мотору, щоб з вулиці не видно було його обличчя. «Переконання! Де були ці паскуди Байнацкі, коли Цобори билися з татарами, турками, німцями і... Та не про це мова. Зі старого світу не все треба було викидати на смітник. Таким, як Байнацкі, урядовцям-радникам, колись офіцер запасу міг просто надавати ляпасів. Стартер, нарешті, чхнув, ще і ще. Мотоцикл рушив, розтинаючи гаряче, непорушне повітря. Назустріч з-під дерев били прохолодні повітряні потоки, несучи з собою запахи прілі, вологої землі і ще невідомо чого.

Цобор натискав на газ, відчуваючи, як наростає в ньому злість. У північній частині міста трохи не збив столяра Чатковича, який махав рукою, стоячи перед будинком гімназії.

— Чого ти стовбичиш посеред дороги?

— Жука сказав, що тебе чекають з обкому.

— Хай почекають. Треба попереджати, що приїдуть.

— Не гнівайся. Я ж тільки переказую.

Цобор подав руку столяру, той одразу ж напросився в пасажири.

— Може, розвернешся і підвезеш?

— І не подумаю.

— Але ж...

— Пів на п'яту! Сьогодні я ще не снідав і не обідав. А тобі додому близько.

Він замовк, втупивши очі в асфальт, розбитий снарядами. Нічого не лізло в голову. Коліна тремтіли, знову кинуло в піт, як у ліжку з Бланкою.

— Товаришу секретар, не залишай мене тут, бога ради. В обід з'їв тухле яйце, а тепер так ріже в шлунку, мало не вивертає всього. Ледве на ногах стою.

Цобор зиркнув на столяра. Коли це вони перейшли на «ти»? Здається, на якомусь спільному засіданні. Байдуже. Чаткович — секретар соціал-демократичної партії. Один з тих, які навідувалися до комуністів. Роботи він майже не мав, у вікні його майстерні висіла табличка: «Замовлення виконуються з матеріалу замовника». Та хіба сьогодні хтось має добрі дошки! І тому знічев'я вештався собі по місту. Щоправда, він не обмежується тільки столярством. Куди б не пішов, завжди заверне в ратушу і щось для когось випросить: земельну ділянку, квартиру, роботу, грошову допомогу. Принаймні так говорили про нього. Для себе він не просив нічого.

— Сідай.

Чаткович обережно виліз на сидіння. Мусив розставити ноги, хоча охочіше стиснув би їх. Цобор рвонув з місця: машина застрибала на вибоїнах, сумка з інструментами била столяра по сідницях. Нарешті він не витримав:

— Ваше залізяччя мене скалічить, товаришу секретар, їдьте, будь ласка, повільніше.

— Ще чого. Щоб мотор заглух.

Висадивши столяра, Цобор одразу ж хотів рушати, але Чаткович вчепився йому в руку.

— Я вас дуже прошу! Хоч на п'ять хвилин! Мамо, у нас гості! Секретар райкому власною персоною. Іди сюди, швидко! Познайомтеся, будь ласка!

Чаткович побіг кудись у кінець двору. Цобор неохоче поручкався з жінкою, потім з трьома хлопцями, які підходили до нього один за одним.

— Заходьте, заходьте, — припрошувала Чатковичева дружина. Типова сербіянка, подумав Цобор. Шепелявить. Волосся густе, чорне, над верхньою губою чорні вусики. Очі гарні, і вся гарна й гнучка, тільки надто вже худа. Замолоду напевне була красунею.

— Добре і тут, надворі.

— Сідайте, сідайте, бо спати не будемо.

Коли зайшли до кухні, господиня підсунула гостеві стілець. Кухня виблискувала чистотою — починаючи від каструль, що виглядали з відчиненого буфета, і до коричневої цементної підлоги. На плиті жодного горщика. Жінка й сама присіла, збентежено посміхаючись, руки склала на столі.

— Трошки хліба зі смальцем, якщо бажаєте. Чи, може, з олією?

— Спасибі, не треба нічого.

Помовчали. Цобор спробував зав'язати розмову:

— Ну, як вам тут ведеться, жіночко?

Чатковичева враз наче заціпеніла. Обличчя спохмурніло, напружилося.

— Живемо.

Ця не з тих, що скаржаться. Ця не признається у своїй бідності. Горда. Цобор поділяв бідняків на дві групи: на нявкачів, як він їх називав про себе, тобто тих, що звикли всім на все скаржитись. І на гордих, які мовчки, зціпивши зуби, переборюють труднощі і якось зводять кінці з кінцями. Він вже намірився сказати господині якийсь комплімент, але тут-таки подумав, що нема чого йому засиджуватись у кухні Чатковичів. Тим часом повернувся столяр, нашвидку сполоснув у тазику руки.

— Бачиш, мамо! Я не брехав тобі. От якби нам в район таку людину! Я тобі прямо скажу, товаришу секретар, я до вас ходжу, щоб тебе послухати. Буває, як обсядуть усякі думки, то вже й не знаєш, куди податися... А от послухаю тебе і бачу: ось вона, правда! І жити якось легше одразу, і світ ніби простішим стає.

— Значить, я погано говорю. Життя непросте.

— Ще й яке непросте. Від кого все зло, що є на світі? Тільки від нас, людей. Правда ж, товаришу секретар?

— Добро також від людей.

— Цього менше. Як ото після збирання врожаю забуті на лозі кетяги винограду... Але і це зіпсують.

— У що ж ти тоді віриш? У світ без людини?

Чаткович непорозуміло глянув на нього.

— Тобто як?.. Та ні, я не те сказав, не подумав... Повір, я...

— Вірю.

Столяр стояв, розгублено розвівши руки. Він скидався зараз на стару змучену ворону, що зібралася злетіти. На Цобора вже втретє накотила млосна хвиля. Мокрий від поту, він обернувся й пішов з хати. Чаткович провів його до хвіртки, повторюючи, що його обурюють не самі люди, а підлість людська, і коли настав час прощатися, знову вчепився в руку Цобора.

— Я дещо знаю.— Він покрутив головою, роззираючись, чи нема когось поблизу.— Будь обережний.

Цобор знизав плечима. Чаткович прошепотів:

— Повернувся син пана Херчеї.

— Лаці?

— Ви з ним приятелі?

— Минулого літа ми разом веселилися в «Казино». З нагоди дня короля Іштвана.

— Тільки будь обережний. Сьогодні вранці він разом з членами незалежної партії дрібних землевласників запропонував комісії, яка розподіляє продукти, десять центнерів пшениці для міста. Безкоштовно.

— Непогано.

— Але після засідання мова вже йшла тільки про кілька мішків... А ще він сказав, що не заспокоїться, поки не вижене тебе з міста.

— Ти бач.

— Так і сказав. Називав тебе братовбивцею. Каже, що ти в боях за Дунаєм стріляв по своїй роті.

— Де?

— Під Варшанню.

Цобор замислився.

— Можливо. Я стріляв по всіх, з ким нам доводилось стикатися в бою. Але я не мав часу розглядати їх фізіономії.

— «Що то за угорець такий? — запитував він у нас.— Убиває інших угорців!» Ну, я з цим не погодився. Я сказав, якщо ви там стріляли один в одного, значить, пан лейтенант Херчеї був у армії Салаші. А цим хвалитися нема чого.

По дорозі додому Цобор думав про те, чи є вдома хліб. Наріже перцю, принесе з городу помідорів. Багато. Проте ледве встиг він помити руки, як заявився їх двірник, старий Якоб Гал, з великою металевою тацею в руках. Цобор розізлився. Скільки разів казав, не клопочіться мною, живу, як живу, як знаю. Однак рука сама потяглася до таці. Після супу, в якому плавали шматки м'яса, накинувся на смажене курча. Цобор ніяковів перед цим старим, який привітно дивився на нього. Раніш, навіть у значно складніших умовах, на фронті, завжди міг дати собі раду. Хоч під час боїв рідко випадала нагода щось перехопити. Особливо тоді, під Будою. Навіть жменьку снігу не міг запхати в рот, бо сніг був червоний від крові, чорний від кіптяви і пороху.

— Смачно, паничу?

— Я вже вам казав!

— Перепрошую, я стараюся... Але ж їсти все-таки треба.

Цобор махнув старому рукою, щоб сів. Ні, так негаразд. Щось треба придумати. Дім, город, садок — нічого він навіть не торкається. Живність домашню кормами треба забезпечувати, клумби під вікнами доглядати. А він не встигає. Все роблять Гали. Але за роботу він їм не платить, бо не має з чого. Тільки бере. Їсть, п'є. Живе їхнім коштом.

— Закурюйте, дядьку Якобе.

— Охоче, з вашого дозволу.

Було приємно подимити у прохолодній кімнаті. Старий кам'яний будинок майже не пропускав крізь свої стіни гарячого повітря з вулиці. Гал ніяково озирнувся: він не хотів струшувати попіл на підлогу. Цобор приніс із сусідньої кімнати велику, як блюдце, чавунну попільничку.

— Давайте трохи поміркуємо, дядьку Якобе.

— Поміркуємо, паничу. А про що?

Цобор підшукував потрібні слова, щоб почати розмову. Він знав, що старому важко буде пояснити, чого він хоче від нього. Надто довго прослужив той у їхній сім'ї, прив'язався. І нехай змінилися часи, нехай люди, близькі за своїм становищем до старого, просили, вимагали, галасували, Гал ніяк не виказував, що він претендує на щось, чого не мав раніше. Знадвору в кімнату залетів джміль. Збуджено загув, намагаючись вилетіти через зачинене вікно і б'ючись об шибку там, де крізь жалюзі пробивалася смужка світла. З полички, що висіла над кушеткою, Цобор узяв якусь брошуру і збив джмеля.

— Перед обідом,— мовив старий,— я був на кладовищі. Полив квіти на могилі пана вчителя.

Цобор слухав. Гал, зворушено хитаючи головою, вів далі:

— Чудовий пам'ятник, цей мармуровий стовп! Наче дзеркало. Підійдеш і бачиш своє відображення. Але найкраще — то напис. Слава мученикові Гемеша! О, то не кожному судилося — таке після смерті!

Картатою хусточкою старий витер сльози.

— Ви що, теж корчите з себе дурня?

— Чому, перепрошую?

— Ви знаєте все про мого батька. Чи ні?

— Знаю. Але він загинув.

— Так. То й що?

— То була людина.

— Людина! І тому ви ладні виправдати всі оті паскудства, що він чинив!

— Але ж, паничу, син не може бути суддею свого батька.

— Дурниці!

— Він вас виховав.

— Він? Скоріше вже дід!

Гал підвів голову. Очі його заблищали.

— Хазяїн? О, так, перепрошую. Той справді знав порядок. І хто був біля нього, всі мусили знати.— Цобор закурив, підсунув портсигар старому.— Але пан учитель вже не був просто хазяїном. Пан, одне слово.

— За чий рахунок?

— Ну, перепрошую, всі ми не безгрішні.

— Але ж ви ніколи не тягнете руку до чужого.

— З вашого дозволу, я був ніким. Хазяїн узяв мене на це місце. На хороше місце. Пан учитель залишив. Я, перепрошую, знаю своє місце перед богом. Ну, а пан учитель мав своє. Непогане місце. Що ж йому залишалося, як не хабарі давати. Так вже воно заведено, відколи світ стоїть. Хазяїн вже й примирився. Лаявся, плювався, але посилав те, що треба. Він також не хотів, щоб пан учитель за свої юнацькі помилки...

— Людина! Чому ви не біжите назад на кладовище? Чому не видряпаєте з мармуру слово «більшовик»?

— Даруйте, паничу, я б таки видряпав...

Цобор сердито засміявся.

— Отже, ви добре засвоїли, кому що треба казати?

Старий сидів, утупивши очі в підлогу.

— Цей світ не такий, яким був колись. Просто не знаю, який він. Під старість я також трохи дурію. Панич, мабуть, знає, що до чого. Раніше ніхто не соромився того, що він пан. Кожний прагнув стати паном — будь-якою ціною. Я, звичайно, радів з того, що пан учитель піднімається вище й вище. І досі пам'ятаю, як він, старший інструктор левентів Гемеша, проходив парадним строєм з трьома сотнями юнаків повз наш будинок. Ну, я теж кричав «віват», як і всі.

— Він і жив тільки задля уніформи. Йому аби тільки начепити нагороди з першої світової війни.

— Але ви, паничу, теж...

— Я ніколи не любив військової форми.

— Як ви можете таке казати? Ви були таким ставним солдатом, така виправка, такий крок! Ви якось прийшли зі школи в шинелі, з довгою шаблею, з відзнаками прапорщика і відсалютували у воротях! І я був солдатом. Служив у сорок дев'ятому зведеному полку, п'ять з половиною років. Надивився я тоді всяких офіцерів. Але того дня, ніде правди діти, я таки добряче набрався з радості. І коли ви стали лейтенантом, знову...

— Облишмо це. Я хочу з вами поговорити не про сімейні справи.

— Перепрошую, це не завадить. А у вас, паничу, важка вдача. Паничеві ніколи не подобається те, що є. Будь ласка, не думайте про

мене. Я не заслужив того. І в листопаді, коли я запитав, яка ситуація на війні, ви так подивилися на мене... Я старий неписьменний чоловік, визнаю це, і все-таки ще розумію, що про рідних батьків не годиться говорити погано.

— Ну, досить єлейних проповідей! Кругом!

Гал підвівся.

— Слухаюсь!

Він узяв тацю і, побрязкуючи посудом, поніс її на кухню. Цобор ліг горілиць на кушетку. Чорти б його взяли, старого дурня! Після такого Гал навряд чи погодиться щось узяти. Клаптик землі. Частину хазяїнового будинку. Що йому належить по-справедливості. Якось треба йому втокмачити це. А може, той, що все своє життя провів у полі, на винограднику, біля худоби, просто не хоче вже мати справу з землею? Цілком імовірно. Але чи добре це? І що, в такому разі, можна тут придумати? І що можна вимагати взагалі від отакого Якоба Гала? А що буде з ним, Цобором, коли він роздасть те, що має? Як він буде жити? Адже він ніколи не знав справжньої матеріальної скрути. Та й Арпі, якщо він вийде,— а він мусить вийти,— не залишиться нічого іншого, як самому утримувати себе. Ну й нехай працює. Заробляє. Але чи пратиме Бланка його кальсони, якщо так складаються обставини?

Цобор заснув. Враз, наче кудись провалився. А коли прокинувся, дерева в саду вже кидали довгі тіні. Хтось ходив по хаті. Цобор підхопився.

— Хто тут?

Ласло просунув голову у двері, ступив крок вперед. Його піджак потерся на ліктях, вельветові штани, що ледве сягали кісточок, висіли мішком, у руках — заяложений берет.

— Привіт.

— Вибачай, отак заспав...

— Я ж ніколи не був у тебе. Принаймні хоч побачу, як живеш.

Ласло обвів поглядом помешкання. Крім кушетки, книжкової полиці, телефону і крісла, в кімнаті стояла ще вішалка, запнута простирадлом.

— Дозволяєш?

Відсунувши простирадло, він побачив шинель з триколірною пов'язкою на рукаві, кітель, бриджі, гімнастерку і, нарешті, добротний темно-сірий костюм.

— Двірник врятував. Це єдиний.

— А скільки було?

— Шість. Чи сім.

Ласло помацав тканину.

— Англійська.

Цобор став перед ним. Ноги розчепірені, руки в кишенях.

— Це все, що тебе цікавить? А що було на суді, ти навіть не питаєш?

— Нам уже відомо.

— Кому це — «нам»?

— Обласному комітетові.

— Звідки?

— Та вже знаємо.

— Ну і...? Нічого більше? Від сьогодні на мені тавро? Брат воєн-

ного злочинця. Виженете? Чи, може, якщо вам неприємно це робити, подати заяву про звільнення за власним бажанням?..

— Не кричи, Цоборе. Сідай.

Ласло довго вдивлявся в напружене обличчя Цобора.

— Забудь на хвилинку, що мова йде про твого молодшого брата.

— Я не можу забути.

— Гаразд. Ти переконаний, що він не винний?

— Якби не був переконаний, то не сперечався б із суддею чи отим бундючним прокурором. Кажу тобі, що так цю справу я не залишу. Наскільки мені відомо, колишній командир моєї дивізії тепер перебуває у Відні. Я його розшукаю. Якщо не вийде поштою, то сам поїду до нього. Мене ніщо не зупинить, навіть нелегальний перехід кордону. Якщо мені пощастить з ним поговорити, я...

— Годі! Твоя безглузда поведінка набридла мені. Нам набридла. Ти поводишся так, наче ні перед ким не несеш ніякої відповідальності. Ти робиш, що тобі забагнеться, не думаєш про наслідки. Хай їм чорт, твоїм анархістським витівкам!

— Я анархіст? Кого-кого, а мене навчили дисципліни!

— В армії! Але яка дисципліна в партії, про це ти й уявлення не маєш! Насамперед, ти мав доповісти про те, що сталося і, в разі потреби, попросити обком допомогти тобі.

— Що допомогти?

— Досягти того, чого ти отак по-дурному добиваєшся сам-один.

— А ви... хіба ви зі мною?

— З тобою! Бачиш, знову ти, ти, завжди тільки ти! Ми хочемо знати правду. Ми! А ти з нами!

— Про це я не подумав.

— Воно й видно. Ну, і як же ти все це собі уявляєш? Ми даємо тобі завдання, вимагаємо від тебе сумлінної роботи, а коли ти потрапляєш у якусь халепу, то нас наче й нема?

— Я, перепрошую...

— Помовч трохи. Ми також не вважаємо докази переконливими. Отже, домовилися: далі діеш не ти, а ми. Ти подаєш письмову заяву, і ми звертаємося... ні, не до твого генерала, а до командуючого частинами Радянської Армії, які тимчасово стоять у нас. А тебе я прошу надалі пам'ятати, що у нас існує порядок. Скільки ще тобі товкмачити!

— Я за... дякую.

— Але ніяких гарантій, що з цього щось вийде. Біс його знає, в якому таборі б'ють вошей твої можливі свідки.

— Мені вистачить терпіння, коли я знатиму, що...

— Ну, годі.— Ласло підвівся.— Ти сказав своє, я своє. Вважаю, що ми нарешті порозумілися. До речі, мене завжди дивувало, що ти, швидко орієнтуючись у складних питаннях, іноді нездатний розуміти елементарних речей.

— Можливо. Але з першою частиною твого твердження я не згодний. Складні, а особливо підступні питання завжди збивали мене з пантелику.

— Ну, добре, добре. Давай краще прогуляємося.

Ласло вийшов у коридор, зупинився, чекаючи на Цобора. Той відчинив якісь двері.

— Сюди. Це наша вітальня.

У просторій, схожій на залу кімнаті не було майже нічого, крім

кількох фотографій на стінах. Ласло підійшов до однієї з них: старий чоловік з білою круглою бородою, суворими очима, у шнурованій венгерці.

— Хто цей генерал?

— Старший лейтенант, гонвед. Мій прадід. У червні тисяча вісімсот сорок дев'ятого, під час походу Бема в Трансільванію, був важко поранений.

— Ага. Ідеал.

— Я його майже не пам'ятаю. Мені було чотири роки, коли він помер. Одного разу ми з молодшим братом балакали, сидячи за столом. Не глянувши на нас, він суворо промовив: угорець не розмовляє, коли їсть.

— Угорець? Коли їсть?

— Це не мої слова. Так він сказав.

— Селяни взагалі небалакучі. Французи — їх я добре знаю — також не дуже люблять плескати язиком. Але ж твій прадід не був селянином?

— Ні.

— А що він робив?

— Нічого. Так би мовити, репрезентував ідеї.

— Які?

— Усякі. Ідеї свободи і незалежності, доблесті й геройства. І тому подібне. Він був борцем за правду. Жива пам'ять часів Кошута. Реліквія. Він не міг працювати, адже реліквії не працюють.

— А з чого він жив?

— З маєтку. Син, дочка, слуги обробляли землю, частину здавали в оренду. Згодом йому призначили офіцерську пенсію.

— Хто?

— Цісар Франц-Йосиф.

— І він прийняв?

— Чому б ні? Переможці часто кидають своїм колишнім противникам кістку. Посаду. Пенсію чи персональну пенсію. А ті одержують собі гроші і вже не дуже й фиркають.

— Чи не здається тобі, що тут іронія не зовсім доречна?

— Я не поважаю нероб. На мою думку, заслуги не звільняють від обов'язку працювати. Навпаки.

— Гарно звучить,— Ласло усміхнувся.— Згодом так і буде. Треба, щоб так було!

— Ще є три кімнати. Подивишся?

Ласло обернувся.

— А меблі? Де обстановка?

— Порозтягали, поки мене не було.

— Хто? Тобі відомо?

— Здебільшого відомо.

— То забери все назад.

— Я б так і зробив, якби не був секретарем райкому.

— Яке це має значення?

— У цьому місті, за кілька місяців до парламентських виборів, я не можу розпочати полювання на меблі. До того ж серед експропріаторів — це не звучить образливо? — є і члени партії. Три дні тому один мій приятель посадив мене у моє власне крісло.

— Але ж вони знають, що ти перейшов!

— Не всі. А ті, що знають, саме через це й порозтягали мої речі.

— Гаразд, доручи це мені. Я звернуся до урядової комісії в справах залишеного майна. Ну, п'ять кімнат ми навряд чи зможемо умеблювати, та це й не потрібно. Скажімо, дві.

— Дякую, але...

— Ніяких «але».

— Я б волів сам... Адже я теж маю самолюбство.

— Аякже! Мало не забув! Нехай пропадає світ, але твоя гордість... Глянь! — Ласло дістав з кишені піджака візитну картку.— Впізнаєш? Прислали в обласний комітет. До дідька! Лукач Патаксегі Цобор. То байдуже, хто прислав, ми не надали цьому значення. Але якщо ти все ще задиратимеш носа, то обговоримо твою поведінку на найближчому засіданні партійного комітету і так намилимо тобі шию, що довго пам'ятатимеш!

Ласло злісно роздер картку, тицьнув клапті Цоборові в руку.

— Піди викинь.

Цобор якусь мить дивився на роздерту картку, тоді засунув її назад у кишеню Ласло.

— А може, ви колись ще захочете її склеїти. У мене вже не лишилося жодної.

— Це ти даремно, Цобор! Я граю з відкритими картами.

— Ти. Але не всі.

Ласло застебнувся. Відхилив Цоборову руку з сигаретами, закурив із власної пачки. Образився, подумав Цобор. Йому було шкода, що він отак свариться з людиною, до якої його тягнуло, незважаючи ні на що. Ласло тривалий час — понад сімнадцять років — жив на Заході: в Бельгії, потім у Франції. Хімік за освітою, працював на заводі головним інженером; досконало володіє французькою та англійською мовами, старий член партії, брав участь у французькому русі Опору. Цобор знав, що на Гемешському хімічному заводі йому також пропонували місце головного інженера. Власне, він будь-коли міг би дістати керівну посаду за своїм фахом. Та він, здається, не дуже квапиться це робити. Чому? Чи йому так подобається бути інструктором обкому й никати по області, в благенькій одежині, харчуючись здебільшого бутербродами, які носить у сумці, і лише зрідка ночуючи вдома?

— Вибач,— промовив Цобор.— Я не хотів тебе образити.

Ласло примирливо махнув рукою.

— Знаєш що? Давай вийдемо в садок. Там у мене ростуть дуже смачні груші. Ровесники Арпі,— як ми їх називаємо.

Ласло скинув сумку.

— Тоді поговоримо ще. Чий це будинок?

— Мій.

— Увесь?

— Так.

— Хіба молодшому братові нічого не дісталося?

— Дідусь усе відписав мені. Маєток теж.

Ласло здивувався.

— Маєток? Боже мій! Цього ще бракувало! Чому ти досі нічого про це не говорив?

— Бо маєтку нема. Тільки був. Сімнадцять хольдів орної землі, два хольди лісу, тисяча сажнів виноградників з давильнею, лука.

— Але чому все відписали саме тобі? Чому не твоєму батькові?

— Дідусь мав на те причину. Мій батько ненавидів польові роботи. Мовби він і не селянського роду. Завжди десятою дорогою обминав клуню, стайню, хлів. Коли хотів випити, то йшов не на виноградник, а в «Казино». Задихався від боргів, а за місяць розтринькував три учительські зарплати. Після смерті мого діда, заграючи з якимось типом, що відав справами опікунства, розпродав землю. Коли пропив останні півтора хольда, тоді, тільки тоді, у цій кімнаті я сказав йому, щоб опам'ятався, бо... Байдуже. Залишилося те, що бачиш. І виноградник. Давильня.

— Тисяча сажнів. Скільки це?

— Дві третини хольда.

— Ти їх зберіг?

— Не знаю. Я хотів би. Але не знаю... Звичайно, у давильні не залишилось ані краплини вина. Пив він сам і заливав вином усіх, з ким зустрічався під час війни. А знаєш, хто допомагав дідові все робити? Я. Починаючи з чотирнадцяти років, на канікулах я знав тільки роботу: жнива, скиртування, обмолот, лущення стерні, працю на виноградниках. Це тоді, як мої товариші по гімназії відпочивали. І надсилали мені поштові листівки з фешенебельних готелів, вітчизняних і зарубіжних. В знак дружби. Чи для того, щоб подратувати мене. Та я не жалкую за тим. Я працював, бо любив усе те. Польова Дорога, Вовча Нора, Лісова Гора — всі ці назви й досі зігрівають серце.

— Приватновласницька ідилія...

— Хіба? Бач, як просто! Але тоді, чому тобі шкода Буди? Задунаю? Це що, твоя власність? До речі, маєток тоді ще не був моїм. Моє тільки життя в ньому. А життя я любив. Бо в полі жило все — і вівсюг уздовж шляху, і худоба. Усе росте, дихає, визріває. Невже це важко зрозуміти?

— Добре, добре. Я розумію.

— Чому ти витягнув цю кляту візитну картку? Я знаю, як тебе звати. Та хай би тебе звали хоч як, я однаково б не відмежувався від тебе. Адже не ми вирішуємо, у якій сім'ї нам народитись. Та й що я мав від тієї спадщини! Школярем я не соромився ходити містом у сорочці, простеньких штанях і грубих черевиках, а на полі — за плугом чи бороною.

Ласло усміхнувся.

— Ну, от і злетіла з тебе флегма.

— Ти цього добивався?

— Не зовсім так. Просто я радий, що знайшов спосіб підступитися до тебе. Груші твої я візьму, якщо не наполягатимеш, щоб я їх тут-таки з'їв. Я хочу віднести їх дружині.

Наповнивши сумку, Ласло вирішив таки покуштувати груш. Якоб Гал звіддаля спостерігав за ними. Що він там думав про хазяїна і гостя, то невідомо, та врешті-решт старий не витримав і гукнув:

— Четверте дерево, ото всім грушам груша. І родить найкраще!

Перейшли до четвертого дерева. В сумку вже не влізло нічого. Зате тепер вони їли, наче наввипередки. Запахущий грушевий сік стікав по підборіддю, губи самі розтягалися в усмішці, коли вони позирали один на одного.

Ласло запитав:

— Чи не провів би ти мене у Галмад? Це твоє село.

— На жаль, не можу. О восьмій мені треба бути у Петермайорі.

— Про що там говоритимеш?

— Про міжнародне становище.

— Ну звичайно. А що ти можеш сказати про галмадського секретаря?

— Він діловий чоловік. Кмітливий. Вміє гарно говорити.

— Це правда. Але ж він пропив партійні внески.

— Невже?

— Учора виявлено недостачу. Діловий, нічого не скажеш!

— Бий його сила божа! Знімуть тепер?

— Знімуть.

— А чи не можна якесь стягнення...

— Ні.

Цобор тильною стороною руки витер губи. Подумки вилаяв себе, що так занедбав райкомівське господарство: він ненавидів усе, що бодай чимось нагадувало бухгалтерію.

— Отже, я вже не зможу його врятувати. Але ким замінити? Тільки півтора місяця, як перебрав район, людей ще як слід не знаю.

— Подумай, може, когось порадиш. Але такого, кому із заплющеними очима можна було б довірити Національний банк. Ми, між іншим, говорили про Ференца Дурчі.

— Цей уміє рахувати. Колишній торговець. Але в політиці не розбирається. Як ото якийсь поганий проповідник: з ким би не почав розмову, закінчує завжди однаково: люди, треба бути добрими і не гризтись.

— Реформат?

— Якби! Католик. Почекай-но... Там працює одна наша людина, робітник у ремонтній майстерні Шлоссера. Чоловік молодий, розумний. І порядний. Звуть його Бела Ішпан.

— Я запишу. Добре?

— Подивися на нього. Кращої кандидатури, я гадаю, ми не знайдемо.

— Ти теж будеш на партійних зборах. Що ж, спасибі за груші, і... Ага, ще одне. Наступної неділі у місті відбудеться миропомазання. З області приїде єпископ.

— Я знаю.

— Було б добре, якби ти привітав його від імені міста й району.

— Я ще блекоти не об'ївся... Хто вигадав таке свинство?

— Ми. Але й інші такої думки. Наприклад, районний секретар партії дрібних землевласників.

— Ну почекай, попадеться він мені. Я його висповідаю.

— Твій приятель?

Цобор скоса зиркнув на Ласло.

— Я помітив, ти часто з ним розмовляєш.

— Так, він мій давній приятель. У гімназії вісім років разом протирали штани.

— Ви і в армії разом служили?

— Матраї? Він і за десять років не навчився б марширувати. У нього була грижа, зберіг її до комісії, лише весною цього року дав вирізати. До речі, він серб, звуть його Міякич. Його виноградник поруч із моїм.

— Порядна людина?

— Хитрий. Але дуже порядний. Він на голову вищий від усієї ту-

тешньої братії з партії дрібних землевласників. Але скептик ще більший за...

— За тебе?

— За нас.

— Розумію. Мені він теж подобається. Сьогодні таку дружбу треба цінувати.

— Але як йому стукнуло в голову, щоб я... Адже це вони, хай їм біс, на своїх плакатах друкують хрести! Цілком природно, щоб вони й...

— Авжеж природно. Вони й бігають до єпископа, скільки їм хочеться. Але якщо керівник комуністів району теж привітає єпископа, це нікому не завадить. А нам піде на користь. Ти розумієш, про що йдеться? Твій виступ заспокоїть мирян. Мовляв, дивіться, комуністи справді толерантно ставляться до релігії. Вони шанують авторитет церковних керівників.

— Ти знаєш, що це таке? Смердюча тактика.

— Тактика — частина політики.

— Але я атеїст. Я не буду брехати.

— Це не обов'язково. Ти ж не на сповідь ідеш.

— Старий, пошукай собі для цього діла когось іншого. Я всерйоз і надовго розпрощався з матінкою церквою. Лист про церковний податок я відіслав назад протоєрею, написавши, що безбожник не тільки не відвідує церкви, а й не платить їй.

— Коли?

— Ще в квітні. І відповідь надійшла. Саме єхидство. «Шановний пане, вибачте, що потурбували, ми помилилися адресою». Отже, ти мусиш розуміти, що мене після всього цього і на мотузі не затягнуть до єпископа.

— Але тобі доведеться це зробити.

— Доведеться? Виходить, це теж...

— Наказ.

— Ну послухай же! Ти хочеш, щоб бляшаний Христос з трухлявого дерев'яного хреста покепкував з мене? Чому ви примушуєте мене кривити душею? А що, коли у своїй відповіді на моє привітання єпископ осоромить мене перед усіма? Я тоді такого стусана дам тобі під зад, що перелетиш через ратушу!

— Цікаво. Виходить, словники селянина і офіцера дуже близькі. Ну, бувай, Цоборе, нарешті я справді почуваю себе добре.

Цобор стояв і дивився, як Ласло в машині ділиться грушами з шофером. Звідкись з-поміж дерев тихо вийшов Гал. Помовчавши, так само тихо попрохав:

— Зробіть це, паничу. Дуже прошу. Господь бог благословить вас за це.

Цобор гримнув на нього:

— Ваше щастя, що ви вже старі.

Коли він на своєму мотоциклі під'їжджав до Петермайора, вже посутеніло. В село поверталися вози, навантажені хмизом, сіном та кукурудзяним бадиллям. Всього дев'ять возів. Шість із них запряжені кіньми — на кожний віз один кінь. Два вози тягли корови. Дев'ятий, десь далеко позаду, ледве повз на узвишшя.

Цобор увімкнув фару. Янош Тончик тягнув за дишло, а його дружина й син штовхали підводу ззаду.

Мокре від поту Яношеве обличчя блищало у світлі рефлектора. Цобор під'їхав ближче.

— Дядьку Тончик, чи нема у вас якоїсь мотузки?

Тончик зупинився, надсадно дихаючи.

— Є, пане Цобор, — сказав він нарешті. — Я перев'язав нею сіно, щоб не розтрушувалося.

— Зніміть її. Я витягну воза нагору.

— Мотоциклом?

— Це сильний чорт. Він ще й більшого потягне.

— Але бігти... Це не для мене.

— Не бійтеся, я тягтиму повільно.

Прив'язавши один кінець мотуза до задньої вилки мотоцикла, Цобор закріпив другий кінець за віз і включив першу швидкість. Віз поволі виповз на пагорб. Перш, ніж старий встиг подякувати, Цобор відв'язав від мотоцикла мотузку і дав газ. Кілометрів сім рівної дороги, потім поворот ліворуч, на путівець, що вів до села. Під подвійним рядом важкого віття платанів земля ніколи не просихала як слід, мотоцикл безперестану заносило, вибоїни від вибухів гранат досі не позакидали землею, і в тих заглибинах блищала вода. Гірше, ніж у воєнні часи. Як звозитимуть урожай по цій забутій богом дорозі?

Годинник показував кілька хвилин на дев'яту, коли Цобор під'їхав до старої комори на приземкуватих дерев'яних стовпах, де звичайно збирається сільський люд, коли влаштовуються якісь збори. Біля дверей чергував Йожеф Юхош. Як кажуть, парубок на все село. Смаглявий, стрункий, з чорними вусами і вольовим обличчям. Він був кулеметником у першому відділенні роти Цобора.

— Здрастуй, Йожефе.

— Здрастуй.

— Зібрався народ? Скільки?

— Дев'яносто три.

— Ого!

— Аякже. Всі зібралися, хто тільки може ходити.

Цобор чомусь пригадав, що Юхош, коли їм траплялося розмовляти тільки удвох, був з ним на «ти», але на людях завжди переходив на «ви». Він вимкнув мотор, обернувся до Юхоша.

— Можеш і там говорити мені «ти», — кивнув він у бік комори.

Юхош усміхнувся.

— Завжди ти до мене чіпляєшся з цим. Та заради тебе... Людям не подобається, коли з їхніми керівниками хтось запанібрата.

— Нехай звикають, сьогодні так ведеться.

Увійшовши до комори, Цобор голосно привітався. Селяни відповіли незлагодженим хором. Слабенькі ліхтарі, підвішені на залізних гаках, ледве блимали у хмарах тютюнового диму. Певно, люди зібралися вже давно, якщо встигли так начадити. Стільці, табуретки здебільшого поприносили з дому. В першому ряду скраю, ліниво розкинувшись на лаві, кашляв Пал Вурцінгер. Вурцінгери наймитували у маєтку Херчеї ще років п'ятнадцять тому. Цобор рік учився в одному класі з Палом у початковій школі. Цьому Палові і молотком нічого не можна було втовкти в голову. Цобор, як тільки його бачив, згадував випадок на іспиті з закону божого і кожного разу ледве стримувався, щоб не зареготати. Капелан, щоб якось перетягти хлопця у третій клас, загадав йому найлегше — прочитати напам'ять «Отче наш». Але й те виявилося для Вурцінгера

непосильним завданням. Втративши терпіння, капелан гримнув: «Йолопе! Повторюй за мною, коли вже не здатний вивчити!» — «Слухаюсь, ваша превелебність». — «Отче наш...» — «Отче наш...» — «Іже єси на небесі...» — «Іже єси на небесі...» — «Хай святиться...» — «Хай святиться...» — «Ім'я твоє...» — «Пал Вурцінгер».

А чи зможе цей самий Вурцінгер сьогодні сформулювати хоча б основні лозунги партії? Зате, коли на хуторі створювався партійний осередок, він записався перший, мотивуючи це тим, що і він має право колись бути першим в цьому паскудному житті.

Юхош запропонував Цоборові стілець за вкритою рядном скринею, яка правила за стіл.

— Тихо! — гаркнув він, хоча ніхто не розмовляв. — Сьогодні обговорюватиметься важливе питання. — І глянув на Цобора: про що ж той говоритиме?

Цобор трохи помовчав, мовби збираючись з думками, тоді обернувся до Юхоша.

— Про міжнародне становище.

— Саме так. Про міжнародне становище. Що діється в світі, сьогодні мусимо знати і ми, хуторяни. І ми запевняємо, що за нами діло не стане. Отже, дядьку Міхай, у вас список, починайте.

Тепер уже Цобор запитально глянув на Юхоша. Але той нічого не помітив, а може, не хотів помічати. Із задніх рядів наперед проштовхався Міхай Карачоні, зупинився під одним з ліхтарів, витягнув з кишені якийсь папір і почепив окуляри.

— Шановний товаришу районний секретар. Наближається день святих Петра і Павла, десь за тиждень можна буде косити ячмінь. Ми хочемо провести жнива, щоб не було навіть найменших втрат. Нам дорога кожна зернина, бо кожен хоче з надлишків щось викроїти: хто на коня, хто на корову, та й реманент потрібен. Ми не хочемо, щоб хазяї глузували з нас: дивіться, мовляв, ці дурні наймити таки ні на що не здатні! Ви нас розумієте, товаришу секретар? І ось, обмірковуючи все це, ми прийшли до висновку, що становище наше складне. Ячмінь, так само як і пшеницю, жито, овес, сіяли, коли тут ще верховодили пани, до того, як війна докотилася сюди. Але вона таки докотилась, щоб мало не три тижні гриміти довкола хутора, і тепер наші поля захаращені покинутою зброєю, побитими машинами, всіляким іржавим залізяччям. На ці поля босим тепер не ступиш. І ось ми по хатах, тобто по родинах, підрахували, склали список, у кого є якесь взуття, а у кого немає. Тут, у цьому списку, згадано тих, у кого нема нічого. Прізвище, рік народження, розмір взуття. Сорок одна пара черевиків. Дістаньте нам їх, бо на сьогодні у нас нема клопоту більшого за цей. Коли у нас будуть черевики, ми, як завжди, уважно вислухаємо вас.

Міхай поклав список перед Цобором.

— Бувайте здорові, товаришу секретар, спокійної ночі.

Він засунув окуляри в кишеню і вийшов. Це, очевидно, був сигнал, бо всі враз посхоплювалися з місць, і за дві хвилини комора збезлюдніла. Тільки ліхтарі зосталися. Та Юхош біля Цобора.

— Що це?

Юхош скрутив цигарку. Старанно послинив язиком крайчик паперу.

— Так постановили.

— А окошилося все на мені?

— До кого ж нам звертатися?

— Але ж я не секретар взуттєвої артілі! Чи може, ти мені скажеш, звідки я в дідька маю зараз дістати цю сорок одну пару черевиків?

Юхош мовчав.

— Чи давно ти знаєш про цей список?

— Три дні,— відповів Юхош.— Але мене попрохали, щоб я мовчав. Вони самі хотіли з тобою поговорити.

— Солідарність хуторян. Це головне! А партія зробить, якщо її попросити. Так? Хоч кров з носа, а зробить. А цей демонстративний вихід? Що це все означає? Без черевиків нема політики?

— Ти добре знаєш, про що йде мова, — невдоволено буркнув Юхош. — Там, надворі, на нашому плакаті написано: «Сьогодні косиш для себе!» Але ж як ти коситимеш? Як підеш у поле босий?

— Три-чотири місяці тому за таке я б з тебе кишки випустив.

— Це свята правда. Я знаю, товаришу командир! У тебе тверда рука.

— Таж коли б у мене не було тоді порядку, півроти загинуло б,

— Але ж, пресвята богородице, покажи свою тверду руку тепер. Там, де ділять черевики!

Юхош підхопився, копнув ногою стільця, на якому сидів, і вискочив надвір. Цобор викурив дві сигарети. Одна лампа зашкварчала й погасла. За нею ще одна.

— Юхош! Вернися!

Крутиться ж десь під дверима. Цобор міг би заприсягтися в цьому. Пробіг очима список. Йожеф Асарі, 1911, 46-тий. До дідька. Він що, хоче дві ступні втиснути в один черевик? Імре Біхалош, 1899, 41-ий. Ласло Чварич, 1916, 43-ій. Скільки цих босоногих! Та як не крути, їхня правда. Треба стримувати свої емоції, подумав Цобор. Давати їм волю там, де справді щось негаразд. А тут усе правильно. Люди хочуть збирати врожай. Хочуть жити. Та коли у них таки будуть черевики, — а їх треба дістати, будь-що треба дістати,— отоді він покаже їм, як треба працювати. Піде косити ячмінь до якогось дідугана на підмогу, і нехай виходять позмагатися з ним, хто схоче. Кривавим потом умиються, а не наздоженуть.

Закліпала й погасла третя лампа.

Цобор виїхав на шосе, пустив мотоцикл на повний хід. Стрілка спідометра показувала сто кілометрів. На схилі, куди він підтягав віз Тончика, побачив накиданий поперек дороги піщаний горбик. Натиснув на гальма, вчепився щосили в кермо. Пізно. Мотоцикл підстрибнув, і з брязкотом завалився на бік. Цобор, стогнучи, витягнув з-під мотоцикла ліву ногу, спробував підвестися, але тут на нього градом посипалися удари дрючка. Поспіхом піднімав то праву, то ліву руку, захищаючись, але дрючок бив і бив, аж кістки тріщали під ударами. Коли падав, у світлі фари, що випадково вціліла, побачив машину Херчеї. І коли правиця вже намацала кобуру з пістолетом, страшний удар забив йому памороки.

Коли він очуняв, ішов тихий дощ. Вода текла під сорочку, збираючись на животі в маленьке озерце. Фара ще ледь-ледь світилася. Цобор глянув на годинник. Вже перейшло за північ. «Акумулятори сіли», подумав Цобор, намагаючись підвестися. Це йому вдалося тільки після четвертої спроби і коштувало великих зусиль. Похитуючись, він стояв біля мотоцикла, не маючи сили ступити й кроку: у вухах гуло, голова сама хилилася на груди. Він судорожно ковтав повітря, переборюючи

нудоту, потім здався і виблював просто на чоботи. Кілька разів нагнувся й випростався, потім якось доплентався до калюжі край дороги і, зачерпнувши пригорщами води, помив чоботи. Минуло з годину, поки він спромігся завести мотор. Завів, але сісти в сідло не зміг. Побите тіло немилосердно боліло від найменшого руху, в голові паморочилося. П'ятсот метрів, сказав він собі і покотив мотоцикл. Чотириста п'ятдесят. Зупинявся, хвилину перепочивав і котив далі.

Було пів на третю, коли Цобор відчинив хвіртку й поставив мотоцикл під стіною будинку. Ключ від запалювання засунув у кишеню. Кушетка, на яку він повалився, якусь хвилину гойдалася під ним, мов човен на хвилях. А потім його зборов сон.

О десятій годині ранку Якоб Гал постукав у прочинені двері. Він приніс хліб, два товсті шматки сала, зелений перець.

— Ви задрімали. Я вже тричі зазирав...

Старий підійшов ближче, руки його затремтіли, таця опустилася на стілець.

— Милостивий боже, паничу!

— Машину занесло на повороті. Добре, що не скрутив собі в'язів.

— Перепрошую, ви нічого не їли, трошки...

— Ні.

— Ви вже бачили себе, паничу? Чорні, зелені, червоні синці. Водовоз так не б'є свого коня...

— Не каркайте. А сало заберіть, і нехай тітка Розі зварить мені суп з кмином.

Як тільки старий вийшов, Цобор підвівся. Ноги тремтіли. Сяк-так дістався до ванної, зазирнув у дзеркало. Одним оком, бо ліве зовсім запливло, на нього він не бачив нічого. «От падлюки, — вихопилося в нього. — Добре обробили, нічого не скажеш». Він повернувся до кімнати, подзвонив лікарю.

— Будь добрий, приїдь, глянеш, шо зі мною. Сам побачиш! Якщо там прийом, відклади.

Потім подзвонив в область. Ласло в кабінеті не виявилося, попросив з'єднати з секретарем обкому.

— Здрастуйте, товаришу Селеш, це вас Цобор турбує. Маю до вас справу, дуже пильну, але сам прийти не можу. Аварія. Ні, не серйозна, тільки неприємна. Так, вночі, по дорозі з Петермайора. Твоя правда, але я б і тепер помчав... Після обіду? Велике спасибі, до побачення.

Лікар отетерів:

— Чудова робота!

— Я впав.

— Роздягайся.

— Зовсім?

— Зовсім.

Лікар оглянув його з голови до ніг, не проминаючи жодного синця. Потім попросив лягти, обмацав грудну клітку, живіт, руки й ноги.

— Отже, ти впав.

— Так.

— А потім немилосердно відлупцював себе дрючком.

— Не вигадуй.

— Старий, це дрючок. Принаймні п'ятдесят-шістдесят ударів. Хто це був? Чи, точніше. хто вони? Бо одна людина навряд чи змогла б отак...

— Дай мені спокій. Я вже сказав.

— Може, когось ти й обдуриш. Але не мене.

— Нічого серйозного?

— Переломів нема. Сподіваюсь, що й тріщин також. Випишу тобі знеболююче. На синці примочки. Міняти кожних півгодини. Полеж хоча б тиждень.

— Це неможливо!

— Радій, що легко відбувся.

— Я можу одягтися?

— Одягайся. Особливо бережи очі. Не три їх, і взагалі не торкайся руками, навіть якщо згодом почнуть свербіти.

— Бий його сила божа! У мене повно роботи, і саме в такий час!..

— Ну?

— Що ну?

— Ти знаєш, хто вони?

— Це залишиться між нами?

— Не дурій.

— Знаю.

— А я їх знаю?

— Так. Але більше нічого я тобі не скажу. Скільки з мене?

— Іди до дідька з своїми грішми! А в аптеку пошли дядька Якоба. Сподіваюся...— Лікар, який бозна-чому горнувся до Національної селянської партії, стурбовано глянув на Цобора.— Сподіваюсь, ця справа не має нічого спільного з політикою? Почнуть ще базікати в місті. Ти ж не хтось там, люди тебе поважають. Але є багато й таких, що, ну, як би це тобі сказати, вважають тебе мало не зрадником. А людина ти здібна, міг би висунутися й серед радикалів. Ти розумієш, що я маю на увазі? Якщо ця справа набере розголосу, то в тебе з'явиться багато нових і прихильників, і ворогів.

— Не лякай мене. І я хотів би почути від тебе відповідь на одне запитання.

— Будь ласка.

— Чому ти затесався до селян?

— Бачиш, це... Гаразд, будемо говорити відверто. В університеті ми, молодь, що цікавилась суспільними проблемами, поділялися на прихильників двох концепцій. Праві, мушу сказати, мене ніколи не приваблювали. Друга концепція, з якою ми могли знайомитися легально, через художні твори, була народницька. Можливо, вона не завжди відзначалася послідовністю й довершеністю. Але це була чесна концепція, спрямована на врятування нації, її провідниками були такі особи, наміри й заслуги яких і сьогодні не викликають сумніву. А де були ви? Ти сам? Кілька нелегальних листівок — їх було замало, щоб послужити для нас спільною програмою.

— Це тоді було так.

— Весь цей час не тільки канави копали, а й дорогу збудували. Але не сердься, у приймальні я залишив півдюжини пацієнтів.

Цобор, обв'язаний вологим рушником, хропів, коли зайшов товариш Селеш. Він привів з собою Ласло, який нагодився десь по дорозі. Вони трохи почекали, потім Ласло почав щось насвистувати. Цобор підвівся, примочки сповзли з його синців. Гості якусь хвилину дивилися на нього, потім перезирнулися. Селеш — людина небалакуча, ділова; постать струнка, майже військова виправка. На обличчі шрам — пам'ять про

бої під Уескою в Іспанії, де він командував ротою. Селеш витягнув пляшку, загорнуту в папір, і поставив її на телефонний столик.

— Горілка. Дуже квапились, тому не встигли захопити щось іще. Дозволяється?

— Лікар не сказав, що не можна.

— А що він сказав?

— Тиждень домашнього арешту. Сідайте, будь ласка.

Селеш, сів на стілець, Ласло скраю на кушетку. Обоє розглядали опухле обличчя Цобора.

— Якщо це аварія, — промовив Ласло, — то моя мати — єпископ фехерварський! Тебе побили. Якщо ти соромишся... Чи може, якась інтимна справа? Або знаменита Цоборівська впертість?

Селеш попросив:

— Розкажи тільки те, що сам хочеш.— Він скоса зиркнув на Цобора. — Поліцію на допомогу не треба кликати?

— Думаю, самі якось дамо раду.

— Гаразд. Послухаю, чому ти примусив нас мчати сюди.

Цобор виліз з-під ковдри і з кишені штанів, що висіли на гачку, дістав список.

— Прошу вибачити, що отак розгулюю перед вами в самих кальсонах.

Розповівши усе, що трапилося з ним того вечора у Петермайорі, він простягнув Селешеві список.

— Додам до цього, — сказав він на закінчення, — що йдеться не лише про престиж партії. Про більше. Про хліб петермайорців. І якщо вони одержать черевики, то на цих людей...

Селеш вивчав список.

— Не переконуй. Усе ясно. — Він посміхнувся й передав папір Ласло. — Нам би не завадило повчитися. Жодної зайвої літери. Прізвище, рік народження, розмір взуття.

Цобор знову сів на кушетку.

— Це можна зробити, товаришу Селеш?

— Який день маємо сьогодні? Вівторок. Ще до п'ятниці пошлемо їм черевики. Машиною. А ти напиши тим часом короткого теплого листа.

— Я?

— Ти ж господар району. Тебе просили. До речі, ти ж не сказав, що відповів їм.

— Нічого. Я спіймав там облизня. Ну, зате секретаря осередку я взяв у шори.

— Якщо глянути в корінь, то це він узяв тебе в шори. — Селеш поклав список у кишеню. — Гроші у тебе є?

Цобор підняв руку, мовби зупиняючи співрозмовника.

— Розумію. Значить, нашкребли тобі щось.

— Спасибі, товаришу Селеш.

— Одужуй. Коли щось буде треба, знайдеш нас. — Він простягнув руку і, вже виходячи, сказав. — Ти погано склав іспит тоді, на засіданні суду. В громадських установах, перед властями, мусиш поводитися чемно. Якими б вони не були, але вони наші. Не твоя справа їм вичитувати.

На третій день Цобор вже робив нескладні гімнастичні вправи. На четвертий пройшов по будинку і майже рачки повернувся в свою кімнату. Синці на обличчі вже не так впадали в око, але на тілі рубці ще залишалися. На п'ятий день він прокинувся свіжим, добре поснідав.

Потім написав листа: «Херчеї! Завтра, в понеділок, між 4—5 годинами я тебе навідаю. Цобор». Листа послав через Гала, наказавши нікому, крім молодого Херчеї, не віддавати.

В понеділок опісля обіду Цобор сховав свою зброю. У вітальні стіна з грубкою була викладена зеленими кахлями, одна з яких виймалася. Вона закривала маленький тайник. Дід ховав там гроші, важливі документи, старомодний револьвер. Цобор поклав у тайник свій пістолет, поставив на місце плитку. Принаймні, подумав він, я не утну там чогось непередбаченого. О четвертій годині п'ятнадцять хвилин він зупинив свій мотоцикл перед поміщицькою садибою. Колись це був справжній великий маєток, але старий Херчеї, маніакальний картяр та бабій, пустив на вітер майже все своє володіння. На весну сорок п'ятого від нього залишилося п'ятдесят три хольди.

В альтанці з колонами, притиснувшись до стінки, стояв кучер, спостерігав за діями гостя. Цобор піднявся сходами, натис клямку. Двері подалися, і він ступив у простору кімнату зі сходами нагору. Вітальня була обставлена меблями з шкіряною оббивкою, на стінах висіли всілякі мисливські трофеї й старі рушниці. Херчеї у свіжовипрасуваному білому парусиновому костюмі сидів за столом і курив. Цобор зачинив за собою двері, повернув ключ. Кучер нехай зачекає, до нього теж дійде черга.

— Вітатися ти не звик? — звернувся до Цобора Херчеї.

— Тільки з порядними людьми. З негідниками, що нападають із засідки, не вітаюся.

Херчеї засміявся.

— Що, мугирю, не сподобався дрючок?

— Ні.

— А треба б уже звикнути. Селюків завжди били.

— Але не Цоборів.

— Цобори! Жебрацьке поріддя!

— І це краще, ніж бути лабанцем[1].

Влучено в ціль. Херчеї почервонів.

— Ми завжди знали, що бунтарі з косами й вилами ніколи не зроблять Угорщину незалежною.

— А блюдолизи зроблять? Чи зрадники?

— Ти ще смієш говорити про зраду? А хто кинув прапор? Ти чи я?

— Про це ми поговоримо потім.

— Якщо зможеш поговорити. Я у себе вдома. Коли думаєш на мене напасти, я маю чим оборонятися.— Херчеї відхилився назад, зірвав із стінки турецький кинджал і, витягнувши з піхов, поклав перед собою на стіл.— Вибач, що не запропонував сісти. Якщо ти невихований, то це не означає, що і я маю бути таким. Будь ласка, закурюй.

— Я маю свої.

Цобор присів. Закурив.

— Слухаю тебе,— промовив Херчеї.

— Нам нема про що говорити. Я прийшов дати здачі.

— Ну, звичайно. Починай.

Цобор глибоко затягнувся і, мовби наміряючись струсити попіл, простяг руку до попільнички. Кинувши недокурок, він рвонув зі столу важку оксамитну скатертину. Кинджал упав на підлогу. Херчеї нахи-

[1] Лабанці — прихильники Габсбургів. Пізніше так називали діячів пронімецької орієнтації.

лився, щоб підняти його, але Цобор перескочив через стіл і вліпив суперникові потиличника. Схопивши кинджал, він кинув його під сходи й крикнув:

— У мене немає зброї! Отже — на рівних умовах!

Херчеї підвівся. Він зблід, і хоча й злякався, проте ніяк цього не виказував. Фасон держиш, матері твоїй ковінька, подумав Цобор. Та нічого, це тільки початок. Херчеї, скреготнувши зубами, повільно рушив на нього. Коли між ними лишалося метрів три, він несподівано стрибнув уперед і вдарив Цобора. Удар був сильний. Цобор захитався, хапаючи ротом повітря. Виграти хоча б дві хвилини, подумав він і, зігнувшись, скочив за стіл. Херчеї кинувся за ним.

— Тікаємо, пане старший лейтенант? Що б сказали твої друзі більшовички, коли б побачили це? Побачили, яка різниця між смердючим резервістом і справжнім офіцером?

Коли вони вп'яте оббігали стіл, Херчеї піддав Цобору ногою під зад. Ще кілька секунд, подумав Цобор, і я зможу дихнути. Після другого стусана він зупинився, ступив крок праворуч і щосили вдарив Херчеї по спині. Не чекаючи, поки той випростається, лівою рукою врізав по обличчю, кулаком по голові, наче молотом. Коли Херчеї упав, Цобор чоботом наступив йому на руку.

— Паскудо! Біжи, пошукай ще дрючка!

Люто копнув його ногою, ще і ще, і тільки коли почув болісний стогін, опам'ятався й нахилився до закривавленого обличчя Херчеї.

— Ти чуєш, що я кажу?

— Чую.

— З тобою я поквитався. Але коли ти ще раз десь назвеш мене братовбивцею, тоді прийду вже не я. Поліція. Чуєш?

— Так.

— Про який прапор ти згадував? Бо національний був не у ваших руках. У наших! А ви, кляті гади, захищали не країну, а свої чини!

Кучер грюкав у двері, ось-ось висадить. Цобор навшпиньки прокрався через вітальню, обережно покрутив ключ. Розчахнувши двері, він щосили вдарив кучера у перенісся. Щось хруснуло. Кучер позадкував, розмазуючи по обличчю кров, потім повільно осів на підлогу.

Повернувшись додому, Цобор написав короткий рапорт в область. «Я сам поквитався з тими, що побили мене». І закінчив рапорт такими словами: «Чекаю рішення шановного обкому».

Наступного дня лікар побачив Цобора здоровим і бадьорим.

— О, ти вже цілком одужав! — Лікар м'явся, мовби не наважуючись почати розмову. Нарешті буркнув: — Тепер вже знаю, хто тебе відлупцював!

Цобор мовчав. Все-таки краще, що його лікував приятель Херчеї, а не якийсь зовсім незнайомий лікар.

— Я витратив на них цілу сумку бинтів,— вів далі лікар.— Але й того не вистачило. Довелося просити шмаття.

— А що з кучером?

— Струс мозку. Серйозно, але не небезпечно. Я поклав його в лікарню.

— Послухай, ці двоє мовчатимуть. Таким не звикли хвалитися. Я теж не буду розводитися, щодо цього можеш бути спокійний. Залишаєшся ти.

— Що ж, ти теж можеш бути спокійний. Хоча я радив тобі не це, але байдуже. Бувай.

Цобор провів лікаря до хвіртки. Стояв тихий вечір. На вулиці нікого не було видно. З саду долинав п'янкий аромат квітів. У темному небі спокійно мерехтіли зорі. Вуличний ліхтар ледве блимав. Гемеш ще не приєднали до державної мережі. Місто забезпечувала струмом старенька динамомашина. Цобор стояв, сторожко прислухаючись до тиші, фіксуючи кожний найменший звук. Звичка. Ще з війни. Ось почулося якесь шарудіння. Їжак, подумав Цобор. І справді, через хвилину він побачив їжачка, який майже нечутно трюхикав стежкою. Мабуть, хоче щось уполювати, як кожна дво- чотири- чи більше нога істота. Чи когось уполювати,— додав він подумки,— як-от я Херчеї. Мабуть, не треба було його так мордувати. Застрелити — і край. Чим менше таких падлюк ходитиме по землі, тим спокійніше житиметься людям. Чи, може, досить було... Та ні! Ця справа з тих, які вирішуються не словами. Око за око.

Цобор походив ще трошки по саду. Зазирнув у вікно до Галів. Жінка вже спала, жовта смужка світла тяглася з відчинених дверей до ліжка. Гал задумливо курив, тримаючи сигарету між середнім і вказівним пальцями.

Вранці Цобор налив з каністри бензину у бак вичищеного до блиску мотоцикла. Пального, за яке він мусив складати звіт перед обкомом, йому завжди не вистачало. Виручали робітники хімічного заводу, час від часу «підкидаючи» йому каністру-другу.

Перед будинком зупинилася знайома машина. З неї виліз насуплений Ласло.

— Затягни гайку на бензобаку,— буркнув він.— Не маю ані найменшого бажання злетіти в повітря.

Цобор заговорив удавано весело:

— Привіт, товаришу Ласло! Які новини? Чи одержали мій рапорт?

Ласло похмуро блимнув на нього.

— Варварський цей ваш світ. І ти перший мусив би повстати проти права кулака...

— А що каже товариш Селеш?

— Якби я був секретарем обкому, ти б полетів. Розумієш? Але не я секретар. Ти відбувся усним попередженням.

Цобор полегшено зітхнув.

— Якось переживу...

— Даремно іронізуєш. Ще один подібний вчинок, і ти матимеш серйозне партійне стягнення.

— Беру це до уваги.

— Якого біса ти весь час підсовуєш нам отого хазяйчика, свого приятеля?

— Я не бачив його вже два тижні.

— Ну і що з того? Ти міг йому подзвонити чи передати через когось.

— Даю слово, я...

— Плював я на твої слова. Як, ти навіть не обурюєшся? Ти, Цобор? Чи тебе зламало шестиденне вилежування?

— Триденне.

— Що? Гаразд, триденне. Матраї таки втрутився в цю романтичну історію. Поінформував нас. Херчеї таки прийняли до партії дрібних землевласників, але не обрали в комісію по постачанню, навіть не виявили такого наміру. А він на цьому злощасному засіданні поводився дуже нетактовно, своїми ж репліками й випадами проти тебе він

нічого не добився, ніхто його не підтримав. Ну, звичайно. Чому б його не прийняти! Це не він так сказав, це я так кажу. А ті землевласники приймуть і директора банку, і фабриканта, і взагалі будь-якого грабіжника, аби тільки підписав якусь заяву чи прокламацію. Ну, а цей Матраї радіє, що ти не заявив про все в поліцію.

— Не заявив, бо з цього зробили б політику.

— Тільки тому? А що думатимуть про тебе після цієї кривавої бійки, тобі байдуже? Ти, звичайно, парубок здоровий, тебе хлібом не годуй, тільки дай побитися...

— По-перше, про бійку не знає ніхто, крім...

— Облиш, я хочу знати, що ти думаєш з цього приводу. Мені набридло, Цоборе, кожного божого дня починати все ізнову. Ти послав листа?

— Ми ж про нього говорили.

— Іншого. Петермайорцям.

— Я написав, але ніхто не зайшов його забрати.

— До біса! Я ж наказував шоферові.

— Отже, ви послали черевики.

— Звичайно.

— Головне це, а не мій лист! Дякую, старий. Ви справді порядні хлопці.

Ласло щось пробурчав, тоді запитав:

— Поїдемо глянути на них?

— Охоче. Учора ввечері лікар дозволив мені вийти на роботу.

— Їдь попереду. Але не жени. Наша машина досі не розвалилася тільки тому, що її цементує партійна дисципліна.

Петермайорці вже були на полі. Коли побачили Цобора, вийшли назустріч під платани — поснідати й продемонструвати обнову. Ступали кілька кроків туди й сюди, порипуючи новими черевиками. Дякували. Цікаво, думав Цобор, чи розуміють вони, що можуть покластися на нас, що не будуть залишені напризволяще в скрутну годину? Чи може, вони вважають, що існують якісь особливі магазини, де будь-коли можна взяти все, чого душа забажає.

Петермайорці витягли свій харч: хліб, кукурудзяні коржики, цибулю, сир, холодний суп з кмином. Ті, в кого було сало, нарізали його такими тоненькими шматочками, що аж світилися. Шматочок сала на дві скибки хліба. Міхай Карачоні разом з дружиною сьорбали просто з каструлі вчорашній квасолевий суп.

— Співати нам зась, голосу не потягнемо,— промовив він, виловлюючи ложкою квасолину.— Але після цієї страви луна полем покотиться.

Усі засміялися. Господи боже, подумав Цобор, на яких харчах вони жнуть і ще можуть сміятися. Тітка Собачік запропонувала гостям хліба.

— Вранці спекла. Будь ласка, їжте.

Цобор і Ласло взяли по окрайцю. Про черевики більше не говорили. Тільки про те, яка гарна погода, дякувати богу, хай ще якийсь час погріє сонечко, воно он як зараз потрібне. Юхошу щось пригадалося. Він допив з кухля кисле молоко, потім зиркнув на Цобора.

— То що, Лукачу,— промовив він, вперше звертаючись до Цобора на ймення,— чи знайшов ти тут косу, щоб була по руці?

Ласло стрепенувся. Це явний виклик. Може вийти справжнє змагання. Ну, славний напівселянине, напівофіцере, напівсекретарю, чи візьмешся?

Цобор озирнувся довкола.

— Де б я міг її знайти?

— Скажімо, у Іштвана Бечека. Чоловік уже в літах. Пройде один покіс і захекається.

Цобор скинув сорочку, повісив на сухий сучечок. Ласло зауважив, як жінки крадькома поглядали на міцний торс секретаря райкому.

— Котра ваша коса, дядьку Іштване?

— Там вона, на березі потічка. Ота погана. Перша.

— Гаразд.

— То я, пане секретар, поможу дружині жати, це мені легше.

Коса справді була погана. Лезо, ручка ще сяк-так, а от вістря, видно, гострене абияк, пощерблене. Цобор присів. Як слід виклепав, потім підвівся, довго мантачив. Коли закінчив, круг нього стояло вже чоловік двадцять, найближче Юхош.

— Де ваш ячмінь, дядьку Іштване? — запитав Цобор.

— Поряд із моїм,— відповів за Іштвана Юхош.— Пішли?

— Пішли.

Ласло збуджено тупцяв довкола них, підходив то спереду, то ззаду. Підійшов до гурту селян, біля яких сидів чверть години тому, дістав сигарету. Хтось буркнув на нього, щоб не курив коло збіжжя, так його перетак. Цобор узяв широкий покіс, пішов розгонисто, намагаючись наздогнати Юхоша, який уже кроків на п'ятдесят випередив Бечека. Тільки не гарячкуй, казав він сам собі, не рвися, спокійніше. Він відчував задоволення, йдучи отак, широким покосом; коса здавалася йому легенькою, мов пір'їна. Через якихось чверть години він порівнявся з Юхошем, котрий, однак, ніяк не виявляв бажання змагатися. Вони косили мовчки, чіткими рухами розганяючи й відтягаючи коси і уважно дивлячись уперед, щоб не зачепити лезом якогось залізяччя. Цобор уже на добрих кроків двадцять випередив Юхоша, коли дійшов до краю.

— Браво! — тріумфував Ласло.— Ти справді вмієш косити!

— А таки вміє,— підтвердив Юхош, озирнувшись на пройдену смугу — рівну, наче пострижену під йоржик.— Відпочинемо трошки?

— Відпочинемо.

— Тут можна курити, товаришу Ласло.

Женці були ще далеко в полі.

— Пече,— сказав Ласло.— Скільки сьогодні градусів?

Юхош зняв капелюха, підставив голову сонцю, знову надів капелюха.

— Ополудні буде тридцять.

— Вода у вас є? — запитав Цобор.

— Вранці набрали. Сулія закопана отам, під деревом.

Похила ділянка згори здавалася безконечною. Принаймні чотириста метрів, прикинув на око Цобор. Юхош жбурнув недокурок на землю, придушив каблуком. Цобор тільки тепер помітив, що на ногах у нього старі черевики. Виходить, для себе не попросив. Неподалік від тополь, що росли обабіч дороги, у люцерні валялася розбита зенітна гармата.

— «Бофорс», — пояснив Юхош, перехопивши погляд Цобора.— В кінці січня з неї ще стріляли по танках. Пригадуєш?

— Пригадую. Чудова гармата. Шведська.

— Але та, що влучила в цю, теж, мабуть, не гірша,— посміхнувся Цобор.— Чи не так?

— Що ж, пішли далі.

— Цікаво,— заговорив Ласло,— хто першим дійде до каштанової алеї.

Юхош повчальним тоном промовив:

— Тут головне не першість. Ячмінь. Якщо будемо отак вимахувати косами, зерно посиплеться. Крім того, треба, щоб і на завтра сили вистачило.

Десь близько десятої години вони були вже на узвишші. Ласло, втративши цікавість до косовиці, непомітно відійшов убік і присів під старою тополею, в затінку. Юхош зупинився мантачити. І Цобор за ним.

— Хай йому чорт,— вигукнув Цобор.— У мене в роті пересохло.

— Мій язик також прилип до гортані. Ну, ще два-три ривки, потім нап'ємося.

— Знаєш, чого б я випив? Велику склянку холодного фричу[1].

— Я про це тепер не думаю. Поки не зберемо всього — кукурудзи, буряків,— і не згадаю ні про що, крім дешевого тютюну. А тоді вже можна буде подумати про все інше,— звичайно, в межах можливого.

В цей момент з металевим брязкотом вибухнула міна. Десь у них за спиною. І відразу ж хтось болісно зойкнув, заголосили жінки.

Юхош кинув косу, мантачку.

— Господи боже...

— Ви не перевірили ділянку?

— Всю обійшли! І от маєш...

Вони побігли нагору, де вже злякано юрмились хуторяни. Ласло, блідий, стояв серед них, щось розглядаючи.

— Усі на стерню! — крикнув Цобор.— Щоб нікого не було в ячмені!

Він повторив це тричі, поки трохи вщухли плач і голосіння. Але розходитися селяни не поспішали, і тоді Цобор узявся підштовхувати їх, примовляючи:

— Назад, назад, на бога! Не розумієте? Там де одна, може бути й більше!

Ласло спробував зупинити його, та Цобор тільки люто блимнув на нього. Ласло теж відійшов на стерню. На міну наступив Янош Като. Вибухом йому геть відірвало ліву ногу вище коліна, розпороло живіт, розтрощило кисть правої руки. Він лежав без пам'яті й хрипів. Цобор ніяк не міг знайти відірваної кінцівки. Петеру Боцарі, який був кроків на п'ятнадцять попереду, осколком пробило грудну клітку, і він, падаючи, вже непритомний чи й мертвий, розпанахав ліву руку об вістря коси. Поруч, притиснувши долоню до шиї, стікала кров'ю молода жінка. Цобор не пам'ятав її імені. Кров тоненькими цівками струмувала з-поміж пальців. Сонна артерія, подумав Цобор і вилаяв себе, що не взяв у кишеню навіть чистої хусточки.

— Чи є у машині бинт? — обернувся він до Ласло.

— Не знаю. Мабуть, є.

— Біжи, скільки стане сили. Назад повертайтесь на машині, он туди, на верхню дорогу.— Цобор підійшов до молодої жінки.— Забе-

[1] Фрич — сухе вино з газованою водою.

ріть руку. Не лякайтеся. Ви погано затисли артерію, так за чверть години вся кров витече.

Жінка прийняла руку. За кожним ударом серця кров фонтанчиком била з шиї. Цобор оглянув рану, великим пальцем міцно затис артерію.

— Тепер помаленьку вийдемо на дорогу. Ступайте разом зі мною, не бійтеся! Скоро будете у лікарні. Юхош! Збери під тополями всіх, хто служив у армії. Ви залиштеся, дядьку Міхай. Це стосується тільки тих, хто воював тепер, недавно.

Юхош клацнув підборами:

— Так точно, товаришу командир!

Війна, яка, здавалось, остаточно закінчилася, знову підкралася до них разом з цією міною. Жінки вже тільки схлипували. Навколо запала гнітюча тиша. Нарешті підкотила машина, з неї вискочив Ласло.

— Ось, є! — вигукнув він, простягаючи невеличку парусинову сумку.

Цобор не знав, як узятися до справи. Він все ще затискав рану, не наважуючись попустити пальця.

— Хто з вас був санітаром? — Він глянув на тих, що стояли під деревами...— Ну! Медики!

Наперед вийшов Ослячий Ріго. Колись він розвозив пошту на запряженому парою віслюків маленькому візку. Відтоді й прилипло до нього це прізвисько. Хіба могли хуторяни припустити, що незабаром ходитимуть до нього позичати тяглову силу! Коней забрала війна, буйволи, бики потягли гармати, мало залишилося й корів, а двоє віслюків не знадобилися ні угорським, ні німецьким, ні російським солдатам.

— Зроби тампон,— звернувся до нього Цобор.

— Доповідаю, у мене брудні руки.

— Подивись у сумці! Може, там щось знайдеш.

— Ось,— відразу озвався шофер, намагаючись не дивитися на закривавлені тіла, що лежали на землі.— Йод.

Ріго змочив долоні йодом, протер їх бинтом і вміло зробив тампон.

— Ще шматок чистого бинта,— попросив Цобор.— Просочи йодом.

Цобор зняв палець з рани, наклав тампон, туго перев'язав, пропустивши один кінець під ліву руку жінки. Міцно потягнув обидва кінці і зав'язав на спині.

— Намагайтеся якнайменше рухатись, поки приїдете до лікарні,— сказав він.— Голову тримайте прямо і стежте, щоб пов'язка не ослабла.

Ласло посадив поранену поруч з шофером.

— Я повернуся,— кинув він Цоборові.

— З лікарні подзвони в обком. Нехай пришлють саперів з найближчої частини.

Машина рушила. Цобор з бинтами поспішив до Яноша Като. Той уже не хрипів, кров уже майже не текла. Розтрощена рука сіпнулася раз, вдруге й напружено витяглася. Ріго присів навколішки, приклав вухо до грудей пораненого. Підвівшись, безпорадно розвів руками: мовляв, тут уже нічого не вдієш.

— Піди, візьми підводу. Одвезеш їх на хутір.

Дружина Като підбігла до скривавленого тіла, впала на нього й заголосила. Боцаріне та її дочка стояли над другим тілом, як над труною, не зводячи з нього широко розплющених очей. Міхай Карачоні взяв косу й стернею поплентався додому. Дехто подався за ним. Цобор підійшов до колишніх бійців.

— Там розбита гармата,— показав він на люцерну.— Я гадаю, вся ця місцевість була тоді зоною бойових дій. Отже, цілком імовірно, що там вище, на полі, може виявитися ще кілька мін. Ми мусимо їх знайти.

Берталан Марош різко кинув:

— Шукайте самі, коли хочете! — і пішов геть.

— Це що, мій урожай, ти, паршивцю! — скипів Цобор.— Про мене, здихай собі з голоду, коли тобі цього хочеться!

Марош зупинився, підбіг до Цобора й затрусив кулаками у того під носом.

— А коли здохну? Чиє буде тоді?

Юхош вліпив йому ляпаса. Марош дав здачі. Юхош стусонув його ногою в живіт. Марош зігнувся й виблював сніданок. За хвилину билися мало не всі. Юхош гаркнув:

— Нехай боягузи забираються під три чорти! Добровольці, до мене!

Вісім чоловік з тридцяти залишилися стояти на місці. Але й інші додому не пішли. Посідали на безпечній відстані — хто під деревами, хто на осонні,— чекаючи, що буде далі. Цобор і хуторяни, розтягнувшись цепом, прочісували місцевість. По-пластунськи підповзали до кожного підозрілого земляного горбка — здебільшого то були кротячі нори — і довгими палицями розгрібали землю. Коли ж таки знаходили міну, залишали біля неї помітний здаля знак. До того, як повернувся Ласло, вже було виявлено чотири міни. Потім знайшли ще три.

— Сапери,— повідомив Ласло,— зможуть приїхати тільки післязавтра вранці.

— Чому?

— В інших місцях їм теж вистачає роботи.

— Післязавтра! А доти? Ми ж завалимо косовицю. Та ще першу! Але нічого не вдієш, це ж люди. Пройдемо ще раз — для певності.

Хтось запротестував. Вони стомилися. Голодні. Он на хуторі вже дзвонили полудень. Та Цобор не відступався.

— Ми не можемо ризикувати! Бач, потомилися. Людське життя — ось про що йдеться!

Ріго з допомогою жінок висадив на машину два трупи. Юхош гукнув дружині, щоб ішла додому, зварила обід на п'ятьох і хутко поверталася назад. До цієї п'ятірки Юхош зарахував як їдців Цобора та його приятеля з шофером.

Восьмеро чоловіків ще раз прочесали місцевість. Восьму міну знайшли трохи не на дорозі, за два кроки від того місця, де перед цим в обкомівську машину посадили поранену жінку.

— Що ти хочеш робити? — запитав Ласло.

Цобор тільки зиркнув на нього й нічого не відповів. Обернувся до хуторян.

— Насамперед позносимо міни отуди, у воронку від гранати, що по той бік дороги.

Крім Юхоша, виконувати це завдання зголосилося вже тільки двоє.

— Беріть за фланець,— пояснив їм Цобор.— Вставного диску не торкайтеся. Повільно, обережно і, глядіть, не спіткніться.

Коли вісім мін вже лежали купою на дні ями, Юхош полегшено зітхнув.

— Ну, здається, здихалися...

Цобор озирнувся довкола.

— Оцей край нависає. А що, як сповзе... Вибухнуть вісім мін одразу.— Він одну по одній оглянув усі міни.— Ці, поставлені на п'ятдесят кілограмів,— на піхоту. А ця на вісімсот — на бронетранспортери, танки. Можеш на ній хоч танцювати, нічого не станеться.— Він став на міну, погойдався, переступаючи з ноги на ногу.— Скажи, ти коли-небудь знешкоджував міни?

— Ні.

— У кожну з цих дискових мін вставлений детонатор. Вся наука в тому, щоб обережно його витягти.

— А ти, Лукачу, хіба мав з ними справу?

— Доводилося. Двічі. Не пригадуєш?

— Пригадую, в Буді! Послухай, невже ти хочеш...

— Вилізай звідти.

— Я не дозволю цього. Коли щось станеться, сам бог не зможе...

— Не дурій, єфрейторе Юхош. Наказ є наказ.

Ласло, який стояв по той бік ями, закричав:

— Я забороняю! Ти не зробиш цього! Від імені обласного комітету...

— Можеш собі горлати, поки не захрипнеш, Ласло. Тут треба косити сьогодні. Не розумієш? Якщо люди бояться виходити в поле, то й завтра боятимуться підступити до пшениці, і половина того врожаю, на який покладаються всі надії, висиплеться. А післязавтра сапери ще матимуть роботу і на інших ділянках. Та їм легше з тими писклявими приладами!

— Востаннє тебе попереджаю!

Цобор взяв першу міну, покрутив її в руках і побачив встромлений знизу детонатор. Розкривши кишеньковий ножик, він гострим кінцем маленького леза обережно пошкрябав паз між кромкою детонатора і отвором.

— До бісової матері! Тремтять руки.

— А ти покури,— порадив Юхош.

Він і собі зліз у воронку, дав сигарету і, якби Цобор не наказав йому вийти, залишився б там. Цобор курив, глибоко затягуючись, намагався зосередитись. Краєчком ока він бачив, що круг ями зібралися спостерігачі. Вони полягали на землю долілиць і обережно зазирали у вирву. Цобор знову обвів ножиком детонатор, плавно, ледь відчутно для самого себе заглиблюючи лезо в паз. Нарешті детонатор подався. Двома пальцями, повільно й обережно, Цобор витягнув його й поклав на землю. Витер рукою піт з лоба і заходився біля другої міни. Коли покінчив з нею, Юхош гукнув йому, щоб кидав усе і йшов обідати. Не можна. Тепер, коли він розібрався що до чого і наловчився витягати детонатори, тепер не можна кидати роботи. Шоста міна вислизнула в нього з рук і вдарилася іржавим боком об якесь залізяччя — аж іскри посипалися. Для восьмої міни ножа не знадобилося. Детонатор, очевидно, ставили нашвидку, добра чверть його виступала над отвором.

— Знайди меншу вирву. І можеш по одній переносити їх. Але клади гарненько, як немовлят, не кидай.

Коли знешкоджені міни було складено на купу, Цобор схаменувся: їх же можна було підірвати разом з детонаторами! Ех ти, сапер-дилетант, подумки вилаяв він себе.

— Сухого хмизу! Багато!

Хмизом Цобор закидав купу мін, укладаючи його так, щоб виста-

чило аж до протилежного краю вирви. Якщо підпалити тут, то до вибуху матимемо добрих п'ять хвилин. Підійшов Юхош, хотів щось сказати, та Цобор, не слухаючи його, крикнув:

— Тікай! Хоч на двісті метрів! І на живіт! Усі!

Підпаливши хмиз, він почекав, поки миготливий вогник дістався до товщих гілок, тоді виліз із ями й кинувся бігти. Вдарив оглушливий вибух. Здригнулися тополі, на хуторі в хатах забряжчали шибки; люди в паніці розбігалися хто куди, тягнучи за собою наляканих дітей. Цобор вийшов з-за тополі, стомлено посміхнувся.

— Найважче уже позаду.

Ласло підбіг до нього, міцно потис руку.

— Усе позаду. На таке не кожен здатний. Я розкажу там, нагорі, як усе було.

Юхош тільки похитав головою і вилаявся: «Прокляття!» Потім нахилився над неглибокою ямкою, куди поскладав детонатори.

— А з цими, що робити?

— Це вже дрібниці. І хмизу не треба, хіба оберемок соломи... І буде нам, як на ялинці, золотий сніг.

Він дивився, як розриваються детонатори, не ступивши навіть кроку від краю ями. Потім з'їв свій холодний обід, закурив і гукнув Юхоша. Ласло спробував зупинити його.

— Досить того, що ти вже зробив.

— Старий, вони мусять побачити, як ми ходимо по цій землі. Не боїмося! Отже, і їм нема чого боятися.

Вони зайшли в ячмінь, узяли коси, нагострили. У Цобора не було пари. Бечеків ніде не було видно. Пройшли покіс до кінця, повернули, залишаючи за собою стерню з плямами крові. Цобор зупинився й порахував косарів. Двадцять один. Сорок одна пара черевиків, подумав Цобор. А де решта, двадцять пар? А ті, що мали взуття? Він пошукав очима Юхоша.

— Йожефе!

— Щось трапилося?

— Глянь на поле. Може... все було даремно?

— Як ти можеш таке казати? Ми очистили їм землю. Усі вийдуть, ось побачиш, трошки отямляться після всього.

Ніхто не вийшов, хоча Цобор косив до сутінків. Доплентавшись до мотоцикла, він коротко попрощався з Юхошем.

— Подбай, щоб вранці вони були тут.

— Спасибі тобі, Лукачу. І від їх імені. Вони, зрештою, народ непоганий, от тільки залякані дуже.

— Але чому вони поховалися?

— Двоє вбитих... Це теж треба врахувати. Півхутора родичів: зовиць, невісток, швагерів, сватів... Ти б мусив про це знати.

У Цобора розколювалася голова. Давалося взнаки тривале нервове напруження. Він повільно їхав слідом за обкомівською машиною, потім, уже на шосе, відстав. Треба поспати. Нічого більше, тільки спати. Він боявся, що впаде з мотоцикла. Коли приїхав, побачив, що вікно в його кімнаті світиться. Звичайно, це Гал з тацею. Але якого біса він там стовбичить? Чому не поставить тацю і не йде собі спати? Та в кімнаті на нього чекав не Гал, а Бланка. Вона скоцюрбилась на краєчку кушетки, в білому костюмі з чесучі, чарівна й смутна.

— Ти?

Бланка кинулася йому на шию.

— Ох, любий! Я думала, що ти вже не прийдеш.

Цобор озирнувся, помітив прихилені до кушетки дві дорожні сумки.

— Що сталося?

— Тата заарештували.

— Коли?

— В обід. Лукачу, коли не хочеш, не відповідай, але якщо говоритимеш, то тільки все, як є. Ти справді непричетний до цього?

— Я?!

— Ну, ви ж посварилися минулого разу... Не сердься, але я мушу знати.

— Бланко, за кого ти мене маєш? Я займаюся політикою, але не доносами. Завтра ж піду розвідаю, що все це означає.

— Я так і знала! Лукачу, любий, обніми мене.

Цобор цілував Бланку, а вона, відповідаючи на поцілунки, уривчасто говорила.

— Чому чіпляються до мого тата? Він працював у міністерстві фінансів, нікому не робив нічого поганого... Але з ним і мені важко. Я не хочу сидіти вдома... Батько просто не може зрозуміти, що тепер все інакше. Але я!.. Чому я не можу жити так, як хочу? Я тут, коханий... Я твоя. Формальності ми владнаємо потім, я вже вважаю себе твоєю дружиною...

Цобор трохи не падав від утоми. Перед очима все плавало, як у тумані, думки плуталися.

— Вибач, маленька. Від мене тхне потом, я цілий день косив. Не маю сили навіть помитися.

— Не біда, любий! Зараз покроплю тебе парфумами. Лягай і спи. А я посиджу трохи біля тебе і теж ляжу.

— Я краще проведу тебе додому.

— Я боятимуся там сама. І... чому ти хочеш вирядити мене звідси? Лукачу, ти тільки...

— Не треба! Ні до кого мене так не тягне, як до тебе, моя маленька. Але роззирнися... В цьому будинку порожньо. Нічого нема. Ні меблів, ні посуду...

— Я принесу з дому.

— Моя зарплата на сьогодні така, що й одному важко кінці з кінцями зводити.

Бланка засміялася. Її глибокий голос звучав, як віолончель.

— Дурнику, тільки через це? Лукачу, ти справді дурень! Я принесла свої коштовності, столове срібло, цілу купу цінних речей. Якось протягнемо, поки ти влаштуєшся, любий.

— Ти хочеш, щоб я жив у тебе на утриманні?

— Як ти можеш таке казати? А я у твоєму будинку? Ми з тобою одне ціле, любий, твоє чи моє, хіба то не однаково?

Цобора змагав сон. Голова його схилилася набік, пальці випустили сигарету. Бланка підняла її, докурила й затоптала в попільничці. Довго дивилася на сонного Цобора, на гіркі зморшки, що залягли біля кутиків губ, на бліде обличчя. Очі її палали, а плечі здригалися від беззвучного плачу.

Коли Цобор прокинувся, все тіло боліло як побите. Хай йому біс, подумав він, учора я таки добре натомився. Він довго позіхав, потягувався, потім підхопився з крісла. Де Бланка? Обійшов увесь будинок,

вскочив назад у кімнату, пошукав дорожні сумки. Нічого. Нарешті на телефонному столику знайшов записку: кілька слів, нашкрябаних на клаптику титульної сторінки якоїсь з його брошур. «Любий, я кохала в тобі мужню, твердої вдачі людину, яка завжди знала, що робить. Якщо я не помилилася в цьому, навідай мене через два тижні. А ніч цю я викину з пам'яті».

Цобор роздратовано зім'яв папірець, потім розправив, дбайливо згорнув і сховав у гаманець. Якщо він втратив Бланку... Та хіба це можливо?..

2

Радянський учбовий літак кружляв над краєм лісу, мов чапля. Мотор астматично закашляв, потім, лунко стрельнувши, загув рівніше. Цобор час від часу поглядав угору, походжаючи по заводському подвір'ю.

Найбільше галасував Чеке. Хто б не говорив, він обов'язково переб'є. Цобор сердився. «Я б тобі показав, горлодер нещасний. Проповз би кільканадцять метрів вперед-назад, враз пропала б охота галасувати».

— Два місяці ми їх просили, умовляли! — кричав Чеке, не слухаючи Фіштяка.— А він — не можна, нема з чого. Паршива морда! Сидить на грошах, а ми з голоду дохнемо!

— Ще не встановлено,— зауважив Фіштяк спокійно,— чи є в нього гроші.

— Я знаю від його економки! Вона моя сусідка. Вона мені все розповідає.

Люди сиділи на купах щебінки, на цеглинах, на покручених металевих балках. Чоловік тридцять-сорок. Фіштяк, секретар партійного осередку зруйнованого емальового заводу, вийшов наперед, підступив до Чеке:

— Має він гроші чи не має, а ти кидай свої антисемітські штучки. З цим покінчено.

Мовчазний Малінацкі кивнув головою.

— Пан Блум пройшов пекло.

— І я теж! Я був, де й чортам жарко! Земля і небо розколювалися, коли по нас била російська артилерія. Та ще командир відділення надавав мені стусанів, бо з голоду й холоду у мене паморочилося в голові і я строчив з автомата в повітря. Сто сот крот вашій матері! Як ви заговорили б там, у кучугурах снігу, без крихти хліба, під шквальним вогнем!

— Але ж пан Блум не сам пішов. Його забрали.

— А я що, просився в ту банду? Мовляв, беріть мене, дуже вас прошу! Що? Смердючі лицеміри! — Очі його люто блиснули.— Коли я приїхав додому, наприкінці березня, на мене не чекали ні завод, ні вілла, ні гроші. Я вам скажу, що чекало. Звинувачення у фашизмі. Я заперечував, але мені надавали таких демократичних ляпасів, що трохи голова не відірвалася. Дружина втекла з якоюсь гнидою із охорони табору. Але шмаркачів не забрала, нехай і мені щось залишиться!

Цобор мовчав. Хто і що виправить покалічене життя? Фіштяк поклав Чеке на плече важку долоню:

— Що я сказав, те сказано. Стій спокійно. Твоєї заяви район ще не розглянув.

— Але розгляне. Чи не так, товаришу Цобор? Ви ж були офіцером, а серед офіцерів антисемітизм це... Ну, все одно як цілування рук дамам у світському товаристві.

Цобор жбурнув сигарету.

— Що ж, усяке бувало. Але ж ви чули, що з цим покінчено. Раджу запам'ятати. Між іншим, якщо ви зібралися, тільки щоб сваритися, то я навряд чи буду вам потрібен.

Цірок, начальник цеху випалювання, чоловік років п'ятдесяти з сірим суворим обличчям, дуже здивувався.

— Що за дурниці! Вчора ми вже дійшли згоди, а тепер... Фіштяк, розкажи про що йдеться.

Фіштяк розказав. Підганяти власника заводу нема рації. Цим вони нічого не досягнуть. Треба йти на компроміс. Вони — робітники, техніки,— консультуючись з інженером, який повернувся додому з однією чогою, за два місяці налагодять виробництво. Два преси вийшли з ладу,

але їх ще можна відремонтувати: є кілька хороших слюсарів, вони виготовлять потрібні запчастини. Тим часом інші піднімуть зруйновані стіни випалювальної печі, зведуть над нею дах. Добре, що на складі лежать цілі гори клінкерної цегли. З двохсот сорока робітників заводу тридцять сім — члени осередку. Можна сподіватися, що до них приєднається ще чоловік п'ятдесят-шістдесят. Ну, а коли завод стане до ладу, гадаю, охочих працювати у нас взагалі не бракуватиме. І тому,— підсумував Фіштяк,— ми можемо нічого не вимагати від власника.

Цобор здивовано дивився на нього.

— Вимагати за що?

— За відбудову.

— Виходить, працювати за так? На буржуя? Ви що, жартуєте?

Малінацкі захихикав у руку, склавши її трубочкою. Але нічого не сказав.

— Для нас головне,— вів далі Фіштяк,— щоб завод працював. Щоб ми могли давати продукцію.

— Досі жили ж якось?

— Жили. Але далі без роботи не можна.

«Про такий варіант я не подумав,— міркував Цобор.— А й справді, чому б ні?»

— Але який компроміс ти маєш на увазі? — запитав він Фіштяка.

— Простий. Коли завод стане до ладу, Блум змушений буде налагодити постачання всіх потрібних матеріалів — пластинок, фарб, пального тощо і регулярно виплачувати робітникам зарплату.

— А якщо він справді не має з чого?

— Це треба з'ясувати. Хто підписуватиме з ним угоду, нехай довідається.

Цобор обвів поглядом натовп. Більшість цих людей мала досить жалюгідний вигляд. Чеке не лізе за словом у кишеню, та коли закурював, руки його тремтіли. Як вони витримають ще два місяці? «За так?» Може, він щось не те сказав, розмовляючи з ними? Адже існують не тільки принципи, а й ситуації, і, зрештою, ці люди самі створюють для себе місце, де вони згодом зароблятимуть на хліб. І коли не в такий спосіб, то цей богом забутий завод навряд чи коли й відбудують. Здається, вони бачать таки далі свого носа. Цікаво, хто з них все це придумав? Байдуже. Видно, що всі згодні з таким вирішенням справи.

Фіштяка дратувало мовчання секретаря райкому.

— Ти візьмешся? — запитав він нарешті.

— За що?

— За те, про що ми говорили. Організувати угоду. Я чув, ти вчився на юридичному факультеті.

— В юридичній академії. Але не закінчив. Через війну.

— Байдуже.

— Мені не байдуже! Я, секретар райкому, піду домовлятися з буржуєм?!

— За нас домовлятимешся.

— Однаково це торг.

— Ну то й що! Переговори з Блумом має вести людина авторитетна. Ти розумієш? Хтось такий, кого не обведеш круг пальця. Угода має бути письмовою. Один примірник нам, другий для пана Блума.

— А хто підпише?

— Ти. Від нашого імені. Це тобі не якась дрібниця. Твоєю рукою угоду підписуватиме й партія.

Цобор нишком вилаявся. Йому вже вчувалися слова догани: «Домовлятися з капіталістом, це тільки ти міг до такого додуматися». Учбовий літак все ще кружляв у небі.

— До біса! Якщо ви все уже вирішили, то чому самі не звернулися до Блума?

— З нами він не буде розмовляти. Щоправда, ми його таки притисли кілька разів. Мабуть, він думає, що ми знову хочемо щось з нього витягти.

Підвівся Малінацкі.

— Ми просимо товариша Цобора...

— Я мушу порадитися в обкомі.

Фіштяк втратив терпіння. Схопив цеглину, підкинув кілька разів на руці й пожбурив у віконну раму. Люто гаркнув:

— На бога! Спершу спитай себе! Хочеш допомогти нам чи ні?

— Не про це мова.

— Ні, про це! Чи ти хочеш, щоб і ми повірили в те, що у тебе за спиною балакають?

Цобор насторожився. Глянув на Фіштяка.

— Давай, я слухаю.

— Ну... всяке.

— Давай, кажу тобі!

— Ні гава, ні пава! Так балакають. Мовляв, наш районний секретар — панич! Підсадили нам, пролетарям! А за ким він руку тягне, біс його знає. Бо, як кажуть, свій свого не скривдить... Чи не так?

Цобор дістав сигарету. Повільно підніс сірника, закурив.

— Це ти потім спитаєш, на засіданні партійного бюро.

— І запитаю! Їй-богу, запитаю!

— Дуже добре. Тоді я тобі й відповім.

Фіштяк єхидно засміявся.

— Цікаво, що ти там розкажеш!

— Наприклад, що я не тільки на словах боровся проти фашистів.

— Ти був солдатом. Воював.

— Так. Воював. Тільки ж не там, де ти! І ви, всі до одного. Чи, по-твоєму, це байдуже?

— Ну... не зовсім.

— І даремно ти думаєш, що я, скільки житиму, буду це комусь доводити.

Малінацкі прогугнявив:

— Але так вже воно вийшло з нами. Хто пішов у гусари, той до смерті не кине коня.

Цобор мовчки докурив сигарету. Бодай би він здох, цей дурень Малінацкі. Бач, як хизується тим, що був кіннотником-розвідником. Та коли угорці відступали до Гемеша, він тільки й шукав нагоди відколотися від своєї частини. До того ж у нього вистачило нахабства продати за добрі гроші казенного коня якомусь алшоварському селянинові. Але все те між іншим. А до нього звернулися з конкретним проханням. Можливі два варіанти відповіді. Так або ні. Він підвівся, штовхнув ногою купу цегли.

— Гаразд, я згоден.

Фіштяк отетерів.

— Таки підеш?
— Піду.
— Коли?
— Зараз.

Цобор попрямував до свого мотоцикла. Навіть не обернувся, коли почув репліку Чеке: «Потім скаже, що не вийшло, якось викрутиться». Заїхав у райком, подзвонив в область, але там нікого не було, крім чергового. Зате фабрикант Блум привітався з ним, як із знайомим. «Звичайно, якщо треба, чекаю. Моя адреса: бульвар короля Матяша, тридцять два. Це у верхній частині міста».

У просторому Блумовому будинку майже все залишалося без змін. Після депортації євреїв у віллі оселився якийсь бонза із ратуші, але, даючи драла, не встиг її пограбувати. Блум схуд, спина згорбилася. Тонкий чесучевий костюм висів на ньому, мов на вішалці, лівою рукою Блум часто хапався за живіт, колись жваві очі стали холодними й невиразними, як глибінь криниці.

— Коньячку?
— Спасибі, я б волів одразу перейти до справи.
— Одну чарочку?

Цобор кивнув.

— Вибачте,— вів далі Блум,— собі не наливаю, у мене хвора печінка.

Він підсунув Цобору сигарети, закурив сам і сів у крісло навпроти. Якусь хвилину вони дивилися один на одного. Цобор подумав, що цю людину навряд чи можна примусити робити те, чого їй не хочеться. А чи хоче він чогось взагалі?

Блум поклав сигарету на край попільнички.

— Ви прийшли з приводу мого заводу? — запитав він.
— Так.
— Ну, то ми швидко закінчимо розмову.
— Може, ви мене спершу вислухаєте?
— Якщо ви наполягаєте.
— Точніше, я прийшов сюди заради робітників.
— Це одне й те саме.
— Не думаю.
— Завжди одна й та сама пісенька,— а потім запускають руку в мою кишеню.
— А що, коли за цей час люди навчилися чогось нового? Чи, краще сказати, здобули?

Блум байдуже глянув на нього, так само байдуже обвів поглядом кімнату. Цобору не йшов з думки Фіштяк. У нього мало не вихопилося, що він не хотів іти, що його трохи не силоміць вирядили сюди. «Почекай, Фіштяк, я тобі ще пригадаю все це».

— Вас не цікавить, з чим я прийшов?
— Ні.— Блум неуважливо дивився на Цобора, думки його, певно, блукали десь далеко.— Знаєте, а я вас там інколи згадував...
— Мене?
— Не пригадуєте? У травні тисяча дев'ятсот сорок четвертого, коли нас вели вулицею Сечені, ви йшли нам назустріч по тротуару. В тиковій формі, елегантний, на кітелі відзнаки...
— Справді, у травні я одержав відпустку.

— На жандармах, що нас конвоювали, все аж бряжчало, так запопадливо вони козиряли вам. Ви не звертали на нас уваги. Але коли один із жандармів вдарив мене по руці прикладом, щоб я швидше переставляв ноги, ви зупинилися і гримнули на нього: «За що ви його б'єте? Він же ще людина!»

— Так...

Цобор з того справді нічого не пам'ятав, зустріч та зовсім випала йому з голови. Блум сперся ліктями на стіл, вкритий бордовою скатертиною.

— Жандарми не чіпали мене після того. Але ви... що ви мали на увазі, коли сказали, що я ще людина?

— Але ж ви були людиною!

— Ще!

— Розумію. Навесні сорок четвертого я вперше почув про табори, де знищували людей.

— Ви тоді були вдома?

— Ні. На фронті, у передгір'ях Карпат. Я мав службові контакти з начальником штабу сусіднього німецького батальйону, потім ми з ним заприятелювали.

— Ви дружили з нацистом? І вам не соромно?

— Він не був нацистом. Професіональний військовий. Справжній солдат. І мав власну думку про всю гітлерівську зграю.

— Всі були нацистами. Професіональні вбивці!

— Послухайте, на фронті діють інші критерії. Хто тільки воює, не зачіпаючи беззахисних людей, того не називають убивцею.

— Можете собі балакати.

— Я не хочу вас переконувати. Та коли б ви мали терпіння мене вислухати, то зрозуміли б, що там були не самі тільки негідники.

— Що сказав цей ваш... приятель?

— Капітан Альтхаузер? Якось після виснажливого й безладного маршу ми добряче набралися. Він лаяв своє начальство, я своє. Тоді він і розказав мені, що якийсь його далекий родич — заступник начальника табору. «Ти знаєш, такого табору, за який люди довго проклинатимуть всю німецьку націю. Уявляєш, заводять в'язнів нібито митися, наказують роздягтися, дають мило і замість води пускають газ». Потім, коли він протверезів, узяв з мене офіцерське слово, що нікому про це не розкажу.

— Різдвяна історія.

— Тобто як?

— У переддень різдва табірне начальство провело чергову акцію по знищенню людей, потім поставили ялинку, оздобили її, і вся ця наволоч зі сльозами на очах заспівала «Тиха ніч, свята ніч». І знаєте, що найжахливіше? Серед в'язнів були євреї, що знали німецьку мову. Вони теж співали.

Цобор замислився.

— Справді жахливо,— промовив він.

Блум тремтячими руками дістав сигарету, закурив.

— Отже, у травні сорок четвертого ви знали, що за кілька тижнів після депортації я вже буду не людиною, а тільки фаршем для печі.

— Знав.

— Гримнули на жандармів. І тільки.

— Що ви маєте на увазі?

— Не знаю. Щось більше, ніж слова. Хоча б спробували щось зробити.

— Чого б я цим домігся? Конвоїри виконували накази тільки своїх безпосередніх командирів. Коли б я втрутився, мене б розжалували, кинули у в'язницю, а може, й одвезли в табір тим самим ешелоном, що й вас.

— Так, ви не наважились...

— Це було б безглуздям, а я звик зважувати свої вчинки.

— Ви кажете, безглуздя!— Блум схопився за живіт, тихо застогнав.— Виоачте... Я вас розумію, але не можу з вами погодитися.

— Дуже шкодую. Але ж не забувайте й того, що я не тільки повернув зброю проти нацистів, а й воював проти них у складі Радянської Армії.

Блум налив у склянку води. Кілька разів ковтнув.

— Хоч не брешете.

— Я не звик цього робити! — відрізав Цобор.

Блум, наче виправдуючись, тихо промовив:

— Я не хотів вас образити. Я тільки констатував, що ви сказали правду. Я теж так робитиму.— Він узяв з шафки ще одну чарку, налив коньяку й випив.— Але я попросив би, щоб те, що я вам розповів, залишилося між нами.

— Оскільки це стосується вже нас обох.

— Так.

— Вірно. Даєте слово?

— З моїм заводом нічого не вийде.

— Якщо дозволите, я...

— Перепрошую, будемо говорити по черзі. Зараз моя черга. Очевидно... очевидно, у мене просто немає бажання починати все спочатку. Для чого? Чи скоріше: для кого?

— Я вас не розумію.

— Даремно. Вам, як секретареві районного комітету Комуністичної партії, належало б розуміти.

— Коли ви думаєте, що вас націоналізують, то помиляєтесь. Поки що йдеться тільки про демократичні перетворення.

— Поки що саме так. Але скільки триватиме це «поки що»? Десятиліття? Рік? Однак ближче до справи. Свого часу мій рахунок у банку закрили, більша частина мого майна пропала. Але моя економка зберегла дещо. Перекинули догори дном всю квартиру, шукаючи коштовності; перекопали весь сад, але нічого не знайшли, бо економка сховала мою скриньку у себе вдома, а там вони, на щастя, не шукали. Залишилося кілька дорогоцінних прикрас—сімейні реліквії—та кільканадцять золотих луїдорів. Звичайно, багатство не бозна-яке, але я не маю наміру розлучатися з ним.— Блум покрутив великим пальцем, не зводячи погляду з обличчя Цобора.— У мене залишилося ще шість тисяч двісті доларів. Чи, точніше, шість тисяч, бо двісті я віддав економці — як нагороду.

— Сума цілком пристойна.

— Це як глянути... Я спершу думав, що виїду. Паспорт, квиток на пароплав, і бувайте здорові. Мене тут... Та облишмо. Але виявилося, що в цій країні є щось таке, що тримає мене тут. Не могила моїх батьків, я навіть не знаю, де їх спалили, їх відвезли в інший табір. Я не можу сказати, що саме, я й не дошукуюсь.

— Я теж не міг би жити десь-інде.

— Ви! А вам то чого!

Є чого, подумав Цобор. Знайшлися б причини. І не одна. Але промовчав: в порівнянні з трагедією, пережитою Блумом, усі вони здавалися дріб'язковими.

— Отже, шість тисяч доларів,— вів далі Блум.— Якщо я відбудую завод, на пуск його у мене вже не залишиться й шеляга. Я все підрахував. Можливо, я випросив би позичку. Можливо. Звичайно, не в пенге[1]. Сталевий лист, фарби довелося б завозити з-за кордону. А знаєте, під які проценти можна взяти сьогодні таку позичку? Двадцять п'ять — тридцять. Це не для мене.

— Є інший шлях.

Блум розкрив рота.

— Який?

— Ваші робітники беруться за два місяці відбудувати завод і відремонтувати пошкоджене устаткування.

— І скільки за це треба заплатити?

— Нічого. Безплатно.

— Ви жартуєте?

— Ні, цілком серйозно.

— Безплатно? Але ж чому?

Цобор виклав пропозицію Фіштяка. Блум замислився, тоді покрутив головою.

— Неможливо.

— Я сам вважаю це дуже обтяжливим для робітників. Отак, з доброго дива працювати на капіталіста!

— А я й забув, що ви, як тепер кажуть, мій класовий ворог.

— В принципі так. Але не ваш особисто, а всієї капіталістичної системи. В даній ситуації я б назвав вас своїм противником. Але є випадки,— в цьому мене переконало рішення робітників,— коли серед противників теж можливий чесний компроміс.

Блум сплеснув руками:

— Виявляється, є на світі й такі люди!— Налив на денце коньяку, випив.— Скажіть, а це буде чесна гра?

Цобор схопився на ноги.

— Пане Блум, майте на увазі, що я...

— Та не скачіть ви, ради бога! Але якщо все це так, як ви кажете, то не дивуйтеся, що я не хочу вірити власним вухам. Це ж просто неймовірно! А чи може договір гарантувати, що потім з мене нічого не стягнуть за відбудову?

— На те я маю повноваження.

— Отже, угоду ми маємо підписати удвох?

— Так.

— Ну що ж, здається, все це справді серйозно, якщо ви особисто берете на себе зобов'язання...

— Це буде оформлено юридично.

— Звичайно, звичайно. Але ваше ім'я під таким документом — це неабищо. Тільки ж цим вирішується ще не все.

Цобор щось пробурмотів. Йому набридла роль хлопчика.

— Чого ще там не вистачає?

---

[1] Грошова одиниця Угорщини до 1946 року.

— Перепрошую, я не наважуюся гуляти по місту з шістьма тисячами доларів у кишені.

— А то чому ж?

— Ну, не треба з мене глузувати. Уявляєте, що буде, коли мене схопить за вухо служба економічного порядку? Тоді пиши пропало. Можна назавжди ставити хрест на моєму заводі. І що тоді накажете мені робити? В моєму віці, та ще з моїм здоров'ям?

— Ви їм поясните, що й до чого.

Блум у розпачі звів руки до неба.

— Ви думаєте, що мої нерви з мотузків? Пане, вони полюють на долари! Не розумієте? Якщо вони накладуть на них лапу, то хай я проспіваю хоч всю «Аїду», однаково не побачу ані цента!

— Пошліть через когось іншого, куди треба.

— Я нікому не довіряю! Застромить руки в кишені й дивитиметься на мене риб'ячими очима: мовляв, які долари? Я вас прошу, порадьте мені щось, скажіть тільки щиро, що б ви зробили на моєму місці?

— Це ваша справа.

— Тепер уже ні! Це наша спільна справа!

Цобор ухопився руками за важкий горіховий стіл, мало не перекинувши його на фабриканта.

— Ви що, вважаєте мене ідіотом?

— І тепер ви скажете робітникам, що все полетіло з моєї вини? Але ж це неправда! Я даю гроші. Все, що у мене лишилося. Чого ви ще хочете від мене? За п'ять хвилин я відрахую вам в руки шість тисяч, але...

— Що я повинен робити з вашими смердючими доларами?

— Віднесете на вулицю Надора й передасте одній людині. Все.

— Хай вам грець!

— Чим ви ризикуєте? Нічим. Тицьнете під ніс посвідчення, й бувайте здорові! Хто посміє зупинити...

Цобор узяв Блума за барки:

— Хочеш втягти мене у свої брудні махінації?

— Це ж не для мене! Для робітників! А ти це звеш махінаціями.

— Послухай, ти...

— Кажи! Навчилися хами лаятись!

— Ти, темний тип!

— Темна твоя.....! І ти сам! Воно, звичайно, добре, нічим не ризикуючи, прогулятися, і в кишеню щось покласти, це вам подобається! А найважче звалити на мене, бо пани герої бояться намочити штани!

— Ну, це вже занадто! Або ти береш свої слова назад, або я розіб'ю тобі пику.

— Вперед, пане секретар, знаєте, як у таборі: правою, потім лівою!

Цобор відпустив фабриканта.

— Упертий йолоп! Я погарячкував. Жалкую.

— Прошу.

— Вибачте, що казав вам «ти».

— І я теж казав вам «ти». Не записуйте це на мій рахунок. Таке траплялося під час ділових переговорів і раніше, в мирні часи. Сідайте. Отже, гроші я передам...

— Знову починаєш?

— Все-таки краще на «ви». В інтересах справи. Я вас не примушую брати гроші. Але нікому іншому я їх не довірю. То що ж ви скажете?

Цобор уважно розглядав килим, хоч якби його спитали, як той килим виглядає, він не зміг би відповісти.

— Спробуємо підійти до справи по суті.— Цобор потягнувся до телефону.— Мені треба порадитися з начальством. Вашого прізвища я називати не буду.

Блум налетів на нього, як шуліка,— звідки й сила взялася! Вихопив трубку, поклав на місце.

— Ви хочете мене загубити? Лінію прослухують уздовж і впоперек, а ви... Між іншим, ви пообіцяли не розголошувати нашої розмови.

— Ви вважаєте, я у вас на службі?

— Не зовсім так. Дорогий пане Цобор, коли машина почне працювати за принципом даю — беру, ви зможете розказувати своїм начальникам усе, що вам заманеться. Але доти!.. Зрозумійте мене, цю ситуацію не я придумав: сьогодні за пенге не дістанеш нічого, а за так звані валютні операції переслідують.

— За так звані ваші долари.

— Насамперед, очевидно, складемо угоду.

— Паскудна все-таки ця історія, як не кинь.

— Принести папір?

— Звичайно. Я не взяв з собою канцелярії.

За півгодини було погоджено всі пункти. Цобор переписав текст начисто, в двох примірниках.

— Чудово! — Блум прочитав і підписав договір.— Тепер ваша черга. Ще чарку коньяку?

— Не хочу.

Цобор поставив своє прізвище, склав і сховав у гаманець свій примірник.

— А тепер що? — запитав він у фабриканта.

— Ви підете, а я спробую домовитися з власником тієї імпортної фірми, на яку, гадаю, ми можемо розраховувати.

— Отже, ви телефоном користуєтеся? А мені не дозволяєте?

— Фараони, вибачайте на слові, не знають мови, якою ми розмовлятимемо. А ви, будь ласка, зайдіть через дві-три години, і я назву вам прізвище, адресу і час.

Цобор поїхав до фіштяківців. Почувши торохтіння мотоцикла, всі підхопилися з місць. Фіштяк судорожно ковтнув слину.

— Ну як? Вигоріло?

Цобор простягнув йому папір.

— Читай уголос.

Фіштяк читав, після кожного речення витримуючи невелику паузу.

— Це перемога,— сказав він, закінчивши читання.

«Якби ти знав, поганцю, якою ціною я її здобув». Цобор думав про те, чи буде колись на цій клятій планеті таке життя, коли, щоб зробити людям добро, не треба буде вдаватися до хитрощів і обману. Фіштяк ще раз прочитав договір, але всі мовчали, втупившись у землю, наче тільки тепер до них дійшло, в яке ярмо встромили вони свої голови. Цобор узяв папір, сховав назад у гаманець. Фіштяк якусь хвилину мовчки дивився на нього, потім отямився.

— Товариші! Гей, товариші! Це наш перший робочий день після війни! Їжте, хто що має, і за півгодини почнемо!

Цоборові кортіло крикнути їм, щоб не квапилися так, почекали,

поки справу буде остаточно залагоджено, та він тільки махнув рукою й поїхав до Теттеша. Теттеш, недавній армійський лейтенант, командир відділення Цоборової роти, став начальником районного поліцейського відділення й тепер мав чин капітана. Щоправда, про його нову посаду й звання можна було тільки здогадуватися, бо ходив він і досі в старій армійській уніформі. Цобору згадалися слова Теттеша, коли той, уже демобілізований, прощався одинадцятого травня з ротою: «Служити в армії в мирний час — то не для мене. Ще заснеш на варті з нудьги. Піду краще в поліцію, там поки що знайдеться на кого і на що полювати». А мисливець він вроджений, думав Цобор. І в бою спритний та безстрашний. І тут ще не втратив воєнних навичок: нілашисти, есесівці, що ховалися по лісах, не завжди живі потрапляли до поліцейського управління. І в районі він навів порядок. Поліцаї жартували, що гемешські кишенькові злодії не наважуються стромляти руки у власні кишені, коли зустрічають Теттеша на вулиці.

— Ха-ха, командир! Вип'єш чарочку виноградної? Чиста.

— Спершу покуштую, чим пахне.

Вони брали горілку на язик, нюхали, потім пустили ковток по піднебінню. Нарешті вихилили чарки.

— Добра горілка!

— Я ж казав!

— Звідки вона в тебе?

— Від Тоні Матраї.

— А що за неї дав?

— Двісті патронів для мисливської рушниці. Набиті шротом восьмий номер. Тобі не треба?

— У мене ж нема рушниці.

— Це дрібниці.

— Навіщо вона мені? Зайця я і з пістолета поцілю.

— Твоя правда, друже бойовий. Коли ти бачив Тоні?

— Тиждень тому. Чи вісім днів. На неділю запросив мене до себе, в давильню.

— Хитрий тип. Він до тебе неспроста тягнеться.

— Не верзи дурниць. Наливай.

Вони випили ще по чарці, й Теттеш заховав усе в шафу: на випадок, якщо зазирне хтось із обласного управління поліції.

— Ти прийшов у зв'язку з Херчеї? — запитав Теттеш.

— Не маю з ним нічого спільного.

— Авжеж. Не дивись так на мене. Якого біса мені тут сидіти, коли б я й такого не знав? Я з ним трошки поговорив.

— Ти його не дуже налякав?

— Ти мене дивуєш. Він тобі набив пику так, що ти весь опух, а тепер ти за нього переживаєш. Я запросив його в «Казино» на фрич і мав з ним дружню розмову. Сказав, що не годиться стільки бігати в таку спеку, можна дістати сонячний удар. Ну, і ввечері, після дев'ятої, освітлення таке погане, що, навіть маючи гострі очі, можна перечепитися десь, а потім...

— Дай мені спокій.

— Ага. Значить, ідеться про пана Байнацкі.

— Чому ви його арештували?

— Не ми. Область. Один уже втретє написав на нього донос. Колись разом працювали.

— І що ж ти з цього приводу скажеш?

— Заходив я вже коло нього і так і так. Пихатий гад, кілька ляпасів не завадило б вліпити. Але політики йому не пришиєш.

— Чого ж ви все-таки його взяли?

— Сьогодні, якщо когось звинувачують, що він украв купол базиліки Святого Іштвана, то спершу провадять слідство, і тільки тоді вже арештовують. Та коли заява починається з того, що ікс-ігрек — фашист, то буває, що того ікса спочатку садять у в'язницю, а вже потім починають розгляд справи.

— Тим часом всякі негідники розгулюють на волі і нишком посміюються.

— Гм, командире, у них є документи.

— Якісь папірці!

— Не перебивай. Із цих папірців випливає, що вони і політичних переховували, і євреїв та вигнаних на примусові роботи рятували. Або декому напередодні Першого травня підказали, що треба тікати, бо інакше їх загребе поліція. Я щодня зустрічаюся з таким собі паном Штадлером. Усі знають, що у Гемеші він організував фольксбунд. Потім, коли вже пахло смаленим, передав у гетто три хлібини і шмат сала, тим самим, як він каже, кинувши виклик жандармам. Немовби жандарми такі дурні, щоб шукати сутички з ватажками фольксбунду! З тієї передачі щось перехопили, може, чоловік двадцять. Але бачили це чотириста! З тих, що повернулися додому, тридцять вісім підписали заяву, що Штадлер, ризикуючи життям, передавав харчі ув'язненим євреям.

— І ви на цьому заспокоїлися?

— Я п'ять разів арештовував цю гниду і п'ять разів діставав за це прочухана. Але тепер і я став на шлях збирання підписів.

— Серед переслідуваних?

— Я не такий вже дурень. Серед колишніх фольксбундівців. На сьогодні ми вже допитали сто вісімдесят сім осіб. Шваби розуміють, що до чого. Залюбки розказують, як Штадлер розподіляв майно євреїв і тероризував населення.

— Непогано.

— От тільки цікаво, чи вивчали судді арифметику. Я маю на увазі, чи визнають вони, що сто вісімдесят сім більше, ніж тридцять вісім.

— Ну, а Байнацкі?

— Його звільнять. Я гадаю, через кілька днів. Звичайно, йому з нами не по дорозі. Але якщо кожного такого кидати у в'язницю, то третина населення країни вже сиділа б за гратами, а дві третини, позмінно, охороняли б їх.

— Я все-таки вважаю, що не завадить поінформувати область.

Теттеш запустив п'ятірню в коротко пострижений кучерявий чуб.

— Раджу тобі, як друг, — не роби цього, бо в справі Байнацкі ти, так би мовити, зацікавлена особа.

— Ти що, здурів? Він вигнав мене зі свого дому.

— Ти розказав про це секретареві обкому?

— Це не партійна справа.

Теттеш наморщив лоба, що аж ніяк не пасувало до його яструбиного обличчя з тугою шкірою.

— Не сердься. Ти ще не пройнявся почуттям відповідальності. І безкомпромісний, як і раніше. Диктуєш світові, що йому належить ро-

бити, а що ні. Тільки ж світ... Слухай сюди. Той, що доніс на Байнацкі, член партії. Тебе він теж змішав з болотом. Заявив, що, зловживаючи своїм становищем і авторитетом, ти зневажаєш правду і справедливість. Це ще не все. Той тип підмовив кількох ліваків, нахабних здирників, в тому числі членів партії, щоб вони сигналізували про свої підозріння в область: мовляв, керівник комуністів району підтримує зв'язки з вельмишановним паном фашистом.

— Товариша по партії звуть Жука?

Теттеш посміхнувся:

— А в тебе, виходить, голова варить! Відтоді, як розділили поміщицькі абрикосові плантації, Жука ходить і оглядає відібрані ділянки. Якщо знайде кращу за свою, просить поміняти, а коли не виходить, скаржиться. Посилається на приналежність до лівого руху, на бойове минуле, про яке мені відомо тільки те, що його одного разу посадили на півтора року. Але за що?.. На сьогодні міняє вже п'яту ділянку. Одного разу я не витримав, накинувся на нього й почав кричати, що у нас землю розподіляють, а не обмінюють. — Теттеш видихнув тютюновий дим, примружився.— Під час таких змін, як у нас, хвиля виносить на поверхню не тільки гноблених трудівників, а і всякий непотріб. І якщо наші начальники нездатні провести між тими й тими межу, вони не повинні залишатися начальниками і далі.

— Чи не забагато від них вимагаєш?

— Якщо ти прогулюєшся під воронячим гніздом і тобі запаскудять капелюх, даремно відчищати, однаково залишаться плями.

— Я не ходжу під воронячими гніздами.

— Не ходиш, аякже! Усі ми там крутимося.

Цобор засміявся.

— Ну, це вже ти занадто.

— Анітрохи. Просто тверезо дивлюся на речі. Звідки ми вийшли...

— Звідти, звідки могли вийти. Я хочу працювати, а не марнувати час і сили на те, щоб вигороджувати себе.

— Але, на бога, невже ти мене не розумієш? — Теттеш підвівся, штовхнув ногою стілець так, що той полетів у куток. — Поки знайдуть тямущого хлопця, багато води спливе.

— Що ж, тямущі хлопці де попало не валяються.

Теттеш нахилився, схопив перекинутий стілець за бильце, підкинув догори й спіймав однією рукою за ніжку.

— Ти поясни це тим, що нагорі. Не мені. Будь певен, я обережний. Все доповідаю, знову і знову, — питають вони чи не питають. Нехай слухають. І тобі раджу так робити.

— Це стомлює.

— А тобі не кортить дати під зад Байнацкі?

— Ого, ще й як.

— Розкажи про нього там! І про все, що про тебе базікають!

— Наприклад?

— Ну, що у тебе інтимні стосунки з дочкою Байнацкі.

— Я одружуюсь з Бланкою.

Теттеш сів. Гмукнув:

— Гм-гм.

— Я твердо це вирішив. Звичайно, перш як брати шлюб, я повідомлю про це в область.

— Уявляю, яка там буде радість! А доти?

— Мені нема про що повідомляти.

— Темниш, Лукачу! Є в тобі щось таке, колюче... Ось я, мовляв, тут стою і можете мене поцілувати в одне місце. Сто років тому така поведінка, може, декому б і сподобалася. Але тепер?

— Я мушу йти, друже. Те, що я тобі сказав про Бланку, нікому не переказуй.

Після обіду Цобор викурив сигарету, зірвав і з'їв кілька груш в саду. Якоб Гал, перш як прибрати тарілки, приніс акуратно перев'язану посилку для Арпі. Як він сказав, там було сало, ковбаса, буженина і один батон. Цобор написав на посилці адресу. Йому ще не дозволяли бачитися з братом. Тільки щотижневі передачі і листи, у яких важко було знайти щось, крім загальників.

— Дякую, Якобе. Віднесіть її, будь ласка, на пошту, прогуляєтеся заодно.

— Слухаюсь.

— Я б і сам сходив, та мені набридло шушукання отих жовтоpотих панянок з пошти. Прикладуть долоню до рота й шепочуться, а я чую: «Червоний приніс зеленому».

— Перепрошую, але ж це неправда! Панич Арпі ніколи не був нілашистом.

— Звісно, що ні.

— Тепер люди забагато собі дозволяють. Якщо можна... Чи нема якихось новин?

— Через два місяці мені дозволять бачитися з ним.

— А крім цього?

— Нічого.

— Тоді, перепрошую, нічого не вдієш, треба чекати. — Похнюпивши голову, старий пішов. Цобор гукнув услід:

— Дядьку Якобе!

— Я слухаю, паничу.

— Ідіть-но сюди. У п'ятницю вранці приберіться трохи, поголіться.

— Ми кудись поїдемо? Бо я саме закінчую обкопування виноградника.

— Підемо до нотаря.

— Якась помилка?

— Та ні, дядьку Якобе. Будемо ділитися.

Здригнувшись, брязнули у вузлуватих пальцях старого тарілки.

— Яка в цьому потреба, паничу?

— Так велить мені совість.

— Совість, то річ серйозна. Даруйте, в такому разі...

Гал замовк, втупивши очі кудись у закутень саду, де не було видно нічого, крім собачої буди. Я невдало почав, подумав Цобор. Не дуже переконливо це в мене прозвучало. Старий, певне, думає, що мені бракує клепки в голові, бо інакше чого б ото так квапитись позбутися того, що маєш. Або ж розмірковує, чим він міг мене образити, який привід дав, що я отак бездушно повів мову про дільбу.

— Самі подумайте, дядьку Якобе, — заговорив Цобор знову. — Ви працюєте, а я тільки отримую все готове.

Гал поставив тарілки на стіл в альтанці. Жестами мовби підштовхував слова:

— Я не знаю, чим я завинив. Досі ми з вами гарно ладили, можна було б і далі так.

— Ні, далі не так. Далі по правді.

Гал гостро глянув на Цобора. Мовби щось підказуючи, запитав:

— А потім, коли з божою допомогою приїде ваш молодший брат?

— Працюватиме, як і я. Щоб жити, треба працювати.

— Але де? Бо для багатої людини це не однаково. Ви, паничу, перепрошую, знайшли собі гарну посаду. День і ніч в дорозі, і як дощ ллє, і як вітер дме, наче той комівояжер, якому конче треба збути свій крам.

Цобор ледве стримався, щоб не засміятись. Старий навіть не здогадується, як тонко відчуває він момент!

— Ну,— звернувся він до Гала,— кажіть уже, так або ні.

— Але ж... як ви собі це уявляєте?

— Будинок залишається мені. Також половина саду, триста квадратних метрів. На вас запишу хату, у якій ви живете, другу половину саду, господарські будівлі, весь двір.

— Тю-тю!

— Не подобається?

— Чи не занадто буде?

— Я так вирішив.

Старий підняв тарілки, знову поставив.

— А ми, тобто я і моя дружина, що ми вам за це?..

— Ви обробляєте весь сад. З моєї частини мені належатиме стільки фруктів і овочів, скільки я з'їм. Решту продасте або робіть з тим, що хочете. Крім того, я щодня одержую один раз гарячу їжу, тобто обід або вечерю, як вже виходитиме.

— Що іще?

— Більше нічого.

— Щиро дякую. І моя дружина теж, хоча вона про це ще й не знає, але щиро дякую.

— Нема за що.

— Не кажіть. Я все-таки...

— Облиште, дядьку Якобе. Ми домовились, оформимо все письмово, крапка.

— Я все-таки, коли можна, радше платитиму оренду. Чи розстрочку.

— Ніякої оренди! Я сказав, значить, так і буде!

Цобор почав нервувати. Швидко сів на мотоцикл, щоб якось ненароком не образити старого.

— Слухаюсь! — кинув йому услід Гал.

Брукованою дорогою, що вела на вокзал, ішов якийсь чоловік. Постать видалася Цоборові знайомою,— отак, перекинувши піджак через плече, ходив Ласло. Побачивши, що Цобор хоче звернути убік, подорожній замахав руками, і Цобор упізнав його. Венцель Танач. Що його сюди занесло? Правда, він тоді пообіцяв зібрати свідків серед тих, що були вигнані на примусові роботи й залишилися в живих. Але ж він міг би повідомити про все листом. А може, трапилося щось непередбачене? Цобор згадав зустріч у коридорі після засідання суду; він тоді ледве стримався, щоб не вдарити Танача, а той відрекомендувався,

й вони навіть потисли один одному руки. Дивно якось вийшло. Танач підійшов, важко дихаючи, привітався. Тоді, в коридорі, він не здавався таким маленьким і миршавим, подумав Цобор, наче страхуючи себе від можливого співчуття до цієї людини. Не можна так, сказав він собі тут-таки. Можливо, чоловік цей прийшов у важливій справі. У справі Арпі. Танач простягнув руку, витер рукавом спітніле обличчя.

— А там, нагорі, добра кочегарка,— сказав він.

— Так.

— Але вас тут знають, як облупленого. Кого не спитаю, кожен відразу починає пояснювати, як краще до вас потрапити.

Танач говорив майже весело, злегка жестикулюючи, але в очах його прозирала тривога.

— Будь ласка,— запросив Цобор,— заходьте, в хаті не така спека.

Танач зайшов, сів на присунутий господарем стілець, закурив. Тоді повідомив, що він прибув сюди, в Гемешський район, з агітбригадою, всього тридцять чоловік. Усі добрі фахівці — муляри, слюсарі, теслі, покрівельники, бляхарі. Працюють по неділях, двічі на місяць, хай тільки район напише, що і в якому селі потребує ремонту, а вони вже самі все зроблять без ніякої платні. Цобор слухав і думав про кешерюкутську школу, яку заливають дощі, бо дірявий дах, про амбулаторію в Модьороші, яку місцеві жителі називають санітарним куренем, бо там немає дверей, і не тільки жінки, а й чоловіки неохоче в ній роздягаються. Багато що потребувало ремонту в районі, але він знав, що Танач прийшов сюди не тільки з цим, і очікувально дивився на нього. Той скінчив свою розповідь, попросив склянку води.

— Вина, на жаль, у мене немає,— сказав Цобор.— Хіба що з нового урожаю...

Танач випив воду, витер з лоба піт.

— То що ви скажете про нашу бригаду?

— Звичайно, це потрібна справа.

— Я такої ж думки...

Він випив ще склянку води. Зустрівся очима з поглядом Цобора.

— Не знаю, з чого й почати...

— Ви ж розказали.

— Не це... Повернувся Грюнвальд.

— Хто він такий?

— Він був на примусових роботах. При тій роті, якою командував ваш брат.

Цобор підхопився з кушетки, нервово шукаючи в кишенях сірники. Чого треба цій людині? Мабуть, розповідь про бригаду — лиш хитра прелюдія до тієї драми, що має розігратися.

— Я вас слухаю,— опанувавши себе, сказав він.

— То жах, що зробили з Грюнвальдом. І все-таки він вижив. Його підібрали цивільні австрійці й привезли в лікарню. Через три місяці він знову став схожий на людину. Коли приїхав додому, позавчора, відразу розшукав мене. Він увесь час згадував Магорі: і цей проклятий кат, і щоб ти здох там, де ти є, і щоб очі твої витекли, і щоб воші тебе зжерли. Я аж похолов увесь, слухаючи його, а потім запитав, хто стріляв тоді по них. «Хіба ти не чуєш, що я розповідаю про цього гада Магорі?» Оце і все.

— А хіба цього мало?!

— Лейтенант Магорі був командиром першого взводу, ваш брат

другого. Перший взвод уже відступав, залишивши позицію, але Магорі ще встиг знищити тих, що були вигнані на примусові роботи.

— Де той Магорі тепер?

— Не знаю.

— Тут чи за кордоном?

— Ніхто не знає. Учора ввечері я зібрав усіх наших. Грюнвальд розповів, що було тоді і як воно було. Гадаю, йому можна вірити. Він не тільки бачив трупи, а й сам лежав серед них. Отже, все, що він каже... мені дуже шкода...

— Сто сот крот вашій матері! Потягли мого брата мало не під шибеницю, а тепер вибачаєтеся, так наче комусь ненароком настоптали ногу.

— Чоловіче, ви помиляєтесь. Мені нелегко було прийти сюди. Можливо, агітбригада теж...

— Що ж тепер робити?

— Подайте апеляцію.

— Я?

— Ви. Чи ваш брат.

— Не ми порушили закон!

— Нічого не вдієш, такий порядок. З'явився новий свідок. Найоб'єктивніший. Інші, тобто ми, на наступному засіданні суду відмовимося від своїх свідчень.

— Чому ви не пішли до головного прокурора? Нехай він оформить законну касацію!

— Я гадав, що краще спершу поговорити з вами. Бо, можливо, ми скоріше зрушимо справу з місця, якщо самі в неї впряжемося. Офіційні коліщата повільно крутяться. Насамперед візьміть адвоката. Я міг би вам порадити одного, порядна людина, багато не візьме і...

— Ідіть ви під три чорти з вашим адвокатом! Хто кинув мого брата у в'язницю, той нехай і витягає!

Танач уже не витирав поту, що стікав по щоках, капав з підборіддя.

— Я зроблю все, що в моїх силах. Проситиму допомоги в партії. Ви також зверніться до обкому.

— Раніше треба було думати й звертатися, шановний товаришу Танач! Знаєте, як там роздують апеляційне засідання? Воно може затягтися на кілька місяців. Та що вам до того! Не ви ж сидите за гратами!

Танач підвівся, узяв з бильця крісла піджак, ступив кілька непевних кроків. Він не бачив іншого шляху, щоб виправити помилку. Треба діяти, треба щось робити, аби врятувати людину. Але Цобор, видно, не розуміє його. Чи не хоче зрозуміти.

— Ми теж люди, — сказав він.

Цобор злісно відрубав:

— Тобто ми теж помиляємося, чи не так? Але ж і помилятися можна по-всякому, та й чи помилка це?

— Не треба, прошу вас... Я не вірю, що ви так думаєте!

— Досить! Для ходіння по селах раджу вам підшукати інший район. Не хочу з вами більше балакати!

— Ну що ж, світ не клином зійшовся на вашому Гемеші. Але від своєї позиції я все-таки не відмовлюсь.

Танач простягнув руку. Цобор заклав свою за спину. Пізніше він

думатиме і про це. Чому не відхилив руки Танача, коли той вимагав смертної кари для Арпі, і чому вчинив саме так тепер, коли той приніс якусь надію!

Цобор, піднявши жалюзі, дивився на старий Гемеш — місто, що розкинулося перед ним на горбах: просторі селянські двори, сербська церква, вежу якої надвоє розчахнув артилерійський снаряд, замок Паланді, в якому вже давно ніхто не мешкав, широкі контрфорси, дві приземкуваті сторожові вежі, брудний безлюдний двір, фасад поміщицького будинку, стара гімназія, повз ворота якої сім років тому в процесії випускників проходив і він, прямуючи до міської ратуші... Хаотичний плин думок. Логічна послідовність, подумав він згодом, це те, чого найбільше бракує світові, хоча це основа всього. Листоноша Суньйорі, тягнучи покалічену ліву ногу, поволі наближався до хвіртки. Зупинившись перед скринькою для газет, витягнув з сумки конверт і вкинув у проріз. Арпі! З їхньої родини зосталися тільки вони двоє. Цобор побіг, узяв листа: не від Арпі, а запрошення на засідання районного партактиву, за його, Цобора, підписом. Кинув конверт на кушетку, знову підійшов до вікна. «А може, людина — істота набагато складніша, ніж він думає, і тоді даремно шукати в її діях логічної послідовності». Подзвонив адвокатові Аладару Вермешу. Того не було вдома. Може, десь за півгодини повернеться, відповіла дружина. Цобор відсунув кахлю, що прикривала тайник, узяв широкий важкий золотий ланцюжок для годинника, перстень-печатку, яку успадкував від діда, але не носив відтоді, як демобілізувався, замислено підкинув на долоні. Оце все його майно. Чи вистачить? О пів на четверту він знову подзвонив Вермешу, але безрезультатно, видно, той застряв десь у місті. Роздратовано кинув трубку: більше чекати він не міг через оту історію з заводом. Блум уже, певно, нетерпляче тупцює біля вікна.

Цобор проїхав вулицею Сечені, звернув на бульвар. Під'їжджаючи до будинку Блума, він різко натис на гальмо, і мотоцикл добрий десяток метрів сунувся по дорозі, посипаній білою рінню. Цим, що тут живуть, вистачає на білу рінь, подумав Цобор, а на нашу дорогу накидають шлаку та й годі. Блум чекав його, увімкнувши світло.

— Ви чарівник,— почав він, збуджено жестикулю . — Я виліз на Турецький Горб, звідти мій завод видно мов на долоні. Там кипить робота!

Він дістав коньяк, але Цобор відмовився.

— Кудись поспішаєте?

— Так.

— Ну, то я радий повідомити, що все йде якнайкраще. Мені пощастило домовитися з партнером.

Він назвав прізвище, адресу, примусив Цобора повторити.

— О десятій ранку,— промовив він, притишивши голос. — Не раніше і не пізніше. Точно о десятій на вас чекатимуть.

— Мені казати, хто я?

— Боронь боже!

— Правильно. Коли я одержу гроші?

— Я вам їх одразу й віддам. Будь ласка, ідіть за мною.

— Та що я робитиму з ними до ранку?!

— Полежать у вас вдома. Бачите, як я вам довіряю.

— Плював я на це. І взагалі, мені все це не дуже подобається.

— Любий пане секретар, краще, якщо вранці вас не бачитимуть біля мого будинку. Тепер розумієте?

Цобор вилаявся, але більше не заперечував. Фабрикант завів гостя у вузьку, дуже маленьку як для такого будинку кімнатку.

— Мій робочий кабінет. Така собі домашня контора.

У кімнаті стояв голий письмовий стіл, шафа, два крісла. Напроти письмового столу на стіні картина — панорама заводу. Мазанина. Бетоновані доріжки розбігалися між цехами заводу по залитій сонцем рожевій землі; шиферний дах чомусь синьо-фіолетового кольору, листя тополь, що росли понад огорожею, яскраво-зелене, як ряска на ставку. Блум, перехопивши скептичний погляд Цобора, хмикнув:

— Не шедевр.

— М'яко кажучи.

— Знаєте, грабіжникам завжди кортить зазирнути за гарну картину. А на цю мазанину ніхто й не гляне.

— Гм. А якщо хтось взагалі не має уявлення, що то таке справжня картина?

— В такому разі, я скажу, що мені не пощастило.

Блум відсунув картину, відчинив сейф і дістав вузьку папку із свинячої шкіри. Вивернув на стіл те, що було в ній.

— Тільки десятидоларові банкноти.

— Але це не влізе в мої кишені.

— Давайте складемо назад у папку. Знаєте що? Візьміть її собі, на пам'ять від мене.

— Надто вже маленька в неї ручка. Не зможу почепити на руль.

— Ну, щось та придумаємо. Давайте лишень рахувати.

— Я сказав, що поспішаю.

— Пане, гроші є гроші.

Цобор присів, часто слинячи пальці, взявся перераховувати папірці після Блума. Коли закінчили, було чверть на шосту. Фабрикант закрив папку, нікельований ключик тицьнув Цоборові в руку.

— Розписку? — запитав Цобор.

— Звичайно!

— Дайте якогось ремінця.

— Навряд чи зможу вам тут прислужитися.

— Хоча б ремінь для штанів!

— Але ж я ношу тільки підтяжки! Може, ви візьмете свій?

— Я не маю ніякого бажання кататися містом у підштанках.

— Звичайно, звичайно. Зараз пошукаємо.

Цобор похмуро спостерігав за діями Блума, поки той порпався в шафі, повній всякого мотлоху. Хай йому чорт! Кидаєшся туди й сюди, затикаєш дірки у днищі ковчега, на якому пливеш, замість того, щоб думати про кермо й вітрила. Деталі, завжди тільки деталі. Може, і вони важливі, проте це тільки кубики, що не мають самостійного значення, кубики з якоїсь мозаїки, і самі по собі вони ніколи не становитимуть цілої картини. «Усі ми крутимося під воронячими гніздами». А може, Теттеш правду каже? Тоді чому він все-таки пішов на це? Чому терпить? А я сам? Перш як щось вирішити, слід завжди усе добре зважити. Йому пригадалася остання зустріч з Матраї, коли той сердито кинув: «У цій безпутній країні кожний вважає, що знає все, хоча насправді ніхто нічого не знає. Це було нашим найбільшим лихом протягом тисячоліття. Ми тоді смикали за віжки, коли їх тримали чужі руки, а коли мали змогу перебрати ті віжки на себе, то навіть не торкалися їх». А тепер ідеться про майбутнє. Не про наступну тисячу років. Про десятиліття. Матраї, цей Міякич, бачить вихід із становища в мирних договорах, підписаних із слов'янством, а не в отому безвідповідальному заграванні із Заходом, гаряче ратує за переваги союзництва. Та й чого іще можна сподіватися від серба? Але Цобора дратувало зовсім не те. Матраї не розуміє, чи не цілком розуміє, що перш як переходити до нової орієнтації, треба провести ревізію тисячолітньої спадщини, треба відкинути всякий непотріб, приглушити обопільні пристрасті, пов'язані з територіальними домаганнями. Ще більше дратувало його те, що він і тепер не знав, що сказати, адже партія ще не має дійової програми на десятиліття. А якщо й має, то він про неї не знає. Розподіл землі. Відбудова. Незалежна, вільна, демократична Угорщина. Партія, комісії, організації. Гаразд. Колись, якось треба починати. Але доки триватиме оця штурмівщина? Де історично дійовий аналіз, оцінка ситуації? Пер-

спективи? Наслідки? Хто знає точно, що являє собою ця країна тепер і якою вона може стати? Чи знає це хтось? І якщо знає, то скільки у тому знанні фактичного, а скільки передбачення, об'єктивної доброзичливості, упередженого ставлення, підозри? Справді, що з минулого перейшло у сьогодні? Чим це «сьогодні» стане завтра? Більша частина нації тільки ковтає, не перетравлюючи, всілякі магічні слова і гасла.

Блум витягнув з якоїсь купи досить грубу червоно-біло-зелену мотузку.

— Ця годиться?

— Ви тонко відчуваєте ситуацію! Якщо ви помітили, сьогодні національні кольори не дуже популярні.

— Даруйте, це ж мотузка. Не символ.

Блум просмикнув мотузку в ручку папки, прикинув на око потрібну довжину й зробив міцну петлю.

Приїхавши додому, Цобор походив по хаті і, не знайшовши кращого місця, засунув папку під кушетку, де лежала брудна білизна. Нарешті виявився вдома Вермеш, і через десять хвилин Цобор вже був у нього. Адвокат, вигнувши, наче гусак, шию, неуважливо слухав, лише час від часу примовляючи: «Ой, ой».

— Паршива справа,— промовив він нарешті.— Краще піду до тебе копати виноградник.

— У нас є такий свідок, якому досить тільки розкрити рота, і Арпі випустять.

Вермеш глянув на співрозмовника, гикнув.

— Вибач. Я пізно обідав.

— Мені порадили одного там, але я згадав про тебе. Все-таки давні знайомі...

— Кого тобі порадили?

— Що таке? Ти відмовляєшся?

— Не гнівайся. Я уже всякого надивився. Якщо адвокат не може й рота розкрити, яка з нього користь. А коли різати правду в очі, можна перетворитися на обвинуваченого.

— Це абсурд!

— Звичайно. Але буває. Знаєш що, піди до Касоні. У нього брат якийсь великий начальник в народному суді.

— Касоні — член партії дрібних хазяйчиків.

— Ну то й що!

— Якщо мені доведеться просити допомоги від моєї партії, то вона навряд чи схвалить подібний крок...

— Тобі видніше, друже.

— Не думай, що я хочу тебе будь-що умовити, але...

— Це й неможливо. Послухай... я тепер спеціалізуюся на курячих процесах. Ну, ще крадіжки. Подружня зрада. Наклепи. Багатоженство. Розлучення. Навіть від пограбувань відмовляюсь. Я стомився. Не ті нерви, що колись були. На війні мене двічі збивали винищувачі. І парашут підвів, розкрився вже майже на землі, я зламав обидві ноги. Мучився, виправдовувався...

— Якщо ти відмовляєшся, то нема потреби щось пояснювати.

— Я тільки хотів, щоб ти мене зрозумів. Я боюся.

— Цього всі ми найбільше прагнемо. Щоб нас зрозуміли.

— Прошу тебе, поговори з моїм колегою Раткі. Щоправда, аванс він одразу проп'є, і відтоді, як чотирнадцять років тому переїхав у наше місто, не виграв жодного процесу. Але все-таки адвокат. І нічого не боїться.

Цобор попрощався й вийшов.

Бланка чекає його о дев'ятій. Ще три години. В пам'яті знову спливла їх остання телефонна розмова: «Але, люба, чи не міг би я прийти трошки раніше? Хоча б на годину?» — «Ні. Тільки коли звечоріє. І пішки». Ті Бланчині слова не йшли йому з голови. Вдома вона сама. Чому ж така обережність? Чого вона боїться? Голос у неї також був якийсь чужий. Стомлений? Ні. Сухий? Теж ні. Рішучий? Думки перенеслися на кешерюкутського секретаря Яшка, який мало не щодня влаштовує бурхливі скандали з соцдемами.

Цобор звернув на асфальтоване шосе, наддав газу, стрілка підстрибнула до ста двадцяти; він навіть не відчував вибоїн, перелітав через них. Сто двадцять, казав він собі, стільки ще можна видушити з доброго старого мотоцикла. Треба було пристати на пропозицію Танача: «Я міг би вам порадити одного адвоката, порядна людина, багато не візьме». Пізно. А може, пересилити себе й попросити пробачення? Мовляв, не треба ображатися, я тоді повівся нетактовно, визнаю. Ні, це вже занадто. До того ж і неправда. Або: вибачте, що не подав вам руки, але не ображайтеся, я був тоді дуже збуджений. Звичайно, можна й інакше. Без зайвих слів. Давайте адресу адвоката, і годі.

На околиці Кешерюкута Цобор їхав уже не так швидко. Ячмінь скосили, більша частина пшениці теж стояла в скиртах. У селі гелготіли гуси, кричали качки, кури. Кілька дідів ховалися від спеки в затінку дерев. Цобор зупинив мотоцикл біля будинку секретаря. Яшко, по вуха в пилюці, висунувся з-за погнутої, покривленої молотарки. З цим Яшком він здорово зчепився в травні. Заглянув до нього якось у неділю, але застав дома тільки дружину. Вона всадовила його, почастувала холодним кислим молоком і повідомила, що чоловік скоро повернеться, бо велика обідня ось-ось скінчиться. Цобор мало не випустив з рук глечика. Що таке? Яшко ходить у церкву? Ну, нехай начувається. Я йому покажу обідню! Адже він член партії з 1939 року, не якийсь жовторотик, першокласний механік, хоч і ганяють його часто за те, що не вміє тримати язика за зубами. А тепер, бач, сидить у церкві. Як тільки Яшко зайшов, одразу й кинувся до нього: «Ну що, святий, що, намолився?» Яшко, вишкіривши зуби, розставивши ноги, стояв посеред кухні, з кишені його піджака стирчав, як калатало, кавалерійський револьвер. «Багато бруду виливає на нас преподобний, — заявив він. — Але як побачить мене на першій лавці, то відразу перебудовується». Цобор мусив визнати, що в цих Яшкових витівках є щось від його стилю, тільки цей діє ще більш прямолінійно. «Але ж не можна так, треба зважувати свої вчинки». — «Чому? Це непоганий метод. Сьогодні, наприклад, пан превелебний заявив, що комуністи теж люди». — «Але що скажуть парафіяни? Невже ти не розумієш? Під час виборів ці дурні витівки боком тобі вилізуть». Та Яшко стояв на своєму. «Цей підлий демагог неприховано підтримує хазяїв. Треба щось робити, бо нотації на нього не впливають». — «Побувай у нього з візитом ще раз. Поговори як слід.

Але без зброї». — «А цей вгодований індик удає з себе дурника, мовляв, не второпаю, чого ви від мене хочете. А коли побачить цю штуку, відразу розумнішає». — «І все-таки, щоб ти більше із зброєю не ходив до церкви». — «Піду. Можеш скаржитись на мене в область». Цобор не міг сказати, скільки разів після того ходив механік на обідні з револьвером у кишені, однак після зелених свят, згідно з повідомленням секретаря райкому партії дрібних землевласників, Яшко вже не вдавався до збройних демаршів.

— Здрастуй, товаришу Цобор,— привітався Яшко.

Він зліз з машини, ще раз сзирнувся на неї, сплюнув. Простягнув зап'ястя для потиску, рука ж, у якій тримав гаєчний ключ, була чорною від мазуту і бруду.

— Притягли цю махину з верхнього кінця села. Вся сім'я її власника загинула від бомби, а на це барахло звалився дах сараю. Дивно, що не розплющило зовсім! Я б її вернув, звідки привезли, та причепилися, відремонтуй та відремонтуй, потім собі забереш, тільки обмолоти зерно.

— Ти що, в підрядчики пішов?

Яшко усміхнувся.

— А що, початок непоганий! Із незаможниками я вже домовився, братиму з них зовсім небагато. Добре, коли матиму загалом сто сорок — сто п'ятдесят центнерів зерна. А сто десять уже забрала ця клята машина. Чи забере, бо заплатити я зможу лиш після жнив.

— А впораєшся з нею?

— Мушу. Післязавтра мені мають привезти новий барабан. Старий увесь погнувся. Але й він ще центнерів двадцять потягне.

— Отак потроху і наб'єш кишені.

— Не базікай! Добре, коли ця купа брухту не розвалиться одразу ж. Дурень я, тоді навіть не заглянув у неї, коли вони мене вмовляли. Скільки вже я з нею мучуся! Все треба міняти. Ще й матінку-землю під нею.— Яшко нараз повеселішав.— Та принаймні один козир я все-таки маю. Там нижче живуть заможні хазяї, хитрі збіса, так і в'ються круг мене: «Пане Яшко, почніть з нас, не пошкодуєте». Однак я не дуже кваплюся їм відповідати. Та коли почнеться машиновка, я покажу дорогу. Напрям — садиба пана превелебного, хай він вимолить їм зерно з колосків.

— Чи розумно ти робиш, воюючи з католиками?

— Не я почав.

— Тим гірше. Тебе заманили на вогневу позицію.

— Розумно! Я ненавиджу це слово. Я не такий розумний, щоб збагнути, як ці люди перейдуть на наш бік.

— Не сподівайся, що це станеться сьогодні-завтра.

— А я і не сподіваюсь! Я краще за копійки працюватиму у бідняків, знаєш, як вони будуть вдячні мені за це!

Яшко підвів Цобора до комори, збитої з дощок. Урочисто відчинив рипучі двері. Всередині стояв маленький двигунець, що працював на деревному вугіллі. Його незграбне чорне тіло блищало. Яшко дивився на нього мало не з побожністю.

— За цього я ручуся. Йому сорок років. Але витримає ще сорок.

Цобор, щоб не образити господаря, якусь хвильку розглядав двигун.

— Як там у тебе з Варгеді? — запитав він нарешті.

— Сволота, зрадив робітників. Гірший, ніж якийсь хазяйчик.

— Це ти вже вкотре повторюєш.

— Ще й мовчить! У національній комісії бере слово тільки після мене, щоб виступити проти. Як би це тобі пояснити? Як був сім років експлуататором, так ним і залишився. Черепицю возить із заводу вагонами, своїх роботяг визискує як тільки може, у них язики вивалюються від утоми. А коли хтось посміє хоч писнути, виганяє під три чорти. Десятеро чекають на місце — людська праця сьогодні дешева. Скажи мені, як може таке падло головувати у соцдемів?

— Його обрали.

— Я ж і кажу. Фабриканта!

— У нього два хольди землі. Глину бере зі своєї ділянки. У кустарній майстерні працює всього дванадцять осіб, серед них і Варгеді.

— Фабрикант завжди залишається фабрикантом! Я ще не бачив, щоб у нього під нігтями чорніло. Але й те правда, чому б йому не бути головою — адже секретар соцдемів — пан помічник секретаря сільської управи, а члени — самі крамарі та кустарі, та ще хурщик з аптекарем. І чого аптекар шукає серед отих соцдемів?

— Певно, місця. Ти міг би і про це подумати.

— Гаразд, гаразд, не про це мова. Справжнього робітника ти там і вдень зі свічкою не знайдеш, самі тільки раби Варгеді. І співають вони тієї пісні, якої навчив хазяїн.

— У такому світі живемо.

— Таким він не буде!

— Ну звичайно. Ти його зробиш іншим.

Вони замовкли. Цобор насупився, думаючи над тим, чи можливо якось вплинути на цього Яшка, щоб він не кидався отак переробляти всіх за своїм образом і подобою? Якщо найбідніші й вірять йому, то ще кілька подібних вибриків, і село відвернеться від нього.

— Центральний комітет соцдемократів прийняв пропозицію нашої партії. Беззастережно. Крім того, обидві робітничі партії разом боролися проти реакції.

— Коли це було?

— Вчора. Нагадай про це Варгеді.

— Йому про це згодом повідомлять згори.

— Рішення поширюється і на Кешерюкут. Вам треба спільно обговорювати питання, незалежно від того, подобається це тобі...

— Ні! Я нічого з ним обговорювати не буду! Чого ти вимагаєш від мене? Щоб я лизав йому задницю?

— Треба знайти з ним спільну мову. Врешті, це твій обов'язок.

— Ага! Обов'язок! Ти, звичайно, відразу б так і зробив. Сидиш собі в кабінеті і проповідуєш свої принципи. А я за них натерпівся. Мене навчили, що то таке правда, жандармські кийки, мене звідусіль виганяли, я...

Йому забракло повітря. Обличчя стало фіолетово-червоним.

— Послухай, Яшко. Дискусія і ненависть — це різні речі. Не плутай їх. Якщо ти цього не усвідомиш, то в місцевій парторганізації і че-

рез десять років залишатиметься тридцять один член. А може, не буде й стільки.

Їдучи додому, Цобор старанно обминав вибоїни об'їзної дороги. Було тільки вісім годин. Вітер дужчав, женучи хмари на сонце.

Цобор не мав наміру зупинятись біля райкому, але Кечкеш енергійно махнув йому рукою, щоб загальмував. Цобор не любив цього будинку, конфіскованого в якогось політика-нілашиста, що втік на Захід; дім цей, споруджений наприкінці тридцятих років, претензійна підробка під модерн, відгонив вогкістю, як усі старі поміщицькі садиби. В ньому було все надміру велике, пихате, чванливе. У кабінеті секретаря, де Цобора можна було застати далеко не завжди, стояв великий незграбний письмовий стіл, завдовжки в чотири і завширшки в два метри, а в кріслі могла б вільно розміститися свиноматка з дюжиною поросят. На стінах висіли галузисті оленячі роги. В кутку іржавів масивний — п'ять-шість чоловік навряд чи зрушили б його з місця — сейф, якого солдати, відступаючи, підірвали вибухівкою. У просторому туалеті, викладеному блакитними кахлями, вільно почувався б гурт людей, прибулих, наприклад, у невеличке село на храм.

— Товаришу Цобор, маєш час?

— Ні.

— Я дуже хотів би, щоб ти проглянув нашу програму. Це недовго...

— Яку ще програму?

— Ну, — Кечкеш почав рахувати, загинаючи тонкі пальці, — вірші Петефі, два-три жарти, народні пісні. Єнці Ладі щось станцює, дві сцени з водевілю «Мішка Магнаш», жонглювання яйцями і, нарешті, Мікі Зелемі склав пісню про воронезьких солдатів, сам написав слова і музику, сам і співає під гітару. Я вже сім разів її слухав, і кожного разу сльози навертались на очі. Ти не чув цієї пісні?

Цобор покрутив головою.

— А які народні пісні?

— «Жайворонок відлітає»...

— Це хіба народна пісня?

Кечкеш якусь хвилину мовчки дивився на Цобора, потім його прорвало:

— Ну, звичайно, і навіщо оце я морочу тобі голову, адже ти вершиш великі діла, на щось інше ти зовсім не маєш часу. Ну, не хочеш допомагати, то хоч би не заважав нам. Кажеш, не народна пісня? Нехай так. Але ж не можна людям торочити тільки про політику, ти б подумав собі, що народ хоче й повеселитися, і поплакати. А куди піти? Кінотеатр завалився, кіномеханік утік, цигани задарма грати не будуть, інструменти духового оркестру пожежників вивезли на Захід, нічого немає... А тут ще ми почнемо метушитися, мов ті блазні... У Мікі на гітарі бракує двох струн, Ладі чудово вибиває чечітку, але у нього є тільки кеди на гумовій підошві; знаєш, скільки мені довелось побігати, поки пощастило роздобути лаковані туфлі сорок третього розміру? Для жонглера я позичив у ломбарді темно-сірий костюм — не виходити ж йому на сцену в спортивних штанях і светрі!

Цобору пригадалося, що Кечкеш — тоді ще Кляйн — мав на вулиці Сечені шикарний модний магазин. Він торгував швейцарськими поліновими сорочками, паризькими краватками, англійськими капелюхами, парасолями, шарфами — першокласним товаром. Наскільки йому відомо, Кечкеш, відтоді як повернувся з Равенсбрюка, виробляє на по-

зиченій в'язальній машині бавовняні шкарпетки, теплі трико, майки і по суботах усе те продає чи обмінює на базарі. Не дуже прибутковий бізнес, тільки на прожиток і вистачає. А вдома у нього збираються люди, вибиті війною з насиджених місць, які болісно роздумують над своєю нещасливою долею і чекають, поки Кечкеш принесе їм теплу вечерю.

— Як ти собі це уявляєш? З платними квитками?

— Навпаки. Всі гроші, які маємо, підуть на цей захід.

— І ти думаєш влаштовувати це отут, у райкомі?

— А що, хіба заборонено?

— Ні. Але скажи, будь ласка... нащо це тобі потрібно?

— Дурне запитання. Але можу тебе запевнити, що ніхто не зазіхатиме на ваш авторитет, і що ти помиляєшся, вважаючи, що люди посунуть сюди тільки з поваги до вас. Повторюю, їм хочеться відпочити, трохи розважитись. Чи ти розумієш взагалі, про що я кажу?

— Я прогляну вашу програму. Найближчим часом.

Кечкеш посміхнувся.

— Ну, нарешті. Між іншим, у нас серйозні плани на майбутнє. — Він стишив голос. — Ти навіть не уявляєш... «Трагедія людини» [1]... Звісно, всієї ми не потягнемо, та й декорацій немає, але єгипетську сцену таки поставимо, хай би там що!

Цобор кивнув головою.

— Ну, що ти киваєш! Це тобі не якась дурничка! До речі, ти теж міг би щось зіграти, корона з голови не впаде. А коли хочеш знати, партійний керівник просто повинен підтримувати будь-які корисні заходи, щоб не втратити популярності серед мас. Подумай лишень, ідеш ти по вулиці, а люди показують на тебе й шепочуть: «Гляньте, ось іде...»

— Адам?

Кечкеш замислено потер кінчик носа, уникаючи Цоборового погляду.

— Не так воно просто, як здається. Як би це тобі сказати...

— Кажи вже.

— Було вирішено, що Єву гратиме Зелеміне. А цей дурень Зелемі одразу висунув умову: Адамом буде він і ніхто інший, бо ж він не дозволить, щоб його дружину лапав хтось чужий. Що я тут міг заперечити?

— Тоді, до біса, кого ж би грав я? Раба? Щоб глядачі сміялися, дивлячись, як мене лупцюють?

Кечкеш аж почервонів.

— Як ти можеш таке подумати? У тебе буде найкраща, найцікавіша роль.

— Ну?

— Люцифера.

— Чудова ідея. В обкомі аж танцюватимуть від захвату. Секретар райкому втілюватиме на сцені дух руйнування.

— Скажімо, сумніву.

— Ще краще. Можеш морочити голову комусь іншому.

Цобор осідлав мотоцикл. Кечкеш не вгавав:

— Подумай над цим як слід, і ти зрозумієш, що Люцифер — твоя роль!

Цобор під'їхав до корчми Гарі й побачив секретаря міськкому Кішмігаля — той борюкався з Жукою, обоє були п'яні. Жука щось

[1] «Трагедія людини» — відома п'єса Імре Мадача.

крикнув, вимахуючи руками, Кішмігаль мовчки вліпив йому два ляпаси — раз і другий. Корчмар Гарі в брудному блакитному фартусі хихикав, спершись на одвірок. Цобор вимкнув мотор, розборонив забіяк. Жука лаявся, шукав по кишенях ножа: «Зараз подивлюся, що ти їв на обід, ти, пройдисвіте, ти...» Цобор узяв його барки, добряче трусонув:

— Марш додому спати!

Жука рушив, похитуючись і припадаючи на поранену ногу. Кішмігаль відсапався, сказав:

— Це через тебе... Якби ти чув, що цей паршивець тут про тебе плів!

— Але в такий спосіб мене захищати не треба.

— Я не тебе захищаю! Твою честь. — Він плюнув — якраз на передок Цоборового чобота. — В одному Жука має слушність: чужий ти. І ніколи з тебе не вийде пролетаря, хоч би там що!

Цобор відрізав:

— І п'яниці теж!

Кішмігаль аж затрусився. Вийшов на тротуар — там йому легше було тримати рівновагу — й, зосереджено ступаючи, поплентався геть.

Цобор обернувся до усміхненого Гарі.

— Скільки вони випили?

— Чи не однаково? Я їх почастував.

— Я питаю, скільки вони випили.

— На триста пенге. — Гарі, склавши руки на грудях, дивився на Цобора з верхньої сходинки. — Я не торгую поганим вином.

Цобор вигріб з кишені гроші, піднявся сходами.

— Прошу.

— Подайте святому Анталу. Чи жебракові.

Цобор рвучко схопив Гарі за руку, штовхнув до стойки:

— Бери, кажу тобі!

Корчмар злякано простяг руку, зім'яв гроші й сховав у кишеню фартуха.

— Що, побитися кортить? — запитав він.

— Було б кого бити. Тільки руки поганити...

— Чи не занадто, шановний...

— Заткніть пельку і слухайте мене! Ви, як я помітив, маєте звичку споювати комуністів. Щоб поглузувати з них і потішити таких, як ви. Для цього не треба ні особливого розуму, ні хоробрості. Ви просто паскудний тип, і я не маю наміру терпіти це далі.

— Хочете забрати у мене дозвіл на торгівлю? Не вийде у вас, руки короткі!

— Закарбуйте собі на носі, що я кажу, Гарі. Ви всім розповідали, посилаючись на слова підкуплених вами людей, що ваш син нібито загинув під час фехерварської битви. Але це неправда. Я бачив вашого сина в уніформі «гренадерів Гуняді»[1] на Замковій вулиці — він тікав, аж п'ятами кивав. Ми вистрілили по ньому з самохідної гармати, але він видерся на броньований німецький всюдихід і відкрив по нас вогонь, застрелив двох моїх бійців. Якщо він тут з'явиться — байдуже, в якій подобі і під яким прізвищем, — я віддам його під суд. І у мене є не двоє куплених свідків, а сто сорок три справжніх.

---

[1] «Гренадери Гуняді» — створені в Угорщині наприкінці другої світової війни ударні військові частини, що складалися з профашистськи настроєної молоді.

— Пане секретар, ви мене з кимось плутаєте...

— Ясно, що я сказав? Його схоплять того ж дня, як він з'явиться. А тепер можете собі підпоювати кого хочете.

Цобор пішов додому вечеряти. З'їв трохи сала з хлібом, три помідори; запив двома склянками води. Гріти воду у ванній вже не мав часу. Скинув одяг, добре помився під душем холодною водою, від якої аж шкіра щеміла. Надів чисту сорочку, начистив чоботи. «За десять хвилин дев'ята». Рушив до Бланки. Пішки.

Він ішов, тихо насвистував і думав про Бланку й кохання, якому не перешкодить стукіт Байнацкі. Садова хвіртка виявилася не замкненою. Вхідні двері теж. Цобор здивувався: Бланка все замикала й тоді, коли залишалася вдома не сама. Та коли він побачив у вітальні мідноволосу дівчину у білій чесучевій сукні, що тісно облягала стан, струнку й милу, то забув про все на світі.

— Здрастуй, люба.

— Здрастуй, Лукачу.

Бланка забрала руку й відійшла убік, ухиляючись від звичних обіймів. Поклала на стіл книжку, яку тримала в лівій руці.

— Довге покаяння призначила ти мені, — сказав Цобор.

Дівчина пильно подивилася на нього, потім показала на тацю.

— Налий, будь ласка.

— Що це?

— Вишневий лікер.

— Твій батько за кілька днів буде вдома.

— Справді? Мені теж так сказали.

— Де?

— В обласному поліцейському управлінні.

— Але... — Цобор знову був здивований. — Що це тобі заманулося лізти в клітку з левами?

— Тобі теж часом щось подібне спадає на думку.

— Це інша річ.

Бланка усміхнулась, але усмішка та вийшла якась силувана. Взяла чарку.

— За твоє здоров'я.

— Цілую ручки. За твоє здоров'я.

Цобор випив, поставив чарку і, обійшовши стіл, повільно наблизився до дівчини.

— Дозволяєш поцілувати?

— Потім.

— А зараз? Хіба не можна?

— Присядь, Лукачу.

— Цілий клятий тиждень, де б я не був, що б не робив, думав про тебе, а тепер, коли я нарешті тут...

— Ні, мій любий! Це не так!

Бланка підійшла до вікна, якусь мить постояла перед опущеними жалюзі, а коли обернулася, очі її були повні сліз.

— Ми кохаємо одне одного по-різному, — промовила вона замислено, дивлячись кудись просто себе. Затим кивнула головою: — Так. По-різному.

— Що ти хочеш цим сказати? — Цобор збуджено махнув рукою, книжка впала зі столу. Нахилившись, він підняв її, поклав на місце,

неуважливо глянувши на назву: Макіавеллі. — Про що ти говориш? І що це має означати: по-різному? Я хочу одружитися з тобою.

Бланка нахилилася в легкому іронічному поклоні.

— О, дякую за честь, — сказала вона. — Коли замовляти весільну сукню? Через десять років? А може, вистачить і п'яти?

Цобор крякнув.

— Це... це не ти. Що сталося?

— Я тобі написала.

— Це? Ну ні... Між іншим, забудь усе. Дуже прошу тебе! Я був тоді страшенно стомлений, у мене очі злипалися...

Бланка підсіла до столу.

— Ото ж бо й є... Ні, тепер помовч! Я знаю, що ти страшенно любиш сперечатися, але хоч раз спробуй вислухати когось до кінця. Коли я пішла до тебе — не знаю, чи подумав ти, що могла означати для мене ця дорога? — наважившись на розрив з батьком, щоб беззастережно віддати себе всю коханій людині... Певно, це звучить банально, але нічого кращого мені не спадає на думку... Пішла, ладна пожертвувати геть усім і нічого не вимагаючи від тебе. Хіба що трошечки ласки, щоб ти розуміюче кивнув головою, погладив... А ти — страшенно втомлений, як ти оце сказав, — ти почав говорити про меблі, про зарплату, про те, на які кошти будемо жити. Це жахливо. Чи ти здатний взагалі хоча б на хвилину відкинути геть отой сухий практицизм? Ти говорив тоді не про наші почуття, не про наше кохання. А про те, на що ми згодом сядемо. На що ляжемо. Куди складатимемо наш одяг.

— Це не так...

— Знаю! Ми не можемо сховатися від життя! Але про це можна було б поговорити й пізніше. На другий день, на п'ятий, чи я знаю коли! Я люблю тебе, Лукачу! Та відтоді, після тієї ночі щось у мені порушилося. Не думай, що я граюся, що це тільки слова, хоч, звичайно, ти можеш не погоджуватися зі мною. Чому ти не такий, як твій дід? Раз показати себе, потім жити... Ти можеш показати себе. Не тремтиш за свою шкуру. Але жити, господи боже, чому ти не навчився щедро жити? Давати, брати від життя, не зважуючи дріб'язково кожного кроку?

Цобор схилив голову. Дідусь! Давно це було. Тоді це ще можна було: раз показати себе, потім жити. Ця фраза не йшла йому з голови, плуталася з іншими думками. Здавалося, що в його мозку повільно обертаються важкі жорна, черкають одне по одному, зупиняються й знову розкручуються. Бланка чогось не хотіла розуміти. Того, що сьогодні це мало — раз показати. Треба ще раз і ще раз, кожного божого дня, і напевне, вже завжди так буде, старі пісні всі проспівано, треба починати нових.

— Ти мене не слухаєш?

— Слухаю. Хоч вовік би не чути цього.

— Я запросила тебе, щоб спробувати якось вплинути на тебе, довести, що так не можна... Але бачу, що то марна праця, надто вже ти твердий. Зубило відскакує. Гаразд. Я теж буду такою. Я вже тепер замикаю двері тільки на ніч. Хоча ще й боюся, весь час прислухаюся, чи не зайшов хтось у дім. — Бланка витягла з-під скатертини довгий ніж. — Він завжди під рукою. І якщо доведеться пустити його в діло, рука у мене не здригнеться. А батькову справу я візьму на себе. Так, я буду такою, як ти: наполегливою, готовою до будь-яких випробувань, і завжди покладатимуся тільки на власні сили.

Цобор підхопився з крісла. Засміявся.

— Такою, як я? Ти жартуєш.

— Ні! — Обличчя дівчини ображено витяглося. — Дуже прошу тебе, не смійся.

Цобор махнув рукою.

— Моя люба, ми марнуємо час, замість того, щоб... Ти думаєш, що все це так просто? Буду такою чи такою? Викинь все це з голови, поки не пізно. — Він закурив. Бланка стояла, дивилася на нього. — Найголовніші наші властивості ми одержуємо з генами, про які знаємо тільки те, що вони існують. Я гадаю, що велика дискусія природничої науки з генетикою ще попереду: як далеко сягає спадковість, і де межа можливостей генів.

Тільки тепер він зауважив, що Бланка весь час віддаляється від нього, перетворюючись в розпливчасту далеку пляму десь на тому кінці тунелю, в якому вони спинились... Дівчина підійшла до вікна, під яким стояли вазони з квітками, зірвала квітку петунії і подала Цоборові.

— Приколи. Гаразд?

— Спасибі. Але мій піджак...

— В петельку на сорочці.

— Я люблю петунії.

— Знаю,— вона простягла руку.— До побачення.

Цобор не ворухнувся.

— Я можу знати, чому?

— Ти слухав мене, як якогось хвалькуватого пуцьвірінка. Ти не сприймав моїх слів серйозно.

— Я тільки...

— Не тепер.

Цобор якусь хвилину дивився на дівчину, примруживши ліве око, наче беручи її на приціл. Потім узяв зі столу портсигар, поклав його в кишеню і, тихо стукнувши підборами чобіт, схилив голову.

— З цього дому мене виганяють вдруге. І востаннє.

— Не дивися так на мене. Наче вбити хочеш!

Цобор заперечувати не став, промовчав.

— Лукачу, це жахливо!

— Що ж, панянко, знайдете собі замість мене кращого трубадура, з ліричним голосом.

Він обернувся, щоб піти. Бланка, голосно плачучи, кинулася до нього, повисла на шиї. Але як тільки Цобор підхопив її на руки, дівчина почала благати:

— Пусти мене, дуже прошу, Лукачу! Поцілуй мене ще раз і йди.

Вона стояла у дверях і з сльозами на очах дивилася услід Цоборові.

— Коли? — запитав він, зупинившись.

— Не знаю. Я дуже хотіла б, якнайскоріше... але не знаю.

Нараз вона тупнула ногою і, борючись з риданнями, що стисли їй горло, уривчасто промовила:

— Все-таки я спробую! Все-таки! — І зникла за дверима.

Цобор вилаявся, копнув ногою зляканого бездомного собаку; бідна тварина, заскімливши, відскочила убік. Він закурив; почув, як за спиною клацнув замок. Щедро жити, подумки повторив він. Що ж, навчуся щедро жити. А тепер розслабитися. Він рушив на вулицю Сечені

— чогось випити. Чогось міцного. В райкомі вікна читального залу ще світилися. Всередині Кечкеш пересував декорації, Мікі Зелемі стояв з гітарою в руках, його глибокий баритон виривався на вулицю, але слів пісні Цобор не розібрав.

— Дурні! — вилаявся він. — Такі, як і я!

Згадав, що в кишені залишилося не більш як двадцять-тридцять пенге, решту віддав корчмареві Гарі, і повернув додому.

На світанні пройшов дощ, знявся холодний північний вітер. Цобор вийшов на веранду, дивився на сад, на небо, аж поки не напали дрижаки. Засмажив яєчню з трьох яєць, з'їв великий окраєць хліба. Серед гімнастерок, що висіли на стіні, вибрав найбруднішу, обмацав кишені, але нічого не знайшов. Довго сидів, ні про що не думаючи, втупивши погляд в одну точку. Тоді натягнув гімнастерку, взяв з-під кушетки папку, повісив на ручку мотоцикла. Увійшов Гал, човгаючи великими черевиками.

— Ви поснідали, паничу?

— Так.

— А обід? Коли можна чекати?

— Заскочу в Пешт, звідти в Галмад, десь о першій буду вдома.

Близько десятої Цобор зупинився перед будинком обкому партії. «Доброго ранку, товаришу Цобор. Яка непевна погода! Ще вчора можна було засмажитися». — «Доброго ранку, товаришу Поляк. Я повернуся через півгодини». Цобор розрізав ножем триколірну мотузку, викинув її, папку з свинячої шкіри взяв під пахву. Коли з цим покінчу, подумав він, спробую взяти адвоката в області. А коли з тим нічого не вийде, доведеться знову звернутися до Венцеля Танача.

На вулиці Надора перехожих майже не було, як недільного дня до обіду. На розі вулиці Зріні з обкомівської тарадайки (автомобіль той Цобор ще називав гнойовиком) вихилився Ласло; він щось крикнув, але слова заглушив шум мотора. За рогом крутилися якісь два типи, вони то зупинялися, то знову неквапливо походжали туди й сюди.

«Якби вам довелося жити на зарплату, швидко б навчилися перебирати ногами».

Коли Цобор обігнав їх, вони весело про щось балакали.

— Ось бачиш,— почув він хрипкий голос,— як ганяють браві хлопці.

«Хай би ти повісився!»

— Чи не глянути, який він спереду? — знову озвався хрипкий голос.— Гей, ти!

Цобор зупинився. Почекав, поки ті підійшли.

— Я не люблю, коли до мене так звертаються.

Хрипкоголосий, в сірому костюмі в смужку, задумливо звернувся до свого супутника:

— Ти чуєш? Він не любить.

Другий, худорлявий, в парусиновому костюмі горохового кольору, засунув руку в кишеню, дістав посвідчення й тицьнув під ніс Цоборові:

— Поліція.

— Чого вам треба?

— Поговорити.

— Тільки швидко. У мене справи.

— Які справи?

— Це вас не обходить.

Той, що в сірому костюмі, похитав головою.

— Не базіка,— прохрипів він,— такі хвацькі парубки не люблять базікати.

Цобор сягнув рукою у верхню кишеню кітеля.

— Якщо вас цікавлять мої документи...

Той, що в сірому костюмі, махнув рукою.

— На якого дідька нам, хто ви. Що там у вас, оце головне...— Він обмацав Цобора поглядом з голови до п'ят, зупинив очі на папці й одним рухом висмикнув її у того з рук.— А що в цьому редикюлі?

«Якщо вони зазирнуть у папку, то щось говорити вже буде пізно».

— Шість тисяч доларів,— відповів він.

Той, що в сірому костюмі, хрипко засміявся.

— Рівно шість? Не п'ять? Не сім?

— Шість.

— Ну, тоді гуляй, приятелю.— Він кинув папку, Цобор ледве встиг її підхопити.— І потримайте голову під краном з холодною водою.

Цобор вже ступив кілька кроків, коли той, що в гороховому костюмі, покликав:

— Гей, ти!

— Дурниці,— сказав той, що в сірому костюмі.— Кажу тобі, то дурниці.

— Можливо,— погодився той, що в гороховому костюмі.— А може й ні.

Він узяв у Цобора папку, покрутив у руках, потім сказав Цоборові відкрити її. Підземний тунель, подумав Цобор, замінований з обох кінців. Поліцай зазирнув в папку, очі його стали рогом. Передав папку напарникові.

— Чудово,— заявив той, клацнув замком, віддав папку назад.— Пішли, перетак твою в богородицю!

Він злився сам на себе, що мало не пошився в дурні. Цобор бачив по очах, що той збирається вдарити. Підставив руку, щоб попередити удар, другою відштовхнув поліцая.

— Я все поясню. Але якщо ви мене вдарите, то я порозбиваю вам голови, коли вийду.

— Отам будеш розбивати! Руки!

— Не треба наручників. Це зайве.

— Я сказав, руки!

Цобор рахував кроки, намагаючись не думати про те, що сталося. До поліцейського управління налічив двісті дев'ятнадцять кроків. Коли проминули варту, той, що в сірому костюмі, обмацав його.

— Та в нього і зброя є! Ну, зачекай.

Він боляче стусонув Цобора.

— Раз,— сказав Цобор.

— Який ще там раз?

— Я вже сказав: жоден удар вам так не минеться.

Той, що в сірому костюмі, притис його обличчям до стовпа. Ззаду вдарив коліном під печінку.

— Два,— відрахував Цобор.— І якщо зникне бодай один десятидоларовий папірець, матимете великий клопіт.

Третього удару не було. Той, що в сірому костюмі, взявши Цобора за наручники, провів його на другий поверх, де передав начальникові варти.

Ремінь, кишеньковий ніж, годинник, гроші, ключ запалювання — у нього забрали. Але портсигар залишили. Чи подивилися на це крізь пальці, чи старшина просто забув про нього. Це так і залишиться для Цобора нез'ясованим. Начальник варти зручно вмостився на ослоні, неквапливо записав на картку дані про особу Цобора.

— Чим займаєтесь?

Цобор мовчав.

— Я вас питаю!

— Службовець приватної фірми.

Ця німа змова з самим собою розізлила Цобора. Все-таки він змушений брехати, хоча нічим не завинив.

Старшина кивнув сержантові.

— Зніміть з нього наручники. В сто одинадцяту камеру.

Сержант пояснив, що на обід він уже запізнився.

— Сьогодні матимете тільки вечерю. Але якщо ви прибули сюди з грішми, то можете замовити обід з найкращої їдальні.

— У мене двадцять сім пенге.

— Можете ними підтертися. Спершу дрібняками, потім паперовими.

Сержант посміявся з свого жарту й пішов.

— Коли мене допитають? — гукнув йому услід Цобор.

Сержант не відповів. Це було ідіотське запитання, подумав Цобор. Питати у пальців на ногах, що робитиме голова. А йому нічого не лишається — коли вже потрапив сюди,— як терпеливо чекати, що вийде з цієї паскудної історії. Він зайшов у камеру, привітався:

— Добрий день!

Якийсь панок, гарно одягнений, при краватці, простягнув йому руку.

— Моє шанування... пане капітан?

— Старший лейтенант.

— Мене звуть Кальман Беше. Начальник чи, коли хочете, господар цієї кімнати. Я дуже радий.

Коли він говорив, губи його трохи розтулялися тільки на одній половині обличчя, друга половина залишалася непорушною. Цобор пошукав на тому обличчі слідів поранення, але нічого не виявив.

— Контузія? — запитав він нарешті.

Рот Беше розтягнувся у широкій усмішці.

— Цього ще мені бракувало! Я вибачаюсь, на моїх руках крові нема... Зі мною тут усі вітаються ще здалеку...

— Але ж...

— Ви знаєте, я працював з напарником. Чистили кишені. Коли наближався клієнт, я подавав напарникові знак, але так, щоб не помітили фараони. Практика, на все потрібна практика.

— Клієнт?

— Хаос, облава, перевірка документів.— Він ніжно погладив краватку.— Дозвольте відрекомендувати вам товариство. Оця свиняча пика — Іштван Верчік, цілий день тільки й робить, що жує сало. Серйозний випадок. Перерізав дружині горло оцим ножиком, ось, погляньте, цим самим ножиком зараз нарізає сало.

— Як же у нього не забрали ножа?

— Він заховав його в халяву. Кмітливий мужичок.

Верчік скочив на ноги, виструнчився, злодійкувато бігаючи очима.

— Як ви могли таке вчинити?

— Доповідаю: інакше й бути не могло.

— Але чому?

— Бог його знає. Відтоді як я демобілізувався, ми чомусь не могли порозумітися.

— Де ви служили?

— Рота автоматників, безпосередньо в полку. А там, на фронті під Івановичами, у батальйоні сімнадцять дріб два, який воював з партизанами.

Цобор більше не розпитував. Верчік розслабився, виставив уперед праву ногу, як за командою «вільно».

— Не думайте, будь ласка, що мені було легко,— заговорив він знову.— Спершу ніж не брав. Я замкнув дружину в кімнаті, вийшов у сарай, там у кутку стояло точило. Світло запалювати я не став, ножа нагострив навпомацки, точило крутив руками. Ну, вдруге все пішло як слід: раз махнув, і квит.

— Можеш сідати! — сказав кишеньковий злодій. Він притис живіт долонею.— Я це вже втретє слухаю цю розповідь, і кожного разу таке відчуття, ніби ця смердюча камера кудись пливе разом зі мною.

У кутку на нарах хтось, скоцюрбившись, спав; Беше підійшов, розштовхав.

— Як ти можеш стільки спати? Цілий день! Цілу ніч! Ану вставай! В нашому готелі з'явився новий гість!

Маленький миршавий чоловічок, стогнучи, перевернувся на спину. Поволі підводячись, він протирав очі, мовби через силу повертався сюди, в реальне життя. Це був Венцель Танач.

Танач голосно позіхнув, поплескав пальцями по губах. Бляклі очі непривітно дивилися на Цобора. Закурив, довго кашляв, витираючи долонею рот. Ображається, подумав Цобор. Нехай ображається. Кожна з кількох наших зустрічей залишила рану в моїй душі. Правда, остання, вчорашня, завдала болю і йому. До дідька все. Людська пам'ять скоріше є прокляттям, ніж щастям.

Злодій насторожено спостерігав за ними. Очевидно, акції Цобора в його очах падали.

— Ви знайомі?

Танач мовчки курив, потім намірився був кинути цигарку у відро, але передумав, погасив об підошву черевика, а недокурок сховав у кишеню. Підвів худорляве обличчя, наморщив лоба і глянув на Цобора.

— А, це ти? — запитав він.

Цобору відлягло від серця. Танач не випадково звернувся до нього на «ти». Зрештою, все це стосується тільки їх двох.

— Якесь непорозуміння,— відповів Цобор.

— Тоді все гаразд.

— Як то все гаразд, хай йому чорт!

— Бувало й гірше. Скажімо, на фронті. Хіба ні?

— То ж на фронті!

Танач замислився.

— Ти ще ніколи тут не бував?

— Ні.

— Що ж, уперше справді неприємно. Кожна частинка тіла протестує. Але мусиш перетерпіти.

— Що? Оцю прокляту клітку? Чи те, що мене затримали?

Танач витягнув кисет, розшнурував; тютюну залишалося на самому денці, на дві тоненькі самокрутки. Він потримав кисет у руках, потім зав'язав і сховав назад у кишеню. Йому страшенно хотілося закурити — аж руки тремтіли, коли зав'язував кисет. Цобор простягнув свою пачку. Танач спритно висмикнув одну сигарету, дістав з кишені маленьку запальничку, зроблену із латунної гільзи.

— Не хочеш розповідати? — запитав він.

Цобор підвів очі. Беше стояв над ними, прислухаючись до кожного слова.

— Ненавиджу, коли підслухують,— сказав Цобор.

Злодій випростався. Закопиливши губу, позадкував.

— Я протестую! Я майже повірив, що пан... Пересядьте на своє місце. Отам, біля грубки. Тут також треба додержувати порядку.

Цобор мовчки пересів на крайні нари, Танач пішов слідом за ним. Вони люто курили, намагаючись тютюновим димом перебити важкий дух параші.

— Йдеться про те, щоб дати людям роботу, а отже, й шматок хліба,— по паузі промовив Цобор. Він замислився, глибоко затягнувся. Його рішучість мовби похитнулася, він відчував якусь дивну невпевненість у собі. Звичайно, за своє життя йому довелося зазнати всього, і принижень теж, особливо під час війни, але теперішній арешт був чимось таким, що зовсім вибивало його із звичної колії, придушувало волю до боротьби.— Справа ясна, принаймні мені так здається. Але це не означає, що я легко виплутаюся з цієї халепи.

Танач кивнув головою.

— Здається, я розумію, в чому тут суть,— він помовчав, наче зважуючи, чи слід звіряти Цоборові свої думки.— Ми випереджаємо час. Тому часом і наштовхуємося на протидію...

Дурень я, подумав Цобор, щось будую на піску, за балачками марную час, замість того, щоб підготуватися до допиту. Але як готуватися? Вибір можливих форм поведінки обмежений, і скидається на те, що яку б я не обрав, вона однаково приведе мене туди, куди мені не хотілося б... Треба поміркувати. Якщо я нікого не викажу, то залишуся скомпрометований сам. До того ж я муситиму їм довести, що гроші мої. Коли ж я викажу Блума... ні, цей огузкуватий добродійник мав рацію: без доларів гемешський емальовий завод за теперішніх несприятливих обставин не зможе виготовити жодної каструлі. Якщо викажу Фіштяка, той одразу пошлеться на угоду, підписану з Блумом. Як кажуть, хоч круть, хоч верть. Так, то я дурницю зробив, що не повідомив область про цей випадок. Я осел. Тупоголовий упертий осел. Там принаймні наказали б не братися за цю справу! Ну, нічого. Вони скоро про все дізнаються. Почнуть мене шукати, якось витягнуть звідси. З доларами? Щодо цього я не певен.

Сигарета в руці у Танача догоріла, обпекла пальці. Він, ойкнувши, впустив її на підлогу. Нахилився, згріб у долоню крихти тютюну і, збуджено жестикулюючи перед носом Цобора, повів далі:

— Ми хочемо іншого, інакшого життя, ніж було до війни, хочемо жити інакше. Але ж закони залишилися старі. Не тільки писані. І неписані теж. Розумієш? Це головне. Потрібні нові закони.

Нові закони. Оця віра в писану букву, подумав Цобор. Йому не доводилось вирішувати загальнодержавних справ. Сфера його діяльності обмежувалася одним Гемешським районом, а тому він не міг собі

уявити тієї дійсної сили, яка б реально могла втілювати нову людську і суспільну правду. Спочатку треба все поміняти.

— Не те! — буркнув Цобор.— Хоч звучить досить переконливо. Почати все з початку? Знову злізати з дерева?

— Ну, навіщо ж утрирувати...

— Хто розроблятиме ці нові закони? На кому їх випробують? І як?

— Ми їх розроблятимемо,— рішуче відповів Танач.

— Хто це «ми»?

— Ми, люди.

— Балачки! П'ять партій борються за владу! А скільки ще серед людей всякого шумовиння: гра на пристрастях, нерішучість, вагання, відмовчування.

— Але в фундаментальних питаннях серед п'яти партій...

— Фундаментальні питання! Якщо на одне кільце ковбаси на базарі п'ять покупців, то яке питання для них тоді найфундаментальніше? Як відіпхнути чотирьох і забрати ковбасу.

Танач зітхнув. Випростав ліву ногу.

— І хто голосуватиме за твої нові закони? Одна п'ята країни? Чи вся країна? Бо це не одне й те саме.

— Можливо, що згодом і вся країна. Популярність треба здобувати у відкритих дискусіях. Я не знаю, скільки часу знадобиться, щоб повести за собою більшість населення. Може, п'ять років, а може, й більше. Але тут недопустимі поспіх, нетерплячість, галасливість. Правда не терпить цього.

Танач говорив тихо, зважуючи кожну думку, кожну фразу. Цобор уважно дивився на нього. Ця людина справді прагне всіх навернути в свою віру, віру в нове суспільство. Але які ж вони різні, ці комуністи Танач і Яшко!

— А ти чому тут? — запитав Цобор.

Танач скрушно похитав головою.

— Мене спровокували,— відповів він.— І як я відразу не здогадався...

— Але ж поліція мала б знати, що ти...

— Вона знала. Та це не завжди допомагає. В цьому місті є кілька поліцаїв, яких хлібом не годуй, тільки дай кинути за грати кількох комуністів.

Беше злісно вищирився:

— Обережніше на поворотах! Хто посміє тут лаяти поліцію, нехай нарікає на себе. Бач, товариші!.. І що за народ, господи боже! Не встигли вилізти з руїн, розрухи, як уже опинилися у в'язниці. Виходить, не існує такого ладу, за якого ви не сиділи б за гратами!

Танач, ледь глянувши на нього, твердо промовив:

— Ви опинилися тут з інших причин, ніж ми. І не суньте носа не в свої справи.— Він знову обернувся до Цобора.— Фірма, в якій я працюю, прийняла зруйнований склад. Ми його як слід відремонтували і вчора здали. Туди відразу ж почали звозити мішки з цукром. Ми не встигли ще до пуття зібрати свій інструмент, як увесь склад був завалений мішками. Машина фірми, теж закидана мішками, не могла зрушити з місця — ні вперед, ні назад.

— А машину завантажували так, щоб ніхто не знав?

— Ні. Якраз навпаки! Виявилось, що начальник одержав за це гроші. Я запитав його, чи нам теж щось перепаде. Він злісно відповів,

що ми матимемо дулю. А я ж голова заводського комітету, ну, робітники й почали: ти, мовляв, не дивись, як нас тут оббирають, а роби щось. Я знов до начальника й кажу, що ми теж хочемо щось мати з того цукру, а інакше машини не випустимо. Глянув він на мене, хихикнув: гаразд, каже, можете взяти для себе мішків п'ять. Ці слова чули одинадцять чоловік. Ми, уже не гаючись, мішки на тачку і в селище, щоб там поділитися. Коли я повернувся додому, десь близько сьомої години вечора, на мене вже чекали. Ти, кажуть, разом із своїми спільниками поцупив два з половиною центнера цукру.

— Ви його таки поділили?

— Так. Кожному по два кіло.

— Зібрати цукор назад тепер вже неможливо?

— Неможливо. Але найгірше не це. Усі знають, що цукор ми не вкрали, той клятий тип дозволив нам його взяти. Десяток чоловік це засвідчать. Біда в тому, що той цукор, виявляється, мав іти Радянській Армії. Ганьба... Щоб я... у них? Я просто не уявляю, що говорити, коли мене питатимуть про все це.

Після обіду, о пів на четверту, Цобора повели на допит. Той, що в сірому костюмі, зняв з книжкової шафи два гумові кийки, провів ними по долоні, помахав, затиснувши в кулак. Наче якийсь обряд виконує, подумав Цобор. Один кийок поліцай передав своєму напарникові в гороховому костюмі, а сам, відіславши вартового, сів до столу, дістав папір і поклав перед собою.

— Стійте прямо! — наказав він Цоборові.

— Я не звик інакше стояти.

— Звичайно. Бравий парубок!

Той, що в гороховому костюмі, ходив круг Цобора, дедалі звужуючи кола. Гумовим кийком він торкнув Цобора в плече, потім у спину. М'язи тіла озивалися на ті штурхани болісним напруженням. Цобор стояв непорушно, втупивши очі в телефонний апарат. Якби хоч парою слів перекинутися з обкомом партії! Але це означало б розкрити себе, і ще невідомо, як до того поставилися б оці двоє.

— Ви голодні? — запитав той, що у сірому костюмі.

— Ні.

— Погано починаєте. Обіду вам не дали, грошей не маєте.— Він дістав з шухляди шматок хліба.— Нате. Їжте.

— Дякую. Я не голодний.

— Що ж, гаразд, братчику. Але добре зважуй те, що кажеш. Бо коли щось збрешеш, ми так тебе відлупцюємо, що й «Отче наш» забудеш. Ти знаєш «Отче наш»?

— Знаю.

— То добре. Як звуть?

— Лукач Цобор. Перша літера «Ц».

— «Ц». Ясно.

— Місце народження? Дата?

Учнівською ручкою, часто вмочуючи її в чорнило, поліцай повільно виводив кривулі. Той, що в гороховому костюмі, нараз зупинився й рвучко підняв руку з гумовим кийком. Цобор із скам'янілим лицем чекав удару. Але поліцай опустив кийок і завершив своє коло круг Цобора.

— В тебе є документи? — запитав той, що у сірому костюмі.

Цобор механічно потягнувся рукою до верхньої лівої кишені кітеля, але, вчасно схаменувшись, сягнув до правої. Витяг шоферські пра-

ва й подав тому, що в сірому костюмі. Поліцай розглядав посвідчення, щось бурмочучи собі під ніс.

— Як то, на бога, ти це отримав?

— Раніше я мав військові, замість них обласне поліцейське управління видало мені оце.

— Видало, кажеш? Гм. Хай би його грім побив... Ваша професія? Чи маєте її взагалі?

Цобор був готовий до цих запитань, але все ще вагався; якщо він повторить те, що сказав унизу начальникові варти — він, мовляв, приватний службовець,— то не зможе нічим цього підтвердити.

— Ну! Ти що, глухий?

— Пане, я добре розумію, що не маю права запитувати...

— Ти ні на що не маєш права. Ти весь закалявся, з голови до п'ят.

— І все-таки, дозвольте одне запитання, у мене є на це важливі підстави.

Той, що в сірому костюмі, відклав ручку.

— Ти глянь! Може, нам помінятися місцями?

— Я не знаю, чи зможу інакше вам пояснити...

— Викладай, що там за підстави!

Той, що в гороховому костюмі, фиркнув:

— Ти, покидьку, якщо питатимеш про якусь дурницю, я тобі пику розтовчу!

Цобор почав:

— Скажіть, ви належите до якоїсь партії, а якщо належите, то до якої саме?

Той, що в сірому костюмі, вирячився на нього, знизав плечима:

— До дідька, це не таємниця. Я — комуніст, мій приятель — соцдем. А ти що, хотів записати нас до дрібних хазяйчиків?

— Дякую за відповідь. Я секретар гемешського райкому Комуністичної партії.

— Не верзи дурниць, братчику. В оцій уніформі?

— Це легко перевірити. Досить подзвонити в обласний комітет...

— Який номер?

Цобор назвав. Той, що в сірому костюмі, підтягнув апарат до себе, набрав номер. «Обласний комітет? Вас турбують з поліцейського управління, слідчий Дьєрдь Лорант. Мене цікавить прізвище й домашня адреса секретаря гемешського райкому партії... То з'єднайте нас з кимось, хто допоміг би нам це з'ясувати».

Цобор тицьнув пальцем себе в груди:

— Можна мені, на одну хвилинку...

Той, що в сірому костюмі, випростався й помахав йому рукою. Потім перевів погляд на телефон. «Так, слухаю. Добрий день, товаришко. Це Дьєрдь Лорант, слідчий з поліцейського управління. З ким я розмовляю? Розумію. Ні, ні, нас цікавлять тільки прізвище та адреса. Як, як? Цобор... перша літера «Ц»? Ясно. Лукач Цобор. Гемеш, вулиця Тополина, шість. Ні, ні цього вистачить. Дякую, товаришко».

Слідчий довго розглядав чорнильницю.

— До дідька, — пробурмотів він нарешті. — Тепер я вже зовсім нічого не розумію.

Певні висновки для себе зробив з телефонної розмови і той, що в

гороховому костюмі. Спершу він підсунув Цоборові стілець, потім поклав гумового кийка на шафу. Тоді дістав сигарети, одну встромив у мундштук і простягнув пачку Цоборові.

— Що гроші не ваші, я б одразу міг побитися об заклад,— заявив він.— Хто має шість тисяч доларів, той не вештається з кількома пенге в кишені. Мабуть, влипли в якусь брудну аферу?

Той, що в сірому костюмі, підняв руку.

— Не все зразу. Ось спершу перехопіть трохи.

Цобор покрутив головою. Той, що в сірому костюмі, скипів:

— Ви що, думаєте, я вас благатиму? Про мене, здихайте собі, коли хочете! — Він присунув до себе папір. — Ну, а тепер що? Записати, що ви секретар райкому?

— Тільки не це.

— А що?

— Там унизу я назвався службовцем.

Той, що в сірому костюмі, відсунув папери убік, знову присунув, тоді замислено глянув на Цобора.

— Виходить, ви розкрили своє справжнє обличчя. З офіцера хортистської армії — комуністичний службовець.

— Я був офіцером запасу. Не кадровим.

— Офіцер завжди залишається офіцером! Яку казочку вигадали ви, коли вступали до партії? Що стріляли по росіянах з ракетниці?

— Мені не треба було нічого вигадувати. Війну я закінчив у складі групи військ Другого Українського фронту.

— Що таке?

Слідчий аж підскочив з подиву. Вдарився коліном об висунуту шухляду, вилаявся, штовхнув її на місце й обернувся до того, що в гороховому костюмі.

— Слухай, Йожі, матері його в душу, ми реквізуємо шість тисяч доларів у типа в фашистській уніформі, у нас аж руки сверблять набити йому пику, а тут раптом виявляється, що цей тип — борець за комунізм. Особа, а не якийсь нікчема, як-от ми з тобою. В порівнянні з ним архангел Михаїл просто п'яничка, конокрад, шулер або сутенер, що ночує по борделях. Ти щось розумієш, Йожі?

З виразу обличчя того, що в гороховому костюмі, важко було вгадати, розуміє він щось чи ні.

— Ви могли б довести правдивість своєї заяви? — запитав Цобора той, що в сірому костюмі.

— Я вже довів. У всіх відповідних інстанціях. Коли хочете, вам це підтвердять в обкомі.

Той, що в сірому костюмі, знову нахилився над паперами.

— Все це... хто ви і що ви, навіщо ви нам розказали? Думали ми закриємо на все очі?

— Ні. Просто я не знаю, як інакше довести особисту незацікавленість у цих грошах.

— Викладайте. Чиї долари?

— На жаль, цього я не можу сказати.

— А що ж далі? Це ж головне.

— Дозвольте, я, в міру можливості, поінформую вас. У мене в районі міститься одне зруйноване підприємство. Всі, хто там працював, сидять без роботи. А власник підприємства не може відбудувати його, бо на це йому бракує коштів. Робітники, порадившись, вирішили самі відбудувати завод, але з умовою: як тільки він стане до ладу, фабри-

кант сам подбає про сировину та інші матеріали, потрібні для випуску продукції; ну, й, звичайно, регулярно платитиме робітникам.

— Це його шість тисяч доларів?

— Так. Але він сам не наважувався передати їх партнерові, в якого замовлятиме сировину. От він і попрохав мене зробити це. Бо у всій цій справі я був посередником між робітниками й фабрикантом, хоч погодився на цю роль дуже неохоче.

— Все?

— Так.

— Прізвища.

Цобор покрутив головою.

— Тільки секретареві обласного комітету партії. Я не можу інакше, зрозумійте... Ви вважаєте це злочином, а я — допомогою робітникам.

— В обкомі знають про шість тисяч доларів?

— Ні. — У Цобора враз змокріли долоні. Він зрозумів, що з цієї пастки вискочити буде нелегко. — Я хотів подзвонити, але...

Той, що в гороховому костюмі, мовчки сидів у кутку.

— Це ваша помилка. Велика помилка.

— Я знаю, — погодився Цобор.

— Послухайте, голубчику. Наскільки я можу судити з ваших слів і з тих грошей, що у вас в кишені, ви, незважаючи на посаду, яку обіймаєте, просто злидар. Інакше кажучи, ваше матеріальне становище залишає бажати кращого. Ну, а фабрикант нічого вам не обіцяв за ваше посередництво? Може, якусь кругленьку суму? Адже капіталіст на все здатен. Питання полягає тільки в тому, на що здатні ви?

— За кого ви мене маєте?

Той, що в сірому костюмі, підвівся, взяв у руку гумовий кийок.

— Прізвища! — повторив він.

— Ні.

— Тоді будьте готові до того, що я їх з вас виб'ю. Ми застукали вас на гарячому, а ви замість довести свою непричетність до злочину, відбуваєтеся якимись натяками, мов вулична шльондра без квитка.

Цобор теж підвівся. Погасив сигарету.

— Будь ласка. Починайте.

— І чого б я ото принидився!

— Бийте, кажу вам. Ну! Може, я й назву прізвище фабриканта. А що тоді? Матеріали слідства, проведеного за всіма правилами, ви перешлете в прокуратуру як підставу для обвинувачення. Мене засудять, фабриканта теж, держава реквізує гроші. Все правильно, чи не так? А ті двісті сорок робітників, що сидять без роботи? Ви поїдете їх втішати чи, може, понесете їсти?

Той, що в сірому костюмі, вилаявся.

— А що, коли все це баєчки? Дешева казочка? І доведеться вам два роки чухати зад у в'язниці. З партії вас, звичайно, виключать, і підете ви чистити громадські вбиральні. — Він поклав кийок, сів за стіл. — Чоловіче, ви багато берете на себе.

— Дозволите подзвонити?

— Ні.

Він підсунув Цоборові короткий протокол. Наказав прочитати й підписати.

— Коли хочете, можете написати в область листа. Після роботи я віддам черговому.

— Дякую.

Той, що в сірому костюмі, покликав вартового, і Цобора відпровадили на другий поверх. В кімнаті сидів молодий офіцер із золотим шнуром на погонах і двома зірочками на комірі. Смачно затягнувшись сигаретою, він глянув на в'язня, підвівся, взяв протокол і кинув на стіл. Махнувши вартовому, щоб почекав у коридорі, усміхнувся до Цобора.

— Погані часи для нас настали,— промовив він.— Прийдеш завтра, а за твоїм столом вже сидить хтось. Звання?

— Старший лейтенант.

— Привіт, пане старший лейтенант. Доктор Жолт Туроці, якщо дозволиш. Протоколіст. Виходить, серед в'язнів старих офіцерів стає чимдалі більше, а тут, в конторах, навпаки — менше й менше. Сідай, будь ласка.

— Дякую.

— Ці новоспечені правителі гадають, що обійдуться й без нас. Що тобі пришили?

Цобор гнівно відмахнувся:

— Ет, паскудство!

— Золото?

— Долари. Я можу скористатися телефоном?

— Будь ласка. А я поки що прогляну цю писанину.

Селеша на місці не виявилося. Цобор доручив секретарці переказати Селешу його прохання: нехай зайде в поліцейське управління, там він про все довідається. Справа дуже важлива.

Цобор поклав трубку й сів.

Туроці спостерігав за ним, прикрившись паперами.

— Хто такий той Селеш?

— Секретар обкому.

— Товариш. Отже, або комуніст, або соцдем.

— Комуніст.

— Ого. А ти до нього яке маєш відношення?

— Я його підлеглий.

Туроці дочитав протокол.

— Не таке вже й паскудство, — заявив він уже іншим тоном. — Встаньте.

Цобор підвівся.

— Може, хочете дати нові показання? Чи доповнити ці?

— Ні.

— Подумайте. А може, ви пригадаєте якусь деталь, що буде розцінена під час розгляду вашого злочину, як пом'якшувальна обставина.

Спочатку привіт, а потім злочин, подумав Цобор, вже шкодуючи, що дав себе втягти в цю гру.

— Ну? — запитав Туроці.

— Ви підлий провокатор. Ось що я вам можу сказати.

— Гм. В такому разі я допишу до протоколу ще одне речення: «У зв'язку з тим, що затриманий не міг пояснити, звідки взялася реквізована в нього сума доларів, його злочин може кваліфікуватися як крадіжка або грабіж».

Цобор мовчки підписав протокол.

— Який день ми маємо? — протоколіст глянув на календар. — П'ятниця. Я передам, щоб вас у понеділок відвели в прокуратуру.

(Продовження в наступному номері).

З угорської переклали
Іван МЕГЕЛА і Севір НІКІТАШЕНКО

Ілюстрації Тамари Єлістратенко

ВІТЕЗСЛАВ НЕЗВАЛ

* * *

Я віддав свій голос революції,
бо відчув необхідність щастя.
Наперекір отим, хто з розважливою
байдужістю накопичує стільки,
що не може витратити за одне життя.
Відібрати б в них силу
й наказати війську, аби пильнувало
за кожним, хто займається накопиченням.
Я відчув необхідність щастя
і зрозумів найпростіший сенс життя,
зрозумів, що маю право жити.
Тому й віддав свій голос революції,
Я маю право життя прожити.

З чеської переклав
Валерій ДЯЧЕНКО

О ЧЕТВЕРТІЙ ГОДИНІ ПОПОЛУДНІ ОДНОГО ВЕСНЯНОГО ДНЯ

1

Я читав колись повість
Вже забув її назву
В пам'яті залишився дерев'яний стіл
На подвір'ї
Безіменне місто й канікули
На терасі кав'ярні
Це все повертається нині до мене
Їдуть вози з вугіллям
У суничному лісі перекинули глечик
Та голос матері не кличе мене полуднати
Жінки оповиті пахощами англійських цигарок
І все це я
Юнак із забутої повісті
Що з напруженням стежить
Як останній промінь запалює скляні двері кав'ярні

2

В блакитному лісі
Б'є джерельце
Над ним схилився негр що п'є
З міського фонтана
В який упав молодий каштановий листок

3

Писати вірші
Вже можна не зрікаючись життя
Навіть настільки
Наскільки ми зрікаємося цілуючи жінку
Ставлю одне життя на інше
Як два зображення в чарівному біноклі
Механічно мовби виводжу власний підпис

4

Жити і споглядати хмари
Це називають мрією
Мені потрібен світ
В якому я не заважав би навіть дитині

5

Від природи схильний до ніжності й доброти
З гордістю кличу тебе революціє

6

Світ зміниться
А людина не перестане сумувати
Доки не знайде в собі доброго друга
Доки не знайде в собі ніжну подругу
Доки не знайде в собі поета й дитину

БУЗОК БІЛЯ МУЗЕЮ НА ВАЦЛАВСЬКОМУ МАЙДАНІ

Не люблю квітів
Люблю жінок
І вчора я спав в обіймах бузку
Здалеку дихав на мене погріб
Які затхлі квартири на головному проспекті
під штучною ніччю
Ваших штучних очей
Ваших штучних уст
Ваших штучних грудей і зачісок
Люблю тебе бузкова китице
Повільна прогулянка яку затіяли сади
І безіменні троянди
З листям над рожевими персами
Будинки всіма вікнами вдихають
Прохолодний присмерк
І поки я спав
Біля музею
Розквітнув бузок.
Приголомшуючи Вацлавський майдан

ВУЛИЧНІ УРНИ

Моє серце не заздри ніколи нікому
Ніколи ніколи на все здатне моє серце
Інакше ти втратиш свою кришталеву величність
Інакше ти уподібнишся урнам в які зсипають попіл
І всякий мотлох
Їх ранковий похорон нагадує мені аукціон
І привокзальні вулиці
Інакше перестанеш бути моє серце
чудовою оглядовою вишкою
З якої видно всі серця всі вікна.

ПРАЗЬКІ ДЗВОНИ

Празькі дзвони кличуть
щоб ти покинула свою скриньку
Празькі дзвони дзвонять
щоб ти на вулицю вийшла
Де я блукаю і шукаю супутницю
Празькі дзвони супроводжують твій похорон

У моєму серці яке вже нікого не жде
Празькі дзвони ведуть мене в обхід наставлених капканів
Празькі дзвони скликають усіх вас
Усіх кого пригортав я до серця не знаючи навіть імен
Празькі дзвони скликають усі котячі очі
які манили мене за поріг
Де завжди усміхався той горбатий сліпець
Празькі дзвони скликають усіх моїх друзів
Празькі дзвони скликають усі мої спомини
Празькі дзвони скликають той час коли смерть не буде злом
Празькі дзвони скликають усі кулаки
Усі кулаки щоб ударили по чарівних шибках
Празькі дзвони скликають усіх черниць
Щоб позрікавшись любові
Вони показали раптом білі коліна
Празькі дзвони скликають усіх грішниць
Біля вікон де ходить сновійник
Празькі дзвони скликають усіх дітей
Усіх дітей щоб вони пролепетали одночасно своє чому
Побачивши зірку або жайворонка
Побачивши страхітливу річ що скидається на перину
Празькі дзвони скликають усіх шалених меланхоліків
Празькі дзвони скликають усі зорі які ронить тужливо ніч

СТРОМОВКА[1]

Об одинадцятій дополудня Стромовка обертається в долину
Піду собі стежиною і нікого не стріну ні бджоли ні птаха
Побачу галяву лань на галяві розгорну чудовий роман
Читатиму
Лань зникне в гущавині
Птахи співатимуть я покину читання
Піду шукати стокротки в лузі
Піду шукати чорноту очей що споглядали червону кімнату
Піду шукати ті очі над якими пливла парасоля рожева
Піду шукати ті очі що бачили як помаранчі зріють
Піду шукати ті очі що долю свою читають в очах тигриці
Піду шукати зелень очей чий абсент я пив стократ
Піду шукати ті очі чия блакить привиджується мені донині
Піду шукати ті фіолетові очі за якими є тільки ніч
Піду шукати стокротки
Птахи замовкнуть сонце сховається охопить мене печаль
Примарні долини віддалятимуться й віддалятимуться
Як слово люблю як слово люблю від якого хочеться плакати
Як слово люблю котре є феєю цього смеркання

З чеської переклав
Петро МАРУСИК

[1] Стромовка — колишній королівський парк у Празі, сьогодні парк культури і відпочинку ім. Ю. Фучіка (прим. перекл.).

Dan McCall. Jack the Bear. © 1974 by Dan McCall. By arrangement of Joan Daves.

1

Коли тата питають про секрет його успіху з дітьми, він завжди відповідає: «Річ у тім, що вони вважають мене одним із своїх».

Серед дорослих скільки завгодно таких, що, скажімо, вони граються з тобою, а ти знаєш точно: насправді вони б радше зайнялися чимось іншим. Але тато — він наче забув подорослішати. Ось чому він був таке чудо у своєму телевізійному шоу під назвою «Дитяча всячина». Він і тепер ще чудо, але вже не такий, як раніш. Усі це бачать. А причина ось яка: колись він сказав: «Усе, чого я хочу від життя, то це залишатися вдома, і спати з моєю дружиною, і гратися зі своїми хлопчиками». Ну, він і досі може гратися з Джоном-молодшим (цебто зі мною, Джеком, Незграбою Джеком) і з моїм трирічним братиком Діланом, але йому вже ніколи не доведеться спати з моєю мамою, бо вона померла минулої зими. І на той час вони вже з рік, як розлучилися — не розірвали шлюбу, а просто розлучилися. І тепер, щоб не їздити з одного дому в другий — у Сірак'юсі, штат Нью-Йорк,— тато, Ділан і я оселились у цьому будинку в Окленді, Каліфорнія.

Коли у мами з татом тільки-но почалися незлагоди — ще в Сірак'юсі,— я винуватив себе і, звичайно, Ділана, бо ж їхні сутички виникали здебільшого через нас, але тато розтлумачив мені, що діти завжди винуватять себе, коли їхні батьки не миряться. Це нормальна реакція. І все ж таки в Сірак'юсі я часто мав зуба на Ділана, коли бачив, що вони сваряться через нього, хоча й знав, що ніхто з нас у цьому не ви-

---

«Незграба Джек» — не перша книжка Дена Маккола (нар. 1940), але можна з певністю сказати, що ввійшов він у сучасну американську літературу саме нею. На час появи цього роману (1974) його автор, скромний університетський викладач, мав у своєму творчому доробку лише літературознавчу розвідку про відомого негритянського письменника Річарда Райта і одну книжку художньої прози — «Людина каже «так», — що лишилася майже непомічена широкою читацькою громадськістю. Зате роман «Незграба Джек» не загубився в потоці літературної продукції і одразу ж по виході в світ дістав схвальні відгуки, зокрема таких визначних майстрів американської прози, як Вільям Сароян і Теннесі Вільямс.

Напевне, уважному читачеві з перших же сторінок впаде в око деяка подібність цього роману до добре відомої в нашій країні книжки Дж. Д. Селінджера «Ловець у житі». Справді, в цих двох творах є чимало спільного, але це аж ніяк не свідчить про «вторинність» чи «наслідувальність» роману Маккола. Власне, обидва письменники використовують далеко не новий у літературі прийом зображення навколишньої дійсності через сприйняття дитини, підлітка. Ця традиція, закладена в американській літературі ще славнозвісними «Пригодами Гекльберрі Фінна» Марка Твена, знайшла свій розвиток і в творах таких відомих письменників, як Трумен Капоте («Лугова арфа»), Харпер Лі («Убити пересмішника...»), Джек Керуак («Малий Пік») та ін.

нен. Так само ніхто не був винен, що мама померла — хіба що вона сама, бо її знайшли о третій годині ночі на скрижанілому шосе. Але відтоді я ніяк не можу позбутися нічних кошмарів. І тато теж. Іноді я прокидаюся, зрошений зимним потом, і коли сходжу наниз випити склянку молока, тато вже там. Або навпаки. Ми тоді поговоримо трохи чи просто посидимо біля обіднього столу. Він вип'є бренді чи кави, або й того й того. Ми дивимося, як за вікнами сіріє, і чуємо, коли в щілину для пошти падає газета «Кронікл».

Треба якось жити, треба тримати себе в руках... У тата є робота. В Сірак'юсі він виступав по сорок четвертому телеканалу, а тут, в Окленді,— по другому. Раз чи двічі він возив мене з собою на студію, але мене вже не беруть до участі в шоу, як колись. Власне, тепер тато навіть не має свого особистого шоу, він тут щось на зразок Церемоній-*монстра* у передачах-«жаховиках». Правда, у нього ще є програма на радіо, вона теж зветься «Дитяча всячина», і я навіть одного разу брав участь у ній — у рекламній передачі про нортріджські хлібці. Ми записували її на плівку вдома, і Ділан також зіграв свою роль: в останню мить він вигукує на все горло: «Іще хлібця!» Іноді тато вертається зі студії ледь живий, бо його весь час мучать думки про заробіток, про те, що він сам-один мусить виховувати своїх хлопчиків, та й узагалі про наше важке становище; а ще він тужить за мамою. Він дуже самотній. Забагато курить усякого зілля, навіть почав пити на самоті. Якось уночі я зійшов наниз і побачив, що він лежить на канапі й плаче, по-справжньому плаче уві сні, і це було зовсім кепсько, бо в Ділана якраз підскочила температура, до тридцяти дев'ятьох з половиною градусів. Він застудився несподівано, ми з татом про це навіть не знали — просто повезли його на черговий профілактичний огляд, а медсестра як гляне, та як зарепетує, мов навіжена: «У дитини гарячка! Сорок градусів!» Тата це геть приголомшило: ми ж бо згадали, як учора ввечері Ділан чогось лежав на канапі, і такий млявий, а це на нього зовсім не схоже. Ми так і не навчилися розпізнавати в нього гарячку, а температуру йому ніколи не міряли, відколи тато ще багато тижнів тому розбив

Слід відзначити й те, що романи Селінджера і Маккола розділяє досить солідна часова дистанція — понад двадцять років. І якщо про героя «Ловця у житі», Холдена Колфілда, можна говорити як про типового американського підлітка кінця 40-х — початку 50-х років, то Незграба Джек — це сьогоденний американський школяр. Він на чотири роки молодший за свого літературного попередника, проте своєю розвиненістю, спостережливістю і здатністю мислити анітрохи не поступається Холдену (явний наслідок так званої акселерації, про яку так багато нині говорять).

Разом з героєм твору читач стане свідком і учасником драматичних подій, що відбулися протягом кількох тижнів у невеликій сім'ї типового «середнього американця» — другорядного телевізійного актора Джона Лірі. І, напевне, повз увагу читача цього роману не пройдуть численні прикмети сучасної американської дійсності: і відгомін ганебної війни США у В'єтнамі, і каламутний потік фільмів жахів, що заполонив телеекрани, і поширення порнографії та наркоманії, зокрема серед школярів, і гнітюча атмосфера насильства. І хоч це тільки окремі деталі в художній канві твору, але деталі дуже промовисті.

Серед творів американської літератури останніх років роман Дена Маккола привертає увагу своєю виразною гуманістичною спрямованістю, правдивим, реалістичним підходом до зображення дійсності і безперечними художніми якостями.

термометр. Він тоді вислизнув у тата з рук і розбився на тисячу скалок. Я знаю, у лікарському кабінеті він почував себе геть паршивим батьком, але як я міг його втішити? Не міг же я сказати: «Не побивайся, ти не такий уже паршивий батько»! А крім того, Ділан одужав уже через два дні.

Думка переїхати сюди, напевне, виникла в тата тому, що він хотів утекти від болісних спогадів. Але його вабило сюди, до Затоки, ще й з інших причин. Одна з них — татові знайомства. Вони навіть обговорювали це з мамою, перед тим як розлучитися, та й раніше. Тато навчався у коледжі в Сан-Франціско, на факультеті театру і теле-радіо. Я розмовляв з одним із його колишніх викладачів на вечірці, яку тато влаштував по приїзді. Правда, розмова відбувалася, коли я підійшов з тацею і пропонував нові напої, і то була не найкраща нагода похизуватися своєю дотепністю. Я, власне, лише підігравав татові. А він, збуджений, у своїй улюбленій квітчастій сорочці, в помаранчевих джинсах-кльош і розкішних черевиках виглядав трошечки театрально. Я знаю, того вечора він грав роль, але без цього іноді не можна. Особливо в наш час.

Будинок, який ми найняли, вважають поганим. А насправді він гарний. Тато назвав його «Рожеве ікло», бо він високий (три поверхи), вузький, рожевий і старий. Чоловік, що збудував його собі у 1921 році, був архітектор, і він обладнав будинок цілою «Системою Ніжної Турботливості» (СНТ) — бо його дружина була паралізована, не могла ходити, отож він і зробив задля неї що міг. Наприклад, у всіх кімнатах є дзвоники — такі, як на вхідних дверях,— щоб вона у будь-яку мить могла підкотитися й подати сигнал. Коли ми втрьох граємо в свої вечірні ігри з кишеньковим ліхтариком, хтось із нас обов'язково калатає у дзвоник або й усі троє — я, скажімо, сиджу десь у підвалі, тато шастає повсюди з ліхтариком (світло вимкнене, і скрізь — темрява, хоч в око стрель), а Ділан ховається в шафі у своїй спальні. Ділан насправді не розуміє, в чім суть гри, і як ви, скажімо, покличете: «А де-е-е наш Ділан?» — то він і запищить у відповідь: «У шафі!».

Надвечір, після школи, перед обідом, ми влаштовуємо всякі ігрища й надворі — з сусідськими дітлахами. Вони не дадуть татові й хвильки спокою. А він, коли грається з дітьми, просто губить голову. І хоч декого це, може, й здивує, але тепер, після всього пережитого, він віддається цьому більше, ніж будь-коли. Неначе то його обов'язок. Мабуть, я єдиний, хто знає, чого це йому коштує, бо я бачу його потім і міг би чимало розповісти, як він виснажує себе в тих розвагах. А для решти пацанви він — просто Суперчудило. Щодня приходять десь о пів на п'яту й питають: «А коли вийде монстр?» Інколи тато натягає свою телевізійну личину, наприклад, виходить під улюбленою машкарою Царя Спаржі і ганяється за малечею. Місіс Фестінджер, Едвардова мати, якось зупинила нас на вулиці й запитала в тата: «Звідки у вас ця дивовижна влада над дітьми?» Здається, тато хотів сказати те, що завжди каже в таких випадках,— мовляв, він «один із них»,— але цього разу відповів: «Бачите, я бездоганний монстр». І це правда. Він бігає по колу, як заведений, і реве: «Дитятинки мені, дитятинки!» — а обличчя в нього зелено-синє, усі регочуть і тремтять від страху. Татів голос звучить глухо, наче з-під землі: «Дитятинки! *Дитятинки!*» А тоді він кричить: «Ви, задрипанці, ви, босяки! Я вас підвішу за пальці!» Едвард — він трохи дефективний та ще й рябий — одного разу й справді ненадов-

го сам підвісив себе за пальці, на стовпі. А потім тато раптом зупиниться, стане зовсім спокійний і каже: «Ану подивимось на це як дорослі люди. Я ніде не бачу тут монстрів. Монстр з'являється лише тоді, як небо світиться металічним блиском». І в ту мить тато стає, як і всі дорослі, млявий і знуджений. Аж поки хтось вигукне: «Дивіться, що це? Там, угорі, літак, ні, вертоліт!» А тато відповість: «Де? Я нічого не бачу»,— і застигне на хвильку, а потому повернеться неквапом і поволі, як старий Ларрі Телбот, почне обертатись у вовкулаку, а ми усі — врозтіч. Хтось ненароком збиває з ніг Ділана, і гра припиняється, поки тато обціловує його, де болить, і втирає сльози.

А от справжнє лихо — то це собаки. Сімейство Кармайклів, чий будинок стоїть позад нас, вікнами на іншу вулицю, тримає доберман-пінчерів, мало не з десяток здоровенних псів, і ті гасають скрізь, як скажені, шкірять зуби, гарчать, виють і гавкають. Багато хто ремствує, але ж це — не комерція, не бізнес, як-от розплідник, це просто їхнє хоббі, і що тут вдієш? А для нас — велика прикрість, бо наше заднє подвір'я — це ідеальна арена для монстрівських ігрищ, воно переходить у косогір завширшки ярдів двадцять, і там ось уже багато років справжнє пустирище, дерева геть-чисто обліплені мохом, обвиті плющем,— вони, мов привиди, височіють над чагарями, що їх я називаю «вовча погибель». Повзати лабіринтами тунелів у тих перевитих плющем чагарях — чисто втіха, бо вони незаймані, мабуть, ще від 1921 року або ж від другої світової війни. Але тепер, тільки-но в нас дійде до справжнього *монстризму,* як у гру встряють оті пси. Якось один з них проліз крізь дірку в паркані, і наше щастя, що то було тільки щеня — йому нещодавно підрізали й наставили вуха, і вони, в лубках та бинтах, були схожі на маленькі футбольні ворота (навіть із поперечинкою!). Ділан раніше ніколи не боявся собак, а тепер боїться, він тоді аж закляк. Пси гавкають, навіть як нікого поблизу нема, мабуть, і на сонце теж. Через тих собак тато влаштовує монстрівські ігрища тільки на передньому дворі, а це вже якось не те. Ми з Діланом інколи тихенько граємось на косогорі, де є одне могутнє дерево, футів із п'ятдесят заввишки, геть замшіле. Величне таке дерево, і люди, що колись володіли цією садибою, спорудили на ньому хатку, до якої я частенько видирався покурити татову сигарету з «травичкою» [1] (він їх не лічить).

Я хотів би сказати ще про одне. Тато завжди обертає це на жарт, але насправді воно не так. Річ у тім, що гра, яка починається з появою монстра, не завжди має щасливий кінець. Одного дня тато був добре під мухою і не дуже давав собі раду. Він спіткнувся, упав і розбив свої рожеві сонцезахисні окуляри, і тоді Кеті, Едвардова сестричка,— вона не дефективна,— сказала: «А від вас чимось тхне, і я знаю чим». Тато знітився і спитав: «Чим?» — а вона йому: *«Віскі!»* Тато зблід, повернувся й пішов у дім. Навіть я знаю: то було не віскі, то був джин. Того вечора тато блював після спагетті.

Тієї самої ночі мені наснився один із найстрашніших снів про маму. Нібито ми ще в старому домі у Сірак'юсі, і вона сидить на моєму ліжку опівночі, як бувало частенько, відгортає мені волосся з чола і каже: «Джеккі-Незграбо, ти завжди любитимеш свою маму? Завжди любитимеш?» І я прокинувся із зойком: «Та-а-ак!» Мама завжди боялася, що ми її недосить любимо. Просто неможливо було переконати її. На-

[1] Жаргонна назва марихуани — дуже поширеного у США наркотика.

віть на похороні, коли я востаннє бачив маму, тільки одна думка гризла мій мозок — переконати її... Я повинен, повинен щось зробити, і якось уві сні мені пощастило: мама була Спляча Красуня, і своїм поцілунком я зруйнував чари смерті. А найдужче крає мені душу в нічних мареннях ота проклятуща думка, що її можна виразити словами *«от якби...»* Я з радістю віддав би життя, щоб стало дійсністю і моє «от якби...» Я знаю, таке люди говорять часто, але я кажу це не для красного слівця. Я так справді думаю.

Нещодавно я збагнув: на цьому світі кожен має свої жахливі проблеми. Якось, коли ми гралися в монстра, підійшла Декстерова мати. Насправді вона — не мати Декстерові, ми знаємо це, вона — його бабуся; справжні мати й батько Декстера порвали між собою. І не тільки між собою, а й зі своїм сином, з усім на світі. Мама й тато не зробили цього навіть за своїх найгірших часів. Іноді, коли я думаю, що наше становище безнадійне, я згадую й про те, як живеться Декстерові і що чекає його попереду. Його не любить ніхто, ніхто по-справжньому *не любить*... Його мати при своїй тямі не більш як чотири години на добу — ця його мати-бабуся,— а батько,— чи власне, його дід,— анітрохи не кращий: тільки й того, що він якось іще тримається на роботі. Пілюлі та спиртне перетворили їх на мерців; вона мертва від світання до смерку, він — від смерку до світання. Тато каже, що вони належать до секти «алкоголіків-однолюбів».

Тому-то батьки з усієї вулиці не дозволяють своїм малим гратися на подвір'ї Мітчелів. Торік Едвард зламав там праву руку, а через місяць уже Кеті поламала собі ліву на задньому дворі. Дехто каже, ніби то просто випадковий збіг обставин, але містер Фестінджер, їхній батько (тато прозвав його Мак-Бевзь Землетрус, бо він чолов'яга дужий і любить бавитися з пудовими гирями) мовив: «Коли вони обоє надягли ці гіпсові рукави, я подумав собі: «Так я й знав». Тут винен Декстер, але зробив він це ненавмисне. Він же ніколи нічого не чує. Як ми граємо у софтбол, то хоч що гукай йому, коли м'яча вкинуто у гру,— а він робить по-своєму, і завжди не те, що слід. Або мчить наосліп, аж поки вріжеться в паркан.

Так от, підійшла до нас місіс Мітчел, уся мов дерев'яна, хапаючись за стовпчики огорожі, щоб утриматись на ногах, і мовить до тата:

— Я до вас із добросусідським попередженням.

Тато перестав бути Царем Спаржею, і вони пішли до ганку, але я чув усю розмову, бо якраз ховався за блакитним пластиковим басейном, у якому ми цілісінький серпень мало не на головах ходили. Я сидів на шланзі, а шланг був згорнутий кільцями, як змія. Місіс Мітчел говорила про Нормана — він і являє собою міжсусідську проблему. По ньому давно вже дурдім плаче. Він мешкає напроти нас у приземкуватому старому будинку. Тато каже, що ми живемо у «Рожевому Іклі», а Норман і К° (тобто його батьки) — у «Зеленому Кутньому». На Нормановій куртці ззаду написано: *«Убивця вдень, коханець уночі»*. Коли тато зустрів Нормана вперше, то спитав у нього: «І встигаєте?» Норман — то абсолютне ледащо. Йому щось років із тридцять, і його можна б назвати білим піжоном, якби не той колір шкіри — сірий і сумний, як попіл згаслого вогнища. Він швендяє з ціпком, а в ціпку, якщо вірити сусідським пацанам, сховано стилет. Норман никає навколо нашого кварталу, мов невсипущий сторож. А щоранку о чверть на дев'яту, коли ми йдемо до школи, він миє свій оранжевий «форд-сандерберд» моделі 1959 року, який завжди запарковано так, що ми можемо

підвести машину до нашого в'їзду, тільки спершу зупинившись напроти Мітчелів, далі позадкувавши аж до самого паркана «Зеленого Кутнього» і лише тоді заїхавши під свої ворота, а це звичайно виходить у тата тільки після двох-трьох спроб і кількох «до бісового батька!» та «паскудство!» Коли Норман миє свого оранжевого «берда», хтось із малих, бува, жбурне у нього грудкою або й каменюкою, але якщо він поженеться за тобою, то це вже буде не наш *монстризм* — він запросто може прибити. А втім, нам особисто Норман не завдав якихось великих прикрощів. Ми мали від нього тільки дві неприємності. Перша — це його здоровенний білий собака Шайєн, який щоранку гидить на нашому подвір'ї. А друга вийшла, коли він поранив собі ногу і тато мусив везти його до лікарні. Норман, певно, не має багато друзів, коли вже звернувся до нас — ми ж тільки-но оселилися і були тут іще чужаками. Він своєю клятою ногою геть закривавив золотистий килимець на передньому сидінні нашого «доджа», і ми так і не змогли вибавити пляму; тепер вона щоразу впадає в око і нагадує про ту халепу.

Ховаючись серед сміття біля ганку, я чув, як місіс Мітчел розповіла татові про нову витівку Нормана. Відтак вона почапала до себе, щоб гепнутись там на підлогу, а може, деінде. Декстер з'їв у нас бутерброд із сиром, а тоді й собі подавсь додому, ще й мене покликав, і я пішов, а зайшовши до них, остовпів з переляку, бо побачив на канапі мерця. То була вона. Декстер нахабно постукав її прямо в лоб суглобами пальців і гукнув:

— Угадай, хто прийшов до мене?

Вона не очуняла, лише ледь ворухнулася. Я почув, як нагорі автоматично увімкнувся магнітофон. Декстерова вечірня казка. Я взагалі відчуваю, коли час забиратися; і я пішов.

Останнім часом мене не відпускає страх. З'явилася погана звичка: раз у раз вчувається, ніби хтось маленький і нещасний плаче десь далеко. То мама, хто ж іще. В нас багато фотографій, зроблених татом, і я знову й знову розглядаю їх, ті кадри щасливих днів. Ось я немовля, а ось Ділан немовля, ось відпочинок у штаті Мен, а ось цілий цикл знімків, на яких усі ми — одна Велика Щаслива Сім'я. І мамин портрет на закінчення коледжу, в золотій рамі. Я дивлюся й дивлюся, і вигадую всякі картини. Мені уявляється, як вони вперше зустрілись або каталися верхи (чого, мабуть, і не було ніколи). А потім, десь уже надвечір, коли за вікном нічого не видно крізь снігову завісу, мама каже: «Я повинна знову стати сама собою». Вона добре розуміла, що діється в домі, але не мала сили. І хай мені хто скаже, ніби вона не прагнула всім серцем зарадити цьому,— я ж бо знаю, як вона страждала. Але тієї ночі, коли померла, вона, напевно, збагнула, що нічого не здатна вдіяти. Мама не змогла побороти свого страху.

А от я намагаюся побороти свій. І давній, і нинішній. Новий страх опановує мене вже тут, у «Рожевому Іклі»,— скажімо, коли я сам на другому поверсі, дивлюсь через вулицю і бачу Нормана, який сидить біля вікна, ніби замислений, і вистежує щось, видиме тільки йому. Він має рушницю, отож я намагаюсь триматися від нього подалі. Ділан зве Нормана «Велике Лихо». У Ділана розвинувся страх перед собаками й перед Норманом. Серед давніх пліток, що я почув про Нормана, була й така, ніби він якось причепив до бампера свого оранжевого «берда-59» плакат *«Сегрегація навіки!»*, бо він ненавидить чорних. Це викликало велике незадоволення — не менше, як від доберманів. Якісь люди, напевно негри, розмалювали йому стіни та бетонні східці, і, хоча їх ста-

ранно витерли, написи можна розпізнати й досі, особливо знак, який тато назвав свастикою — то, мовляв, від нацистів. Тепер на Нормановім бампері інший плакат, він волає: *«Уоллес!»* [1], і дарма, бо того Уоллеса вже підстрелили. Які вже там вибори, коли його паралізувало! Так само й «берд-59» — теж стоїть нерухомий. У нашій околиці 99 процентів передвиборних плакатів і значків присвячено Макговернові, і лише два плакати *«Ніксон!»* (на двох автомобілях, що належать одній родині) та отой один *«Уоллес!»* нашого любого психа Нормана. Йому ненависне моє довге волосся.

Найдужче я боюся пізно ввечері, коли тато на студії. Спочатку я дивлюся його у рекламних вставках до «жаховиків»,— отже, він у якийсь спосіб неначе вдома, ще й у натуральному кольорі,— а потім перемикаюся на «Пізнє-пізнє шоу», аж поки почую гуркіт татового «доджа», і тоді вже вимикаю наш новий «Зеніт» і пірнаю в постіль. Якось тато застукав мене, але не розсердився. Нянька, яку він найняв через агентство, Еліс — зовсім непутяща, і тепер він напитує когось іншого.

Тато дратується дуже рідко, а розлютитися й зовсім нездатний. Одного разу він розповів мені, як колись снідав у мексіканському ресторані на Телеграф-авеню в Берклі, і раптом побачив, що в графині немає води, отож поніс його до кухні й налив, а коли повернувся до столу, глядь — а там сидять оті вуличні хіпарі й доїдають рештки його сніданку. Тато зовсім не розсердився, він засміявся. Коли розповідав мені про свою пригоду, то майстерно передражнював хіпарів: «О, дядечку, то ти не скінчив? Ну, вибачай, вибачай». Просто неможливо тата розлютити. Він у нас прихильник теорії «придушення емоцій». Іншого разу він зображував для нас монстра, а меткий чорний хлоп'як на ім'я Рей раптом визирнув із-за нашого жовтого «доджа» і крикнув: «Монстре, ти наївся лайна!» Тато посміхнувся, сказав: «І то правда!» — і обернувся, назираючи собі ще «дитятинки».

2

Ділан ходить до дитячого садка — «кіндерхауза», а я — до Підмонтської експериментальної школи, де, між іншим, регулярно дописую до «Шкільного Підмонтського Академічного Нахаби» («ШПАНи»), бо хочу колись стати професіональним газетярем. Товариство тут хоч куди, але з однокласниками взаємини у мене якось не склалися, і я воджуся більше з малечею — ці мені мало в рота не заглядають, а що вже конкуренції ніякої, то напевне. Як ти новенький у гурті, та ще й сором'язливий,— слід вичекати. Одна дівчинка тут щиро переконана, що допінги, марихуану і ЛСД видобувають на Алясці. Не знаю, звідки вона це взяла. Я пишу для «ШПАНи» серію дописів про різні пригоди у Гуакамолі, штат Нью-Мексіко,— місцині, де шаленів Тако Батс, а тато передруковує їх на своєму «Роялі». Він ушанував мене Вуліцеровою веремією [2] — золотою зіркою, вишитою на голубій стрічці, яку я почепив собі на шию. А на додачу вручив мені ще й посвідчення «Спілки дочок власників мотелів».

---

[1] Один з расистських верховодів у США, колишній губернатор штату Алабама.

[2] Від «Пулітцерова премія» — найпочесніша нагорода в галузі літератури й журналістики у США.

Вчора ми грали у софтбол на вулиці, а Псих Норман сидів у заростях плюща на своєму приватному землеволодінні *(«Не зазіхати!»)* в куртці з написом «*Убивця вдень, коханець уночі*» і кидав камінням у прив'язаного до паркана Шайєна. Тато був засмучений, бо Декстер сказав, ніби в нього волосся сиве, і тато навіть побіг у дім глянути в дзеркало. Повернувшись, він заявив, що це дурниці й брехні, «звинувачення, не обгрунтоване фактами», і тоді Декстер знайшов-таки одну сиву волосину, а тато звелів мені висмикнути її й показати. Довелось йому таки глянути правді у вічі. Ділана не пускають на вулицю, і коли він одного разу вибіг, тато добре його наляскав; отож мій малий братик — то наш «гурт уболівальників» на трибуні, цебто на тротуарі. Але єдиний болільницький клич, який він знає, це «Давай, давай!» Гукає також: «*Іще хлібця!*» Декстер, як завжди, не уявляє, що треба робити, але тато дозволяє нам повторювати спроби по кілька разів, і Декстер, коли ми змовляємося, каже: «Ти пасуєш мені, а я відпасовую тобі — і бігом у городок, 'кей?» Він каже «'кей» цілком упевнено й стукає пальцем у долоню, але потім, коли м'яч потрапляє до нього, біжить наосліп і знову — бех об паркан! Він неспроможний швидко мислити. Коли ми в обороні, він кричить мені: «Ти береш чорного!» — а це вже зовсім безглуздо, бо проти нас грають тільки двоє хлопців, і *обидва* чорні! Тато вийшов зіграти один кін, і я кинув йому м'яча, але Майкл, що справді добре бігає, перехопив його. Тато спробував упіймати Майкла, але схибив і беркицьнув на землю. Містер Фестінджер, Мак-Бевзь Землетрус, який саме виносив із дому сміття, засміявся бридким сміхом і гукнув татові через вулицю: «Суперзірко, як він вас, га?» Мені багато хто не подобається, але містер Фестінджер особливо, майже так само, як Норман. Бакенбарди в нього чи то кнурячі, чи то баранячі, а вітаючись він каже: «Дай п'ять, акуло!» — й удає із себе модернячого дядька, що добре розуміє Молоде Покоління, а сам схожий на бовдура-культуриста і скажено гримає на свого дефективного синочка, отого Едварда. Я бачив навіть, як він колись дав йому ляпаса з усієї сили. Тато нам з Діланом дає шльопанців, може, разів вісім за рік, але ніколи не б'є по обличчю. Кажуть, багато років тому Норман кидався на містера Фестінджера з ломакою. А втім, не тільки на нього. Шайєн полюбляє класти купи і на Фестінджеровім подвір'ї. У нашому околі Шайєн — то чемпіон по купах, і містер Фестінджер нахвалявся, якщо це не припиниться, «вбити клятого пса шляхом отруєння». Але, мабуть, Норман зведе зі світу собаку перший, кидаючи в нього каменюки, він-бо вже вибив Шайєнові ліве око. Воно тепер мертве, як мармурова кулька.

Та хай там як, а тато справді тішився грою; раз у раз вигукував: «Чудово, чудово зіграно!», «Атакуй мерщій!» — і дав Майклові добрячої прочуханки, коли той зіграв геть по-піжонському, крикнувши, як уміє ота чорна босота: «Ось я тобі, зар-р-разо!»,— збив Декстера кулаком з ніг, бо не зумів зробити захват за правилами. Тато оштрафував Майкла пробіжкою до пожежного крана — за неспортивний вчинок і брутальну поведінку. А потім ми зробили перерву, випили на ганку яблучного соку, і Декстер поцікавився, коли вийде монстр, а тато відповів, що монстр стомився. Але Ділан став зимагати знову й знову: «Хоцю монстла, хоцю монстла!» — і зрештою тато зглянувся на благання громади, угледів на небі металічний блиск і перекинувся на Одоробла Маркуса. Він затупцяв, як робот, і забубонів: «Дитятинки мені! *Дитятинки!*», а Кеті, що з'явилася через «потайний прохід», цебто крізь дірку в паркані, наступала йому на п'яти й гукала: «Дорослятинки ме-

ні! *Дорослятинки!»* А з протилежного кінця вулиці під'їжджав на одноколісному велосипеді Генрі Абрамс. Між колесом і сідлом було причеплено картонну табличку, а на ній його батьки зробили червоний напис:

ЩЕ ОДНЕ КОЛЕСО ЗА МАКГОВЕРНА!

Це дуже сподобалося татові, і він осідлав одноколо: він-бо гарцював на таких конях ще за багато років до мого народження, коли виступав клоуном у «Цирку Клайда Бітті». Я теж можу на таких їздити, бо тато навчив мене всього, що сам умів. Ніколи не забуду, як у серпні — ми тоді тільки-но оселились у «Рожевому Іклі» — цей самий Генрі Абрамс раптом під'їхав, щоб похизуватися перед новими сусідами, а я прикинувся страшенно враженим і спитав, чи не можна й мені спробувати, і він сказав ні, а я тоді запропонував: «Забиймося на чверть долара, що за три спроби я приборкаю твого коня — по-моєму, це не так уже й важко». А Генрі зареготав: «Показуй гроші»,— а тоді подав мені велосипед, і я педалював на ньому аж до вечора, а він так і стояв із роззявленим ротом. Я не взяв з нього чверть долара, бо звідки б йому знати, що я вмію їздити на одноколі, цебто в яку халепу він сам лізе. Тато витратив силу часу, щоб навчити мене чи не всіх своїх улюблених циркових штук: я можу зробити арабське колесо, а за ним сальто, або кілька передніх сальто з розгону. На руках можу ходити скільки душа забажає. Колись до Сірак'юса прибув «Цирк Клайда Бітті», і тато завернув до давнього знайомого; він домовився зі своєю програмою «Дитяча всячина» (44-й телеканал), щоб вони включили до передачі кілька номерів Клайда Бітті, а цирк, зі свого боку, дозволив йому виступити, як колись, клоуном в одній з вечірніх вистав, і тато оголосив про це у «Дитячій всячині», а згодом давав силу автографів і таке інше, бо став справжньою місцевою знаменитістю. І я також трохи випив із чаші цього тріумфу. Під час вистави я мав дражнити тата і навіть учинити «страшний злочин» — поцупити його котелок, а він разом з іще двома клоунами ганявся за мною по всій арені. На мені була моя звичайна шкільна форма, і в ній я почав утинати свої арабські колеса й сальто, фляки та піруети, і вкрав одноколісного велосипеда. То була окраса всього номера: тато переслідував мене на семифутовому одноколі з привідним ланцюгом. А коли все скінчилося, ми кланялися під променями прожекторів, ми трималися за руки, ми — *улюбленці Сірак'юса,* батько й син, і то була найбільша радість у моєму капосному житті. Ви не зможете навіть уявити, що то за відчуття — та й сам я ледь чи й пригадую все це. Наче в тумані. То були щасливі часи...

Навряд чи мені ще коли доведеться пережити таке хвилювання, і я, мабуть, ніколи не зможу як слід віддячити татові. Коли ми поверталися в машині додому, мама не озивалася, але й вона, і я бачили у тата сльози на очах. Він ще і ще переживав ті незабутні відчуття. Я загадав собі, що коли-небудь працюватиму в цирку, але тато каже, ніби цирк не має майбутнього: власне, він відмирає. Але мені він, мовляв, дав цінну виучку, яка може придатися в інших царинах життя.

А тут, в Окленді, тато тим часом залюбки басує на Генрі-Абрамсовому «Ще одному колесі за Макговерна». Але Декстер чомусь почув себе обділеним і загорлав: «А я — *ще один майстер карате за Ніксона!»* — і посунув на тата, вигукуючи нібито по-японському «Гха-я!» і замахуючись руками й ногами. Тато ухопив його за ногу, підняв униз головою і сказав, що він ще надто молодий і йому рано голосувати за Ніксона, а помирати — тим більше, а Декстер усе реготав — зовсім

по-дурному. Та коли випручався, враз бовкнув: «Ненавиджу тебе!». Насправді він хотів сказати щось інше, він усе ще реготав, але тато промовив серйозно: «Не говори так, Декстере»,— а Декстер повторив це знову, голосніше. Тато сказав: «Я просив тебе не говорити так, Декстере»,— але Декстерові вже нікуди було відступати. Тато хотів був піти геть, аж раптом наш любий Ділан показав на нього пальцем і заявив: «Ненавидзу тебе». Він не тямив, звісно, щó верзе, лише повторював те, що почув. Тато знов обернувся до Декстера і сказав: «Ніколи більше не говори так, бо Ділан ще встигне навчитися цього слова, і я не хочу, щоб він затямив його вже тепер». Після цього запала прикра мовчанка. Декстер ковтав слину й блимав очима, весь червоний і геть нестямний. Він закрутив головою, як завжди, коли йому щось не так, потім гукнув: «Ще один інструктор карате за Нікcона!» — і, підскочивши, з усієї сили кóпнув його ногою в пах.

Ось тоді я й розкров'янив Декстерові нюхало. Я розумів, що це погано скінчиться, але стриматися не міг. Декстер, голосно виючи, побіг додому, а тато присів на ганку й хапав ротом повітря. Нарешті причвалала місіс Мітчел, уся розхитана, тримаючись за стовпчики огорожі, ще червоніша, ніж звичайно, і сказала татові:

— Мій син каже — ваш син роз'юшив йому носа.

Тато ще не оговтався — він усе сидів на ганку. Але процідив:

— Джека буде покарано.

Я дивився на них обох. Дивився й на Ділана — він стояв позад тата, на смерть переляканий, з величезними і зовсім круглими очима отого синього-синього, «успадкованого» кольору. Місіс Мітчел повернулася на підборах і рушила у важке поворотне плавання до свого барлога. Тоді Генрі Абрамс — він таки хлопець хоч куди! — покотив за нею на своєму «Ще одному колесі за Макговерна» і заверещав:

— Він йому врізав за те, що Декстер навчав малого казати «Я тебе ненавиджу», а потім ще й хвицьнув містера Лірі між ноги!

Друзяка Генрі, він усе торгав туди й сюди свого однокола, крутився й крутився на місці. Бідолашна місіс Мітчел заклякла як стій і якусь хвилину стовбичила спиною до нас непорушна, мов статуя. Тоді посунула далі, хитаючись, як на хвилях. А тоді знову зупинилась, повернулася й, виписавши півколо, підійшла до нас. Подивилася на тата й спитала:

— Це правда?

Тато підвівся й мовив:

— Декстер дуже запальний. Це я винен: не слід так збуджувати їх грою.

Місіс Мітчел заплакала — просто тут, на очах у всіх сусідів. Тато відвів її додому. Вона плакала й плакала, і це було геть безглуздо. Ми всі, хто залишився, збилися докупи, і Ділан виголосив «фразу дня»:

— Вона плаце!

По той бік вулиці ніхто не плакав. Там чатував Норман.

Коли все, нарешті, скінчилося і ми обідали вдома, тато сказав мені:

— Ти молодець, що дав Декстерові по пиці, але більше не роби так, 'кей?

— 'Кей,— відповів я, втупивши очі в тарілку, потім крадькома глянув на нього. Він усміхався.

— Більше так не роби. Я серйозно, — наголосив тато.

— Я знаю, що ти серйозно,— гордовито відказав я.

3

Згодом, уже ввечері, коли тато купав на ніч Ділана, подзвонили у вхідні двері. Я пішов відчиняти й побачив Декстерового батька, який, власне, його дідусь. Тато тільки прикидається монстром, зате містер Мітчел з вигляду справжнє страховисько, а надто в сутінки. Хоча, коли вертається з роботи, він буває в порядку і жваво з усіма вітається. Декстер каже, що його батько-дід був механіком морської авіації, і йому бомбою відірвало лівий зап'ясток, але він може розібрати на частини цілий літак, а тоді повністю зібрати його докупи — жодного зайвого гвинтика не залишиться. Так от, приходить він додому, одразу ж прикладається до пілюль та спиртного, і стає схожий на казна-що. Я бачив його кілька разів — він ще потворніший за Нормана, очі в нього як скляні, і весь він наче витесаний із брили льоду. Він зціплює зуби й кусає губу, а тут спитав у мене, чи вдома тато. Нагору я злетів, неначе за мною хто гнався. Заходився біля Ділана (а насправді я покинув його — він гравєя у ванні зі своїми пластиковими катерами й черепахою—і став дослухатися, причаївшись на сходах). Містер Мітчел спитав: «Декстер справді копнув вас ногою в пах?» Тато вийшов з ним на ганок, і більше я не почув нічого. Потім Ділан забризкав мені всю сорочку, і я хотів був його відлупцювати, але то вже було б занадто, і я лише витер йому голову з таким притиском, аж він заскиглив. Тоді я прошепотів: «А подушки не хочеш?» Він добре тямить, що це означає, отож заткнувся миттю.

А означає це ось що: я накрию йому голову подушкою і триматиму її, доки він почне задихатися. Це діє бездоганно. А роблю я так через те, що не маю права лупцювати його. Одного разу надавав йому добряче, а він потім показав татові сліди від ляпасів, і тато сказав: «Як ти міг?» Ось чому я тепер удаюся до подушки.

Тато повернувся й викурив сигарету, а тоді ми надягли на Ділана піжаму й спустилися до підвалу. Ділан сів на ослінчику біля сітки, зі своїм човником та м'ячем у руках, і почав гукати своє «Давай, давай!», а тато виграв у мене в пінг-понг з рахунком 21:16. Потім ми хвилин з десять грали у нашу гру з кишеньковим ліхтариком, і я таки справді налякався, сидячи у ванній кімнаті, бо ж недавно дивився у Театрі страхіть «Примару», і мені раптом здалося, що вона, Примара, наступає мені на п'яти. Ділан ще малий і не лякається такого, а я так просто задубів од жаху. Далі тато пограв з Діланом у «запитання й відповіді», і на той вечір програму було вичерпано. Настав час татові їхати на студію, і я почув, як прийшла наша нова нянька, місіс Семпсон. Вони балакали про щось із татом, і я зійшов униз познайомитись. Виявилося, що це стара негритянка, і я одразу відчув, що вона не дозволятиме мені довго не лягати ввечері аби подивитись «жаховика». Я вирішив завтра спитати у тата, чи не перенести нам телевізор до великої спальні (тоді я міг би нишком прослизати туди й дивитися з шептунами-навушниками на голові, а вона б і гадки не мала).

Трохи пізніше я спустився вниз на розвідку, а вона спить! Я повештався туди-сюди, вийшов на дах веранди — там ми приймаємо сонячні ванни, але тут знов налякався Примари. Я навіть збудив ненароком Ділана і мерщій дав драла до ліжка, а місіс Семпсон навіть не поворухнулася, тому довелося мені самому дати йому водички, і все було о'кей, бо я вже перестав боятися. Ділан плакав і просився «до мамусі»,

це з ним і досі трапляється щоразу як він прокинеться; я сказав, що вона десь вийшла, і нараз відчув себе дуже самотнім. Пішов до своєї кімнати, пограв трохи з будівельним набором, але мені дуже кортіло подивитися сьогодні «жаховика», бо ж це був один з найкращих — «Франкенштейн завойовує світ», та ще й японський, де монстри по-японському дурнуваті. Згадалися Сірак'юс і тамтешня «Дитяча всячина», яку тато звичайно закінчував словами: «У тебе *вс-с-се гаразд*, Джеккі?» — то був ніби умовний сигнал. Він завжди говорив цю фразу, і вона стала нашим з ним паролем.

А ще я думав про містера й місіс Мітчел і про те, що я дав Декстерові таки добрячого чосу. Потім згадав той випадок, коли тато метнувся за м'ячиком від пінг-понга, що вилетів у вікно й упав на купу сміття, і так гримнувся казанком об лутку, що на хвильку опинився у справжньому нокауті. Лежав, як неживий. Я намагався його підвести. Ділан, як завжди, заплакав, а тато був тоді на диво гарний, з гладеньким обличчям — тільки-но поголився. Я заспокоївся лише тоді, як він зовсім отямився і присудив собі почесний титул «Батько року». Іноді ночами він підстригає собі чуприну, а одного разу поголив волосся на грудях. Думаючи про все це, я, мабуть, заснув. Але знову прокинувся, коли тато повернувся додому, бо з ним була жінка. Я чув, як вони гомонять унизу; місіс Семпсон одержала плату й пішла собі, а вони ще довго розмовляли, сміялися, і може, ще щось там робили. Я причаївся на верхній площадці сходів, а тато говорив, що гаражі нині замалі і тому машини переважно ночують на вулиці, а ще сказав, що будинки фарбують у колір авокадо (брудно-зелений) замість салатового й у бірюзовий замість голубого, і стіни виглядають, як у зіпсованому телевізорі. Не втямлю, чого це йому заманулося базікати про кольори будинків. Я мигцем побачив її, коли вона ходила нагору, і навіть відчув запах її парфумів. Вона гарненька й висока, куди вища за маму. Ніяк не можу второпати, чого це тато заходився розповідати їй про кольори будинків.

Наступного дня під час великої перерви я знову мало не встряв у бійку — а тато ж тільки-но просив мене... Клод Лейтон — він на три роки старший — пожбурив у мене яблуком, і я вже збирався врізати йому, як учора Декстерові, але Клод Лейтон — то мурло здоровезне, і я втік додому. А під час великої перерви це забороняється. Коли я увійшов до будинку, мені впала у вічі ваза з трьома трояндами, що стояла на підлозі біля самих дверей, а на вазі — наліпка з написом «Нагору!» і стрілкою. Я почув голос тата, він сказав: «Не-*гай*-но!», тож я піднявся й побачив його в ліжку, без піжами, і відчув запах зілля, яке він смалив. Він дуже здивувався, уздрівши мене. Підвівся з ліжка, надяг халат, і ми випили в їдальні яблучного соку. Поговорили трохи, аж тут з'являється учорашня дама, і я одразу сказав, що мені треба вертатись до школи. Вона навіть вища, ніж здалася мені вчора в темряві, з довгим рудим волоссям, а на руках браслети.

Назад до школи я не пішов. Я чудово розумів, що в них там коїться,— тому й злиняв. Зайшов до кав'ярні Лонга, погортав комікси, випив шоколадного коктейлю, а потім довго блукав навколо парку Лейк-Мерріт. Від лебедячого ставка переліз через паркан до Казкового містечка, але на «драконовій гірці» на мене попер якийсь чорний хлопець.

— Ти, падлючий вилупку, хочеш, щоб я надавав тобі *тусанів?*

Але з мене було досить бійок за останні двадцять чотири години, і я вшився, так само перемахнувши через огорожу. Сам не знаю, чого мене понесло до того паршивого Казкового містечка. Потім я забрав Ділана з «кіндерхауза» і там знову збрехав, сказавши, що мене послав батько і що ми живемо за якусь пару кварталів, тобто, мовляв, усе гаразд. Ділан намалював червону змію, і йому згорнули той малюнок у рулон і обв'язали гумовою тасьмою. Була четверта година дня. Тато не з'явиться сюди раніше п'ятої. Марча, ота з величезним бюстом, як завжди, не дуже повірила мені, але я написав розписку, що мені доручено забрати Ділана, і ми пішли з ним додому. Дорогою він усе бубонів: «Голбань, голбань», — і я ніяк не міг уторопати, що це він лепече, аж поки він сказав: «Велблюд». Коли він раптом заверeдував, я дав йому шльопанців, але не дуже, так що видно не буде, і він притих. Ми погралися трохи на вулиці, а тоді у дворі, а потім прийшов Декстер. Зап'ясток у нього був забинтований — порізав руку. Ділан подзюрив на паркан і замочив собі черевики. Жовтого «доджа» на під'їзній алеї не було. Я зайшов до будинку й гукнув: «Гей, ви там!», але ніхто не відповів, лиш у повітрі стояв дух курильного зілля. Вазу з трояндами хтось переставив на піаніно.

Коли врешті приїхав тато, він здавався дуже засмученим і сказав, що хоче поговорити зі мною. Він уже побував у «кіндерхаузі», тобто знав про мої брехні. Тут якраз підкотила на білих роликових ковзанах Кеті Фестінджер, і тато чемно попросив її побути кілька хвилин біля Ділана. Він завів мене в дім і сказав:

— Я слухаю.

Я не міг дивитись на нього.

— Хочеш лимонаду? Нам треба поговорити серйозно.

— Ні, сер.

— Сер? Чого це раптом сер?

— Містер Мітчел завжди вимагає, щоб його звали сер.

— А ти не слухай. Ти не повинен уклонятися абикому.

— Я перепрошую.

— Не треба церемоній, хлопче.

Я стояв перед ним, немов ледачий хлопчисько з кінофільму, і сушив собі голову, як виплутатися з цієї скрути. Нарешті сказав:

— Ось поглянь, що намалював Ділан.

Тато розгорнув червону змію.

— Непогано.

— Йому ж тільки три роки, — мовив я.

— Піду почеплю його на стіну в моєму барлозі, 'кей?

— 'Кей.

Та в цю мить надворі голосно заплакав Ділан, і ми вибігли на ганок. Кеті зітхала й сердилась, бо Ділан спіткнувся у «потайному проході» і не міг підвестися, зачепившись холошею штанців за корч. Декстер знову показував порізану руку, і тоді тато перемотав йому закривавленого бинта; потім прикотив Генрі на своєму «Ще одному колесі за Макговерна», але тато на сьогодні вже не схотів бути монстром.

Під час обіду я запитав у нього:

— Скажи мені, що це таке — любитися з жінкою?

Він подумав трохи, а тоді відповів:

— Ти знаєш, це щось незвичайне — як я тобі поясню?

— Ти з мамою це часто робив?

— Так — *іноді*...

— А з тією жінкою — ти вже почав?

Він надовго замислився і мовчки дивився на свою баранину з горохом та цибулею. А коли озвався, я зрозумів, що він сидить як на голках, і тому урвав його:

— Мене воно не обходить.

Він стрепенувся:

— Ні, ні, пусте, — і знову щось забурмотів, але язик погано слухався його.

Нас обох порятував Ділан, виголосивши зі свого високого стільчика:

— Дзеккі і татусь лозмовляють. — Він не їв, а нишком бавився.

Я з радістю вхопився за цю нагоду і скочив на ноги.

— Ти дурненький, — заявив я.

— А ти лозумний, — відповів Ділан.

Я йому:

— Я не лозумний. То ти лозумний.

— Ні, — заперечив Ділан і тицьнув пальцем на мене. — Ти лозумний.

— Гаразд, — підсумував тато. — Ви обидва розумні, а я — страх який чудовий батько.

4

Він таки справді чудовий батько. Він возить нас по всіх усюдах. І на Ярмарок Розваг (де на одному атракціоні я зумів утопити в діжці з водою індійського божка-свамі, а на іншому — підстрелив з лука вепра, щоправда, не справжнього, а дерев'яного, тато назвав його Кабан-Грюк). І до парку Золотих Воріт, де ми просто неба дивилися драму про цнотливу Кассамассіму, цнотливого Коккамамі й цнотливу Спілку племен (Ділан не розумів анічогісінько, проте весь час реготав і плескав у долоні). І на узбережжя, до Країни Ігрищ — ми були в ній перед самим закриттям. Я там катався з американських гір, і Ділан теж, тільки у тата між коліньми, і я навіть зумів утриматися на «гончарному крузі», бо приловчився не відступати від центру, а тата раз у раз відкидало на край: він запевняв, ніби так йому більше подобається, але насправді він у мене просто не боєць. А та наша мандрівка по Небесній стежці на мисі Рейєс, коли я прочвалав на своїх двох аж сім і дві десятих милі, а Ділан задрімав у тата на закарку, і потім тато покурив свого зілля на лісовій галяві, посмуженій і поплямованій яскравим сонцем, і нам почулося, ніби десь далеко шумить вода, а то гудів у верховітті вітер! Щаслива то була пора, і Сірак'юс тепер здається зовсім далеким — і так воно й є. Тільки іноді усе це нарине на тебе зненацька, коли ти зовсім цього не чекаєш...

Перша команда Окленда, наша чудо-команда, виграла головний приз, і ми сиділи, як приклеєні, усі сім матчів, і коли в останньому м'яч влетів у самісіньку дев'ятку, ми з татом підхопились на ноги, аж Ділан перелякався. Отож наші стали чемпіонами, і натовп посунув через головні ворота, і все навкруги засяяло фейєрверками, і тато заліз у наш жовтий «додж» і заграв на клаксоні. Я теж старався наробити якомога більше галасу, а Ділан верещав: «Давай, давай!» Наступного дня ми поїхали до Лейк-Мерріт дивитися урочистий парад перемоги, і я

здобув автографи від Джіна Тенейса, Роллі Фінгерса і Берта Кампанеріса, які сиділи у своїх розкішних допотопних авто; а навколо люди басували на одноколісних велосипедах, і Ділан цілувався з мулом Чарлі. Там був увесь Окленд. Тато сказав: «Бачиш, хоч куди ми приїдемо, всюди приносимо щастя», — і я глянув на нього, а він на мене, і тоді ми обоє згадали, чому ми опинилися тут, в Окленді, й одразу замовкли і стали дивитися на групові гімнастичні вправи. Їх виконували малі негритяночки — це у них виходить набагато краще, ніж у білих дівчат, і зовсім не смішно. Коли вправи скінчилися, Ділан почав гасати по всьому парку й витворяти всякі чудеса з пінг-понговим м'ячиком, а ми з татом сиділи й кейфували, бо ж наші тепер — вважай чемпіони світу! Потім ми й собі зробили кілька йогівських вправ і врешті повернулися додому.

Того самого вечора тато і я поїхали на сьому годину до Берклі ще раз подивитися «Жовту субмарину». Ми не брали з собою Ділана, бо коли якось узяли його, він занудився вже через десять хвилин і став бігати по залі й заговорювати до всіх, але це ще нічого, бо глядачі були здебільшого хіпарі, і все ж довелося нам вийти посеред сеансу (то було ще в Сірак'юсі), а тепер в Окленді тато найняв нову няньку, і вона здалася нам досить надійною, хоч і сміється весь час по-дурному. Фільм мені дуже сподобався, а потім я захотів молочного коктейлю, і тато сказав: гаразд, але спочатку спитаємось, як там Ділан. Він пішов зателефонувати додому, а коли повернувся до столика, був збуджений і трусив головою. Потім сказав:

— З Діланом усе гаразд, він спить. Але ця нянька — знаєш, що вона верзе?

— А що?

— Я спитав її, як там Ділан, а вона засміялася й бовкнула: «О, він чисто мертвий!»

— Мертвий?

— Вона гадає, що то жарт. — Він сів біля столу і в холодному білому світлі був блідий, як крейда. — Дивись, ніколи так не жартуй. Ніколи, — повторив він.

— Мені можна й не казати цього, — мовив я.

— Знаю, — відповів він.

Це не зовсім зіпсувало нам вечір, але коктейлів ми не допили

5

По четвергах я маю обов'язок забирати Ділана з «кіндерхауза», а як іде дощ, тоді в нас домовлено, що я телефоную до містера Арчера, і він підвозить Ділана машиною до себе додому — тут недалеко, всього одна й три десятих милі. Проте, чи є дощ, чи нема, а я неодмінно дзвоню татові на студію між четвертою і пів на п'яту — наш сигнал, що все гаразд.

Так от, найближчого четверга після того, як наші виграли чемпіонат, я подзвонив татові о четвертій і розповідав йому всякі дурниці про мій шкільний день, та ми майже не чули один одного, тому що монтажна бригада МУЛу Східної затоки (так ми називаємо Муніципальне Управління Лагодження) прокладає на нашій вулиці нову лінію водогону, і їхня техніка вчиняє несамовитий гуркіт і брязкіт просто перед нашими вікнами. Тато наказував мені, коли вестиму Ділана додому,

бути уважним і не дозволяти йому провалюватися в ями або залазити на якісь риштування, а я відповідав: «'кей, 'кей», — а потім мені вчулося виття сирени, і я одразу зрозумів, що таки почув сирену, бо гуркіт і брязкіт раптово стих. Навіть тато, на тому кінці дроту, міг її почути.

Знадвору долинув якийсь гомін, і я побачив, як повз вікна нашої вітальні пробігли троє пожежників, і сказав про це татові. Він налякався й звелів мені піти глянути, що там сталося. Я так і зробив. Вийшов крізь парадні двері й підбіг до воріт. Пожежникам довелося бігти сюди пішки, бо їхня тарадайка застряла аж у тому кінці вулиці, там, де викопали канаву для нового водогону й де стояла МУЛова техніка, що тепер, правда, мовчала, як і вся її обслуга: одні мовчки сиділи в кабінах, інші, у сталевих касках, мовчки юрмилися навкруг. Молодий хлопець — я вже якось розмовляв з ним, здоровило років двадцяти, з патлами, як у шикарної блондинки, — стояв біля наших воріт, страшенно збуджений, і марно намагався запалити сигарету. Я спитав у нього:

— Десь горить?

Він запалив-таки сигарету й відповів:

— Ні, ні, це та жінка. Ніяких ознак життя.

Отже, зрозумів я, Декстерова мати знову десь бебехнула, ото вже ледащо так ледащо! А потім я побачив Декстера: він не випускав з рук свого портфельчика і все ходив та ходив по колу, а то раптом поривався кудись — і вертав на місце. Я спитав:

— Декстере, що — твоїй мамі недобре?

А він сказав:

— Я *не знаю.* — Закрутився на місці й мало не впав, і очі в нього були як скляні. — Я не знаю, вона зовсім *не ворушиться.*

Інший робітник з МУЛу підійшов до мого шикарного блондина. Я удав, ніби стою і обмірковую якісь справи, а сам дослухався. Білявий почав розповідати:

— Малий прийшов додому й побачив її, а тоді вибіг із криком, то я й зайшов. Пульсу не намацав. Спробував прикласти їй до обличчя мокрого рушника. Перевертати її побоявся. Ще розіб'єш що-небудь, а вона потім на тебе з позовом. — Другий робітник, на вигляд старший, кивнув. — Спробував зробити їй дихання «рятівним поцілунком», рот до рота. Але знаєш, там уся підлога заставлена флаконами від пілюль та пляшками з-під віскі. — Молодик похитав головою, а другий навпаки — схвально кивав.

Я міг собі це уявити; навіть охоче подивився б, як він схиляється над її ліжком і робить отой «рятівний поцілунок». І водночас мені б зовсім не хотілося бачити цього.

І тоді я згадав, що тато, мабуть, досі чекає біля телефону й, може, думає, ніби то наш будинок горить. Я швиденько побіг назад і доповів, що пожежники приїхали до місіс Мітчел, у якої немає пульсу.

Коли я знову вийшов надвір, хлопці з МУЛу Східної затоки ще не повернулися до роботи, а Декстер щось там видивлявся у траві, неначе загубив п'ятака. Я запросив його зайти до нас і випити склянку яблучного соку (так, напевне, зробив би тато), і він мовив: «Гаразд», — і ми зайшли й випили соку. Спочатку він зробив великий ковток із Діланової зеленої пластмасової чашки, а потім я; він попросив ще, а тоді спитав:

— Ви бідні?

— Ні, ми багаті, — відповів я. Та це була брехня, і я додав: — Ні, ми не багаті, але й не бідні.

— Ви посередині, — мовив він.

— Так, ми справді посередині, — погодився я. Він швидко поглинав сік. Я глянув на нього і сказав: — А чого ти питаєш, чи ми бідні?

— Бо якби у вас було більше грошей,— проказав він, поставивши чашку, — ви б купили більше чашок, і ми пили б кожен із своєї.

— Ет, — відказав я, — у нас їх до біса, тільки вони немиті — он, у посудомийці.

— Ага, — мовив він, — моя мама теж ніколи... — Тут він якраз згадав про свою маму й сказав: — Я піду.

— Хочеш картопляних пластівців? — запропонував я. Декстер їх дуже любить. Та він гукнув уже з-за дверей:

— Ні-і! — і вийшов надвір.

Я пішов слідом. Пожежники уже вийшли з будинку. Той, що йшов попереду, в голубій одежі, яку не бере вогонь, сказав МУЛам:

— Вона очуняє — уже дихає.

І тут на сцені з'явився містер Фестінджер, що живе через вулицю, наш Мак-Бевзь Землетрус. Він звернувся до пожежників:

— Ми їхні сусіди. Її чоловік приходить додому о шостій. Що йому сказати?

Можу заприсягтися, що містер Фестінджер аж ніяк не горів бажанням допомогти, він просто хотів відчути власну значущість.

Пожежник відповів:

— Скажете йому, що її забрали до Хайлендської лікарні.

— З нею буде все в порядку? — спитав містер Фестінджер.

Пожежник на ходу кинув:

— За нею доглядатимуть.

Десь хвилини за три уся могутня техніка загуркотіла знову, а Декстер сказав:

— Тепер даси мені тих картопляних пластівців?

Я завів його до хати й дав йому пластівців, а коли ми повернулися на вулицю, під'їхала карета Хайлендської лікарні — з другого кінця вулиці, куди МУЛи ще не добулися. Певно, пожежники повідомили в лікарню, щоб під'їхали з того боку. Великий світло-голубий «кадилак» з червоною мигавкою на даху. Тим часом зібрався гурт дітлахів — з тих, що ловлять гави по дорозі додому, — кілька чорних і кілька білих, і навіть япончики чи китайчата. Вони стояли й дивились, як санітари зайшли до будинку з ношами: їм конче треба було бачити, як виноситимуть місіс Мітчел. Декстер упустив на доріжку коробку з пластівцями, і я поклав її на паркан, де собаки чи малеча не дістануть. Дорослі також повиходили й поставали на ганках, а кілька жінок у хатніх капцях удавали, ніби просто гуляють вулицею і не дивляться, а насправді були збуджені і схвильовані: нарешті в їхньому околі щось трапилось. А я? Я теж нічим не кращий. Я знав, що вона уже в порядку, дихає, і їй не накриють простирадлом обличчя, але ж скільки людей не знали цього! Мати містера Фестінджера — вона дуже стара й говорить з німецьким акцентом — поцікавилась у Декстера, що там коїться, і він пояснив:

— Мою маму повезуть до Хайлендської лікарні.

Містер Фестінджер кудись ушився. Машини знову замовкли, ро-

бітники порозвішували біля ще не засипаних ям таблички «Небезпечно!» з червоними ліхтариками та й пішли собі. Це означало, що на сьогодні роботі кінець. Білявий будівельник із шикарною зачіскою підійшов до гурту дітлахів та собак і мовив:

— Ану, хто швидше пробіжить до рогу й назад?

Інший дядько, з обвислими кошлатими вусами, схожими на велосипедне кермо, сказав:

— Не мороч їм голову з тими іграми, краще скажи, щоб ішли по домах.

Білявому це не сподобалось, адже то він зайшов до Мітчелів і зробив «рятівний поцілунок», і він не любить, коли йому суперечать.

З'явилася ще одна з Фестінджерів — Землетрусова дружина — й запросила Декстера зайти до них, але він не погодився, і ми всі так і стояли на сонці, і я побачив на старому стінному годинникові, який завжди мені вірно служить, що за кілька хвилин треба йти забирати Ділана з «кіндерхауза». Підійшов якийсь негр, робітник з МУЛу і сказав:

— Це погано.

Місіс Фестінджер, не стара, а та, що молодша, зітхнула й промовила:

— Атож.

Негр вів далі:

— Я попросив шофера дати задній хід, щоб ми могли проїхати, а він ніяк не вирулить.

Місіс Фестінджер уторопала, що говорять вони про різні речі. Вона розсердилася — з обличчя було видно.

Негр сказав:

— Я маю бути вдома перед кінцем роботи.

Місіс Фестінджер відрубала:

— Усі люди працюють до кінця роботи.

Негр поглянув на неї, пошепки вилаявся і пішов назад до своєї машини. Місіс Фестінджер рушила за ним і стала вимагати, щоб він сказав своє прізвище. Негр заліз у блакитний «пінто», зачинився й підняв віконні шибки. Місіс Фестінджер знову підійшла до нас із Декстером і просичала:

— Нічого, нічого, він буде тут завтра, я розповім інспекторові. — Обличчя в неї взялося плямами, а очиці закліпали. — Казати отаке дітям!

А він же розмовляв *з нею,* а не з дітьми. Є люди, від самого вигляду яких мене нудить.

З будинку винесли порожні ноші й одразу їх згорнули. І тут як з-під землі виринув *містер* Фестінджер. Він кудись уже зні[illegible] (може, бігав підбадьорити себе ковточком), а тепер знову втрутився зі своєю балачкою:

— Її чоловіка не буде ще півтори години — а хто залишиться коло неї?

Шофер сказав:

— Чоловікові повідомили, він уже в дорозі.

На цей раз виступила *місіс* Фестінджер (вони ж бо ой як до пари одне одному!):

— А чому б вам не зачекати, доки він прибуде?

Шофер відповів:

— Я ще не поїхав, пані.

Місіс Фестінджер на сьогодні уже виговорила свою норму дурниць і звеліла Декстерові йти за нею, що він і зробив, після того як я віддав йому картопляні пластівці, знявши їх з паркана.

Містер Фестінджер і далі походжав вулицею, покурюючи, випнувши груди й насупившись.

Я зайшов ненадовго до вітальні, погортав один з татових «Плейбоїв» і, хоча це мене приємно розбуркало, на вулицю все одно тягло, як магнітом. Я знову вийшов надвір. Сів на бровці. Через кілька хвилин прикотив містер Мітчел на тій своїй розвалюсі, яка колись називалась «плімут». Він видивлявся, як йому проїхати поміж усіх отих табличок «Небезпечно!», інших машин та незасипаних ям. Побачив мене і сказав:

— І що то за напасть на нашу голову? — Він мав на увазі МУЛ Східної затоки. Я сказав: «Атож, сер». Його обличчя нагадувало те, що часом називають «між молотом і ковадлом».

Він виліз із машини, а карета швидкої допомоги весь цей час стояла біля оранжевого «берда», і, глянувши туди, я раптом згадав про Нормана. Подивився в той бік — він сидів навпочіпки серед плюща. Псих Норман, який напевно бачив усе-усе, тоді як ми його зовсім не помічали. Він сидів непорушно, мов пам'ятник. Він усміхався. Декстер одного разу не захотів іти по свій м'яч, коли той закотився під Норманів «берд», хоч його легко було дістати. Я спитав, чого він не їде, а Декстер: «Бо Норман — то ворог нашої родини, він приходив і кричав на мою матір, обзивав її усякими словами». То ось чому вона зробила нам «добросусідську пересторогу»! А тепер той Норман сидить у плющі й посміхається...

Містер Мітчел поговорив про щось із шофером лікарняної машини. Потім увійшов до будинку, а карета швидкої допомоги позадкувала у Норманів в'їзд, розвернулась і поїхала в той бік, куди ще не сягнув МУЛ Східної затоки. Я дивився на Нормана, а він на мене — ми ж бо залишилися на вулиці самі. Я боявся, що він зараз перекинеться на вовкулаку, але не хотів тікати додому, це виказало б мою легкодухість. Повештався трохи на вулиці, а тоді заходився поливати газон із шланга (то вже зовсім сміховина: адже нинішня осінь — найвологіша над Затокою за останні вісімдесят чотири роки, і через дощі довелося навіть перенести один з матчів чемпіонату). Потім я став «тренуватися» — ходити на руках, але одразу облишив це, бо МУЛи накидали всюди до біса всякого каміння та вару, і рукам було боляче. Тоді вдав, ніби граюся серед МУЛової техніки. Кінець кінцем, Норман підвівся й пішов мучити Шайєна, отже, цей раунд лишився за мною.

Я вже запізнювався до Ділана, але не дуже, тому що можу добігти туди рівно за десять хвилин. Я постановив зачекати ще і зробити собі тест на швидкість. Зграю доберманів на задньому дворі, здається, щось роздрочило, і вони зчинили несамовитий гавкіт. Може, господиня вилаяла їх за щось, а може, вони нюхом почули хворобу? Я лежав на капоті найбільшої МУЛової машини, двигун був ще теплий. Сонце уже заходило, і я вирішив, що пора бігти по Ділана. Я перехрестився (як це роблять бейсболісти команди «Католиків», перед тим як загилити м'яча биткою) на випадок, коли Норман ще шпигує за мною, і підхопився на ноги. Декстерові пощастило вирватися від місіс Фестінджер. Він тупотів вулицею у своїх ковбойських чобітках, тупотів

якось аж надто гучно. Побачивши мене, він не знав, куди подітися. Слова заплутались у нього в роті, і він бовкнув:

— А коли вийде монстр? — Оце все, що він здатен був придумати.

Я сказав, що сьогодні четвер, а по четвергах тато на студії. Ще сказав, що йду забирати Ділана з «кіндерхауза», і він, як хоче, може піти зі мною. На це він завжди охочий, а надто як ми з татом їдемо нашим жовтим «доджем», бо йому подобається гратися в машині з ременем безпеки і сигналити, коли не треба. Декстер зрадів, вигукнув: «Піду спитаюся в мами...» — і, раптом глянувши на свій дім, щось промимрив і побіг у напрямку лимонного дерева на нашому задньому дворі, а клятущі добермани знову зняли осатанілий гвалт.

6

Я гадав, що Велика Пригода з «аварією» місіс Мітчел нарешті скінчилася. А вона не скінчилася. Того ж таки вечора я сидів у великій спальні й дивився тата в черговому «жаховику». Я все ж умовив його перенести сюди наш портативний кольоровий «Зеніт»: сказав, що місіс Семпсон любить читати свою церковну писанину у вітальні — а це правда! — і краще місце для читання годі знайти — це теж правда,— а я, мовляв, хочу дивитися «Родину Уолтонів» з восьмої до дев'ятої — і це знову ж таки правда. Я не рекламував, що збираюсь подивитися ще й «жаховика», коли місіс Семпсон засне, а тепер саме це й робив у цілковитій тиші, надівши навушники. На той випадок, якби вона прийшла перевірити, чи я сплю, я зробив із подушок на своєму ліжку щось на зразок ляльки — стара не роздивиться, очі в неї такі погані, що їй навіть шоферських прав не дають. Отож я сидів на татовому ліжку, як король, і не второпав одразу, чи справді завищала сирена, чи мені здалося, — заважали навушники, — але якраз посередині «Нареченої Франкенштейна» (тато, у костюмі Графині Тітікака, саме вчиняв пограбування) на стінах великої спальні замерехтіло якесь дивне червоне світло. Воно мене до біса налякало — я подумав, чи вже не божеволію часом. Минуло десь із півхвилини, перш ніж я оговтався і збагнув, що розум при мені, а на стінах миготить справжнє світло. Воно виникло не в моїй уяві, а соталося знадвору, від другої за сьогодні світло-голубої Хайлендської карети швидкої допомоги, що зупинилася посеред вулиці перед Мітчеловим будинком — точно так, як і вдень, тільки тепер була вже північ.

Я вимкнув «Зеніт», надягнув халат і капці, навшпиньках спустився вниз; наша місіс Семпсон — справжнісінька Спляча Красуня, тільки що чорна. Я прослизнув через подвір'я — воно було ще мокре — і присів біля «потайного проходу», а власне, дірки в паркані, звідки міг усе бачити. Один із санітарів Хайлендської лікарні вибіг з будинку й гукнув:

— Дайте мені той насос!

Схопив його й помчав назад. Я чекав, сидячи навпочіпки. А потім вони вийшли, і цього разу винесли її на ношах. Засунули ноші в карету й поїхали. На розі вулиці Буена-Віста увімкнули сирену. Тут, одразу ж за ними, вискочив містер Мітчел, на ходу судомно натягуючи дощовика, сів у деренчливий кремовий «плімут» і помчав за каретою, аж колеса завищали. Он воно як. Дві «аварії» за один день. Я виліз із своєї схованки в «потайному проході» й попростував у пітьму.

Декстер стояв у піжамі біля розчинених дверей. Я спитав його:
— Що трапилось?

Він не міг говорити, у нього був шок.

Я сказав:

— Ходімо до нас, подивимось телевізор.

Він крутнувся на місці й побіг у дім; наскочив на велике старе крісло, але не спинився.

Я ввійшов, не знаючи до пуття, щó збираюся робити. Просто роздивлявся навколо, аж нарешті опинився в кухні. Там, на столі, стояла склянка з чаєм. Я понюхав, але то був не чай, а якесь спиртне. Піднявся сходами — колись я вже був тут — і заглянув у кімнату Декстерової матері, ту саму, де хлопець із МУЛу Східної затоки робив «рятівний поцілунок», але на підлозі вже не залишилося пляшок. Стояв запах плісняви, по всій кімнаті були порозкидані ковдри та простирадла. Я зійшов у передпокій і покликав:

— Ходімо, Декстере, подивимось телевізор!

І знову ніякої відповіді.

Напевно, я повинен був іще щось вдіяти, та не зробив нічого. Я не з тих, хто калатає у всі дзвони і горлає про біду (тим паче, що це не моя біда), — то діло Фестінджерів. Я розважив, що з Декстером в усякому разі нічого не трапиться, і змотав вудки.

Отут я й усвідомив, у яку халепу вскочив. Ваш любий Незграба Джек мав на собі тільки поганючий халат, але не мав із собою ключів, а коли вирушав на розвідку, то захряснув двері на замок. Я опинився, що називається, в локауті. Спробуй-но вигребти проти течії без весла! Ти нуль без палички — знесе водою, і край!

Я міг би, звичайно, просто подзвонити у двері: місіс Семпсон прокинеться й пустить мене, але татові доповість. Доведеться пояснювати, викручуватися... Ет, мені все це ні до чого. Я переліз через поруччя веранди й побачив місіс Семпсон: відключилася й, певно, снить зараз про свого Ісуса та ангелів — охоронців малих діток; вона ж тільки про це й торочить у своїх вечірніх казочках. Я нишпорив там і тут, весь замочився в кущах. Обійшов навколо будинку: всюди замкнено. Однак я виглядів, що на другому поверсі віконце до ванної кімнати непричинене. Мабуть, тато відчиняв його, щоб вивітрити дух убиральні, і забув причинити. Я вибрався на самий верх чорних сходів і виконав стрибок-політ до Мітчелового будинку, що стоїть зовсім близько до нашого, якихось три фути відстані. У них до вікон прибудовані такі собі маленькі балкончики, де можуть стати лише двоє людей, третьому вже буде тісно. Щоб дістатися вище, мені довелося підтягтися по жердині, на які чіпляють пластикові завіски, коли хочуть засмагати голяка (чого вони не робили, мабуть, уже багато років), і я прислухався, чи не чутно Декстера, який був десь у домі. Найбільшу халепу я мав з дощовою ринвою: вона не витримала моєї ваги і поламалася, коли я завис на ній. Я впав, і ринва тріснула мене по довбешці — аж загуло. Зараз попрокидаються всі сусіди! Але ніхто не прокинувся. Я вивільнив голову і проліз усередину будинку — двері на горище не були замкнені. Я навіть знову зайшов до кімнати місіс Мітчел; там я відчинив вікно, ступив на балкончик і прикинув на око відстань до нашого даху. Зачинив вікно за собою і віддав своє життя у власні руки. Відштовхнувся й полетів на наш дах. Перейшов його, сплигнув на

«сонячний майданчик», проліз у ванну кімнату — і до себе, цілий і здоровий.

Я змок до рубця. Перевдяг піжаму й кинув мокру в сміттепровід, далі від гріха, потім шмигнув у татове ліжко і став дивитися заключну серію «Франкенштейнової нареченої».

7

Я зрозумів усе, тільки-но побачив Декстера, коли той повертався зі школи. Я стояв замислений на тротуарі, а він ішов вулицею, схожий на ангелятко, а може, на дівчинку. Обличчя в нього було ніжне й рожеве, але вираз збентежений, і він не гупав, як звичайно, черевиками — просто йшов.

— Тобі подобається моя нова сорочка? — спитав у мене.

Сорочка була класна, і я відповів: подобається.

Тоді він сказав, що мати його померла.

Він зупинився, а я сказав, що мені дуже шкода. Декстер не знає нічого про нас. Коли він поцікавився, ще першого тижня як ми переїхали, я відказав, що наша мама поїхала до Європи зі спеціальним завданням від газети.

Тепер мені хотілося розповісти йому всю правду, але я так і не розповів. Натомість сказав:

— Учора ввечері я кликав тебе до нас на телевізор, але ти, мабуть, не дочув.

Ми не дивились один на одного, ми обоє все розуміли. Перед їхнім домом не було автомобіля, значить, нікого там немає.

До нас підійшов Майкл, чорний хлопець з далекого кінця кварталу, і спитав у мене:

— Декстер казав тобі про свою маму?

Я відповів: так,— і запропонував їм нашого улюбленого яблучного соку. Майкл сказав, що він краще випив би шоколадного молока (тато завжди частує його тим молоком). Ми пішли в кухню.

Декстер сказав, що цю нову сорочку мати зберігала йому до дня народження, двадцять восьмого жовтня, а тепер ось тато дав надягти раніше.

Майкл згадав, що в «жаховиках» він безліч разів бачив як над труною проголошують заклинання, і мрець оживає. А іноді людей ховають ще живими, й вони виходять із могили. Усе це — облудні надії, і я сказав:

— Заткни пельку!

Я на собі знаю, що це таке — облудні надії.

Декстер повідомив, що з Фенікса приїздить його тітка, батькова сестра. Я так розумію, що то сестра його діца.

Мені страшенно хотілося вибити з Майклової довбешки цю паскудну каламуть, цей ламаний мідяк — облудні надії. Хоч він, здається, і не тямив, що верзе. Дати йому такої науки, щоб ніколи більше... Та коли я вже ладен був хлюпнути шоколадне молоко йому в очі, ошелешити його, засліпити,— хоч сам розумів, яка то була б дурість,— під'їхав у «доджі» тато, і ми всі разом зібралися їхати по Ділана до «кіндерхауза». Ми збіглися до машини, аж тут підкотила на своєму допотопному

«мерседесі» бабуся Фестінджер, вилізла, тягнучи за собою торбу з продуктами, й попростувала до будинку. А тоді раптом озвалася:

— Декстере, чи твій батько вдома?

Декстер, з тим самим своїм ангельським виразом, голосно відповів:

— Немає, і мами також немає, бо вона померла цієї ночі!

Бабусю Фестінджер, з її торбою, мало не вхопив грець. Вона поглянула на тата, бо він був тут єдиний дорослий, і тато очима сказав їй усе. Тоді вона таки зайшла до того будинку.

Майкл раптом перехотів їхати з нами й пішов собі. А ми з татом та Декстером рушили до «кіндерхауза». Декс, як завжди, грався з ременем безпеки. Зненацька він сказав:

— Я гадаю, моєму батькові треба буде оженитися ще раз.

Тато знав, що я ловитиму його погляд, і сам подивився на мене. Ми не розмовляли. Потім тато спитав у Декстера:

— А з твоїм татом усе гаразд?

— Я, мабуть, вийду он на тому розі,— відповів Декстер, і тато зрозумів, що запитувати ні про що не слід. Він загладив справу, попросивши Декстера підняти віконце, щоб Діланові на заднє сидіння не дуже задував вітер. Отож Декстер залишився з нами до кінця поїздки.

Коли ми під'їхали додому — тато за кермом, Декстер на передньому сидінні, а я з Діланом на задньому,— то побачили на тротуарі біля таблички «Небезпечно!» кількох сусідів — я їх і бачив досі лише раз чи двічі,— причому одна жінка тримала в руках горщик із жовтими квітами. Тато став розмовляти з тією жінкою, а ми троє бігали коло машини. Краєчком ока я помітив, що жінка збирається поставити горщик біля входу до Декстерового дому, на килимок із написом «Ласкаво просимо!», де об нього запросто можна спіткнутися й розбити собі пику, а найдужче це загрожуватиме містеру Мітчелові.

А ось і містер Фестінджер, він неодмінно мусив устромити свого носа й на цей раз. Декстер з Діланом підкидали на ганку повітряні кульки, а містер Мак-Бевзь Землетрус спитав у тата, чи нема в нас «хлопця із сусіднього будинку».

Він ясно повинен був бачити — не сліпий же! — що той таки в нас, і тата розлютило оте «хлопця із сусіднього будинку», адже всі тут знають Декстерове ім'я.

— У цій сім'ї сталася трагедія,— мовив містер Фестінджер.

— Ми знаємо,— відказав тато.

Саме в цю мить Декстер вийшов із воріт, а Ділан почав скиглити — може, тому, що він про все на світі говорить «Моє!», а Декстер ніс його червону кульку.

— А знаєте, вона не вмерла,— сказав містер Фестінджер.

— Як це? — здивувався тато.

Містер Фестінджер трусонув своїми кнурячо-баранячими бакенами:

— Вона в реанімації.

Цього ми не знали, ніхто. Може, й справді Декстер від початку все перебільшував?

Містер Фестінджер повернувся до нього:

— Ходи-но, шибенику, ми чекаємо тебе обідати.

Декстер не схотів іти і втік за наш будинок.

Містер Фестінджер рушив назад, у свої володіння,— мабуть, щоб знову надавати по писку своєму дефективному синочкові.

Тато глянув на мене. Він був явно збентежений. Ми обидва стовбичили там, не зважуючись піти, і нас аж морозило.

А потім приїхав містер Мітчел, і ми довідалися, що місіс Мітчел таки померла, сьогодні вночі. Татові було незручно запитувати, і він мовчав, але містер Мітчел, який сьогодні був десь посередині між двома своїми «я», сам розповів, що похорон призначено на завтра, і запросив тата.

Фестінджер, мабуть, з глузду з'їхав або хтось йому набрехав. Або він просто утнув чергове паскудство. Проте згодом, увечері, ми дійшли висновку, що він, певно, чув тільки найпершу звістку, і не слід так уже його гудити. Але я буду.

Норман весь цей час сидів у своїй засідці, через вулицю. Мені здається, я єдиний, хто його помітив. Іноді, коли ти дуже схвильований, мозок ніби робить моментальні фотографії, а проявляються вони пізніше.

8

Отож ми почали опікуватися Декстером — навіть більше, ніж дотепер. Що ж ми мали робити, коли його батько постійно перебував під, можна сказати, глибоким наркозом,— власне, він поринув у цей стан давно. Наприклад, ми якось узяли Декстера з собою, коли дощового дня поїхали купити Діланові новий триколісний велосипед — червоний, з білими та синіми смугами. Декстер вихопив велосипед у Ділана і прикотив на ньому до автомобіля. Є ще одна річ, якої я ніяк не збагну,— Ділан завжди страшенно радіє Декстерові і щоразу кричить: «Хочу гратися з Декстелом!»,— а Декстер же поводиться з ним куди гірше, ніж я. Часом мені навіть здається, що Ділан любить Декстера більше, аніж мене. Мій рідний братик геть схибнувся.

Декстер може утнути казна-що й кому завгодно. От, скажімо, тато запросив на обід одну жінку, вона працює секретаркою на його студії,— і, по-моєму, тато упадає за нею — і коли Декстер прийшов поцікавитися, чи скоро вийде монстр, а тато сказав: «Не сьогодні»,— то Декстер раптом підскочив до тієї жінки, Пег, і вщипнув її за грудь. Уявіть собі. Вона аж розлила свій мартіні на кушетку, а тато вирядив Декстера за двері, але той ще довго стовбичив перед ними й гупав у них ногами. Ущипнув її за грудь, там де сосок!

Ми, певне, подаруємо йому цей вибрик — в нього ж померла мати. А якщо хтось на світі і розуміє, що він переживає, то це я. Буває, почуваєш себе таким самотнім, що кидаєшся на все і на всіх. Навіть наш любий Ділан знає про ці речі більше, ніж нам здається. Отак грається зі своїми машинками і раптом скаже ні сіло ні впало:

— Я поганий хлопчик.

А тато йому:

— Ні, ти гарний хлопчик.

— Ні-і, я поганий, але я більше не буду!

І коли ти в такому настрої, з тобою може трапитися все що завгодно... От, наприклад, були ми в Парку Знань, на Майданчику улюблених звірят. Тато клацав нас своєю «Мінолтою», а Ділан їздив верхи на черепасі й крутився біля слоненяти, а потім прибіг козел і боляче буцнув його. Козел у цьому не винний. І ніхто не винний. Просто в той день з Діланом мало щось трапитися...

Але в дечому винні й люди. З голови не йде одна прикра розмова — випаде ж таке, ніби навмисне, щоб ти не знуджувався! Тато покликав мене й сказав:

— Джеккі-Незграбо, я хотів би з тобою поговорити.

Я відчув — збираються хмари, а сам сушив голову, згадуючи свої гріхи. Може, він порахував свої сигарети з «травичкою» і дізнався, що я їх курив? Був пізній вечір, ми вже поклали Ділана спати, і я точно знав: тато має щось на думці, бо давно вже на мене не дивиться. А тепер дивився — стоячи біля каміна. Потім сказав:

— Такі часи настали — люди геть збожеволіли. Іноді верзуть самі не відають що.

Я мовчав, бо нічого не розумів.

— Джеккі-Незграбо, ти знаєш, як нам з мамою важко жилося, справді дуже важко, але ми без пам'яті любили одне одного, і вона завжди любила вас, тебе і Ділана, так само як і я. Ти це знаєш чи ні?

Я сказав «авжеж», але ніяк не міг уторопати, куди він хилить.

— І нічиєї провини в цьому нема, ніхто *не винен,* що нам з мамою довелося роз'їхатись. І найдужче ми страждали в розлуці якраз через те, що обоє без тями любили своїх хлопчиків. Ти розумієш?

— Розумію,— відповів я, а сам був у цілковитій темряві. Тато сьогодні не накурився ніякого зілля й не пив ні краплі, він говорив дуже серйозно. Я сидів мовчки, а він провадив далі:

— Я кажу це для того, щоб і *ти* не впадав у божевілля і не казав людям, ніби мама ніколи тебе не любила.

Я майже не розчув цього, чи то почув уже як відлуння — серед глибокої тиші.

— Я ніколи не говорив такого!

— Джеккі-Незграбо, твоя мама любила тебе понад усе на світі...— Він замовк.— Декстер розповів мені сьогодні, ніби ти казав, що твоя мама тебе не любила і ти аж ніяк не тужиш за нею.

Так он воно що! Це Декстер — він геть здурів...

— Ніколи я не говорив цього. *Ніколи!*

Тато дивився на свої капці. Він мені не повірив. Дістав пачку «Мальборо» й запалив сигарету.

— Декстер, напевно, не так тебе зрозумів. Ну, гадаю, більше в нас не буде таких непорозумінь, о'кей?

Він не сказав «'кей», як ми мали звичай казати один одному, він сказав «о'кей». Він повірив Декстерові, цьому брехунцеві, який хвицяє ногами в пах і щипається за цицьки...

Я віддав би все на світі, щоб забрати ті слова назад, але я їх вимовив:

— Ненавиджу тебе...

Тато відійшов до вікна.

— Сподіваюся, ти не скажеш завтра, що «ніколи не говорив» *цього?*

Я втік до своєї кімнати. То була остання крапля.

Ось за що я вибив Декстерові страшної бубни, пустив йому його погану юшку — своїми власними кулаками, без усякої іншої зброї, хоча я міг би запросто роздобути ножа: в Крокері їх має кожен пацан. Я підстеріг Декстера після школи і сказав йому те, що каже в таких випадках босота: «Я маю з тебе боржок, ти, гузно смердюче», — і затопив йому в пику, і подряпав його, і бив ногами, але не в пах, як він робить. Тут вийшов містер Фестінджер і порадив мені підібрати для

бійки кого-небудь із своєї вагової категорії, і це було навіть смішно: його ж бо вага, мабуть, утричі більша за мою, а він копнув мене ногою під зад так, що я два дні не міг ходити, — потрапив у самий куприк.

За кілька днів, коли ми всі заспокоїлися, Декстер пригадав, що саме я казав йому: мовляв, людина не може вічно тужити за своєю мамою, і я сам, мовляв, намагався не так уже побиватися, бо треба ж якось тримати себе в руках. Але ж це зовсім різні речі! І навіть якщо я прикидався тоді трохи грубуватим, удавав, ніби ставлюся до цього цілком спокійно, все одно я й досі не розумію, як він міг подумати, ніби я сказав, що не тужу за матір'ю... Або що вона не любила мене — це ж не його мати, чи бабуся, чи хто вона там йому!.. Я не скажу, що Декстер *не винен,* то справа темна. Але сам я, безперечно, *винен,* бо я побив його, а цим нічого не можна довести. Я зараз сказав би, як каже Ділан: «Я поганий хлопчик, але я більше не буду!» Хай йому грець, мені все це до біса остогидло. Я швидко йду на дно.

9

А хто б не пішов на моєму місці? Я почував себе таким пропащим, таким самотнім, що написав листа в Сірак'юс своєму найкращому другові Джо Романо. Ми з ним були в скаутах, у «Патрулі вогняної стріли», і часто грали в настільний футбол, тримаючи його на колінах. Ми справді були нерозлийвода, завжди звучали в унісон. Він бачив мене з татом у цирку того чудового вечора і сказав, що я «молоток». У нього на горищі я вперше роздивився як слід голу жінку — в журналі, що залишився від його батька, який був тоді у в'єтнамському полоні. Я написав Джо про всі свої нещастя, а на конверті надрукував: *«У власні руки. Не розпечатувати!»* — щоб, бува, його мати не прочитала, бо ж вона мене не похвалить. А через тиждень Джо подзвонив мені по телефону о дев'ятій вечора (тобто в Сірак'юсі була вже північ) і пробелькотів: «Хлопче, я зараз без тями!..» Виявилося, він щойно впорснув собі шприцем героїн, повну дозу. І це в тринадцять років, мій найкращий друг!.. Що він верзякав, годі було зрозуміти; я втямив тільки, що він так підмінив свій телефонний виклик, що платити за нього доведеться містеру Хадсонові (це класичний придурок, який викладав нам у школі алгебру), але щоб повідомити про це, Джо ледве вистачило трьох хвилин, і я змушений був раз у раз перепитувати: «Що?.. Як?..» — неначе мені раптом позакладало.

Що ж, мабуть, усі нині переказилися — і дорослі, й діти, геть усі. Навіть мій тато. Звичайно він любить разом зі мною продивитися вранці комікси у місцевій газеті «Кронікл», але віднедавна навіть не може читати вголос написи на них, бо його душить кашель. Раз чи двічі навіть харкнув кров'ю, і Ділан сказав: «Татко кахикає, у нього там вава». Отака вона, наша триклята доля. І той же таки тато геть дуріє, коли приводить якусь жінку; може, він почувається надто самотнім, може, він просто жеребець, а може, думає про те, щоб знайти нам іншу матір, але коли вони курять удвох там, нанизу, я часто чую, як він патякає щось несусвітне, приміром: «Зненацька на вулиці, так холодно, а я — у бездонному барі і в'єтнамський ветеран, очі мої — то джунглі, і я не можу дихнути, і де вона, та Америка, про яку я мріяв, де вона на цій темній вулиці», — ну, якась просто божевільна маячня, вона мене лякає, мені шпигає під грудьми, і частенько ті жінки просто тікають від

нього, бо кому ж воно може сподобатись? Кому? Якось він спробував верзти щось таке й мені, і я попросив його прочуматися, а серце моє мало не вискочило з грудей: «Не кажи мені цієї бридні, я не бажаю слухати!» А він стояв страшенно переляканий і такий самотній-самотній, але вийшло на краще, бо все ж він перестав. Я хочу сказати, перестав молоти це мені, але він несе цю єресь іншим і навіть по телефону. Одного разу я підслуховував, як завжди, зі сходів, і жінка порадила йому піти проспатися, а він їй — мовляв, із цього нічого не вийде, він не може заснути, і це мучить його і мучить, та врешті він таки заспокоївся й мовив: «Атож, я став геть пришелепкуватий». Мабуть, це правда, хоча нестерпно боляче думати так про свого рідного батька, про свого Любого Тата...

Але, певно, цього ніхто не може уникнути, воно поширюється як пошесть. От вам ще Декстер. Якось я випадково знайшов у нього в кімнаті з півдесятка Діланових іграшок. Серед них і світний м'яч; удень він якийсь сірий, майже безбарвний, але вночі світиться моторошним зеленим вогнем, мов якась мара, — бо він покритий фосфором, як ото циферблати на годинниках. Ми шукали його скрізь, а він був у Декстера, разом з кількома машинками та вагончиками. Я Декстера не виказав, йому вже досить перепало від мене. Я просто відніс усе те барахло додому й порозпихав під ліжка та канапи, і тато страшенно зрадів, коли познаходив ті іграшки, прибираючи кімнату. Я не виказав Декстера — він же такий жалюгідний. Навіть після того, як я вибив йому бубни, він через кілька днів уже обіцяв мені п'ять центів, щоб я з ним погрався. Але я тепер стежу за тим, що говорю. В нього з'явилися ідіотські теорії: мовляв, якщо він зможе затримати собі дихання, аж поки зомліє, то все теперішнє мине, наче моторошний сон, а його мати знову буде жива, як перше. Але йому ніколи не вдається затримати дихання так, щоб аж зомліти. Я уже робив подібні дурниці. Якось опівночі забрався на дах і став там під крижаним вітром, щоб проміняти своє життя на її. Я маю також підозру, що того разу, коли він врізав собі руку, — це було навмисне, аби оживити матір своєю кров'ю. Він і досі показує всім свою рану. А ще задумує вбити Нормана, бо той обзивав її усякими словами. Оце сусідоньки!

Ніколи не відаєш, яке лихо тебе спіткає. Одного вечора все, здавалося, було гаразд, ми сиділи з татом унизу, в його барлозі, і обговорювали наш грандіозний проект створення Меморіальної зали Жахів і Слави, що матиме спеціальний фонд фінансової допомоги монстрам, яким не повелося в житті. І раптом — бах! трах! бам! — Ділан покотився зі сходів сторчголов на своєму шикарному триколірному триколісному велосипеді. Він перелетів через кермо, мов ядро, випущене з гармати, і нам довелося мчати до лікарні, де йому наклали на підборіддя аж п'ять швів. Тато сказав: «Я вже не сподівався підняти його з підлоги живим». Він думав, що у Ділана тріснув череп. Боже, як ми летіли — немов скажені: тато репетує, закривавлений Ділан пронизливо верещить, а я мало не втрачаю тями від жаху!

Все це, звичайно, дуже вплинуло на тата, і минулого тижня він намолов таких нісенітниць, виступаючи по телебаченню, що тепер, мабуть, увесь світ знатиме, що з ним коїться. Серед інших його персонажів у рекламних вставках до «жаховиків» є такий собі Хіппі з глибини 20000 сажнів. Так от, на тому тижні він знову виступав у його подобі, тільки цього разу ніби всерйоз, а не жартома, і мені здавалося, що він

отетерів насправді, а не прикидався, — треба було бачити це обличчя з приплющеними очима і чути його марудну мову! Тато казав те саме, що так або інакше говорить мало не щодня: про те, як він шарпає нерви людям, і це стало для нього майже необхідністю чи, може, проклятям; і про те, що коли йому доводиться бувати у багатолюдній компанії, він відчуває, як кожен марно намагається пробитися крізь бар'єр, яким сам себе оточує, бо людина, мовляв, живе як у глухому лісі,— й усяку таку полову, і це вже був ніякий не Хіппі з глибини 20000 сажнів і ніякий не Цар Спаржа, а мій тато, власною персоною. Того вечора показували фільм «Вторгнення Пожирачів», теж один з моїх найулюбленіших. Перед тим як почали свої рекламні балачки Веселі Шалапути з-над Східної Затоки, тато ще раз мусив розкрити свого намальованого рота і сказав: «Слухайте-но, люди добрі, я не хотів би збивати вас із пуття, але подумаймо: а про що ж насправді йдеться у цьому фільмі? Він — про Червоне Страховище. Дійшло?» Мене аж підкинуло на ліжку. Я так і не зняв навушників, хоч наша чорна місіс Семпсон давно вже давала хропака на канапі внизу. Я перелякався, бо ой як добре знаю, що таке Червоне Страховище! Дідусь Глікс, мамин батько, за такі іграшки потрапив до чорних списків. То було багато років тому, коли він працював сценаристом у Голлівуді, і через те, скільки я його пам'ятаю, він завжди був як побитий. «Вторгнення Пожирачів» — це «жаховик» про істот, які прибули з космосу й заполонили містечко Санта-Ріта в Каліфорнії. Вони являють собою такі маленькі стручечки, які вночі проростають у людське тіло і наче витісняють звідти людину, хоч зовні вона лишається такою самою, і лише близькі їй люди можуть помітити зміну. Наприклад, малий хлоп'як від самого початку знає, що його рідний дядько — то не його дядько, але він не може цього пояснити — він просто знає. То один із тих стручків. А їх турбує тільки одне — як вижити. Вони не мають ані доброти, ані жалю. Якщо на вулиці хтось переїде собаку, вони й оком не змигнуть. Вони позбавлені людських чуттів. Усі стручки бажають тільки розмножуватися й завоювати весь світ, витісняючи всіх нас, одного по одному. Це чудове кіно. Так от, того вечора тато, у гримі Хіппі з глибини 20000 сажнів, і каже: «Погляньмо на дату цієї стрічки: тисяча дев'ятсот п'ятдесят шостий рік. Ви пам'ятаєте п'ятдесяті роки? Тільки не подумайте, ніби я просто наганяю на вас страху. — Він захихотів, а я заходився гарячково регулювати колір, аж поки зображення стало схоже на видіння після ЛСД — настільки я очманів. А він своєї: — Затямте собі ось що: ідеться про безбожні істоти, які вторгаються у наше суспільство, розмножуються й утворюють осередки — метикуєте? — осередки. І навіть ваш сусід може виявитися одним із таких. Вони зустрічаються у приватних будинках і там обговорюють, як їм загарбати весь світ, і зрештою ви побачите, як вони таємно поширюватимуть свою революцію скрізь і як Америка прокинеться і винищить ворога у самій собі — Внутрішнього Ворога. Ну ось, тепер ви знаєте, що тут відбуватиметься, і якщо не хочете думати над цим, то й не думайте, сідайте собі зручніше й тіштеся». Тато розтанув, а на екрані, що раптом став чорно-білим, вкотре уже пішло «Вторгнення».

Я був надто схвильований, щоб дивитись його. Коли тато й мама познайомились і покохали одне одного, це сталося почасти через те, що їхні батьки — один ірландець, другий єврей — обидва були комуністами, хоча ніким не доведено, що вони мали партійні квитки. Ніяк не втямлю, чого це татові забаглося бодай згадувати про це в телепереда-

чі. Чи, може, він забув, як йому відмовили у вступі до «Корпусу миру», а потім у нашому домі з'явився з блокнотом якийсь тип із ФБР. То було за часів, коли мама й тато були готові вийти пліч-о-пліч назустріч хоч якій біді. Але це давня історія, і я навіть не певен, чи пам'ятав би її, коли б вона не була «сімейною історією». Як поганий сон. Але він усе повертається. От хоч би й справа того придурка із Сакраменто, який підкладав ціанід в облатках до салатних приправ по універсамах усього міста, а коли його спіймали, заявив, ніби робив так через те, що він проти війни у В'єтнамі; тато сказав мені, що то витівки правих з метою дискредитувати антивоєнний рух. Я це запам'ятав. Колись у Сірак'юсі тато розповів мені про свого батька: гарячий цех, підйом щоранку о п'ятій годині й виснажлива праця цілісінький день, аж поки мало з ніг не падаєш. Кінець кінцем це з ним і сталось — а я тоді тільки-но мав народитися. Його старе ірландське серце не витримало, і я так ніколи його й не побачив. Я добре знаю, що не можна повертатися спиною до робітників. Я не повертатимусь. Але буду трохи обережніший від тата. Гадаю, іноді він просто лізе на рожен. І мама лізла, і дідусь Глікс — це наша фамільна риса. Мене теж нею обдарували. Може, я й не побив би Декстера, коли б не моє походження. Тато каже, що в таких випадках ми наїжачуємось. Щодо мене, то це сказано правильно. Як дикобраз. Тільки-но відчуваю небезпеку — і моє пір'ячко настовбурчується, такий-от рефлекс. Не-Чіпай-Мене-Ти-Паскудо! Яка втіха кинути це комусь у вічі, коли ти, скажімо, ходиш на руках або гасаєш на одноколісному велосипеді!

Але ж трапляється й таке, від чого неможливо себе захистити. Скажімо, коли Ділан раптом летить сторчголов зі сходів на своєму червоно-біло-синьому велосипеді. А якось він утнув іншу класично ідіотську штуку, і саме коли залишився під моєю опікою. Я пустив воду у ванну, бо мав скупати його, і мій братик пустував собі з водичкою, а я тим часом пішов узяти з шафи чистого рушника. Чого йому заманулося зачинити зсередини ті кляті двері — ніяк не доберу. Тільки потім я стояв у темряві під дверима й наказував йому відчинити, якщо він не хоче дістати добрячого прочухана, і він мене зрозумів (подушка!) й довго вовтузився із замком, а потім запищав: «Я не мозу!» — і то була правда. Це означало, що ванна переповниться, і вода почне заливати кімнати нижнього поверху, і винний в усьому буду я. Я вже наважився був висадити двері, але не зміг, бо дім наш побудували ще в 1921 році й побудували на совість, бо раніше люди вміли тримати свою марку. Я помчав мерщій до підвалу, хотів знайти викрутку і, може, розгвинтити замок, але її ніде не було. Надибав тільки молоток на полиці за пінг-понговим столом і спробував розбити замок, та тільки понівечив круглу ручку на дверях. Ділан весь час плакав, і чути було шум води з крана. І раптом у мене в голові наче прожектор блиснув: я згадав, що тато ніколи не зачиняє віконце над унітазом, щоб запахи не застоювалися. Отож я гайнув через хол на ганок, видерся на те місце, де можна навішувати тент, — таке саме, як у Мітчелів (певно, всі будинки в Оклендi мають таке місце), — і опинився на даху. За хвилину я вже стояв над відчиненим віконцем (воно розчиняється назовні, а не вниз); до землі тут було три з половиною поверхи, і мене трошки замлоїло, коли я зазирнув у цю прірву й побачив віти дерев і три голі електричні дроти, що тягнуться від стовпа: напруга там досить висока, і мене вб'є струмом, якщо я схиблю. І все ж, покладаючись чи то на крила, яких у мене нема, чи то на бога, я ступив на ребро віконної рами і аж тоді

побачив, що вона дуже стара і запросто могла відірватися, і тоді я б розбився насмерть або покалічився на все життя. Проте я вже ступив на неї, і прослизнув крізь віконце над унітазом, і закрутив кран, коли ванна уже була повна по вінця. А Ділан стояв собі, мов нічого й не сталося, і мені закортіло занурити його головою у воду, щоб знав. Але цього я не зробив. Нам слід би повісити перед домом табличку: «Обережно, лиха дитина!»

Але я таки покарав Ділана: добре витерши його, вивів погуляти після купанки на задній двір і там удав, ніби хочу погратися з ним, а сам роздрочив доберманів за парканом і втік, а Ділан залишився там один. Я навіть підвів його до огорожі й повалив на землю, так що пси гавкали, гарчали й шкірили зуби просто йому в обличчя. Я заховався в кущах біля ганку, і якби котрийсь доберман проліз до нас, то я встиг би зустріти його ломакою і врятувати Ділана. Я не хотів його скривдити, хотів тільки налякати. Він верещав, аж заходився, а я собі ховався в кущах (хе-хе-хе!). Врешті я таки підійшов і взяв його на руки. Він геть обдзюрив собі штанці. Я перевдяг його нагорі, а тоді вже став утішати. Він ще довго не міг заспокоїтись.

Ну хіба все це не свідчить, що я не менша падлюка, ніж інші, а може, й більша? Ділан же не навмисно зачинив двері. А я повівся з ним як звір. Я побив Декстера. Я сказав рідному батькові, що ненавиджу його. Таке засмутить кого завгодно. Тато колись сказав мені: «Це дуже нелегко — бути діркою без затички»...

10

Я ще не прояснив двох речей. Перша — це моє ім'я, а точніше прізвисько. Незграба Джек. Тата звуть Джон, і я теж Джон, Джон молодший — так мене звуть офіційно, а «Незграба Джек» — це джазова платівка Дюка Еллінгтона. Тато називає її «класикою» і зберігає у своїй фонотеці не лише саму платівку, а й магнітофонний запис. Я слухав її багато разів і мушу вам сказати: то таки класна музика. Коли я слухаю її, мені згадуються усі ті вечірні казки, що їх тато розказував мені як серіал, «нескінченну сагу» про Незграбу Джека. Той Джек став для мене легендою. І якимось наче невдахою, бо ось як про нього говориться:

Незграбо Джек, ходи повсюди,
Лише іди собі й іди,
І ти дістанешся в *ні*-куди.

А він усе біжить, але й далі залишається на тому самому місці. Мені й самому знайоме це відчуття, а надто останнім часом. Атож, це класна музика, і коли ми слухаємо її вдвох, нам хочеться лягти горілиць, заплющити очі й усміхатися. Тато й справді усміхається — я бачив, коли позирав на нього краєм ока.

Ще одна річ, якої я не прояснив, — це моє сексуальне життя. Бо, власне, тут нема чого й прояснювати. Я ніколи навіть не наближався до того, щоб робити щось таке з дівчиною, хоча дуже ясно уявляю собі, як воно робиться. Найдалі я просунувся в цьому ділі минулої весни в Сірак'юсі, коли в суботу запросив Діану Грін до театру, на денну виставу, і там обняв її й поцілував, але та дурепа так перелякалася, що, мов ошпарена, підхопилась і пересіла на вільне місце поруч. Я втратив

впевненість у собі і як по щирості, то повівся, мов останній йолоп, — просто втік із театру, і їй лишилось або їхати самій додому автобусом, або дзвонити батькам. Нічого дивного, що на мене вона більше й не глянула.

Тутешні діти набагато випередили мене в тілесному розвитку, особливо негри — вони дозрівають дуже рано. То просто диво. От хоч би Майклова старша сестра Сондра: їй тільки п'ятнадцять, а ви б нізащо цього не сказали — така вона з біса розвинена. У її величезній рудій зачісці «афро» на великдень можна б ховати крашанки, і їх там нелегко було б знайти! У команді гімнасток негритянської середньої школи вона брала участь у параді на честь перемоги нашої чудо-команди в чемпіонаті й удавала, ніби не помічає тата, Ділана й мене на тротуарі, — може, тому що ми білі? Ділан весь загорівся, показував на неї пальцем і гукав: «Сондла! Онде Сондла!» А вона тільки ковзнула по нас поглядом і знову втупилась просто перед собою, аж запишалася. Я чув, нібито вона винайшла особливий спосіб робити гроші: коли її батьки їдуть кудись на уїк-енд, Сондра влаштовує вдома у підвалі такий собі аукціон свого одягу перед гуртом чорних хлопців. Звісно, вони не купують тих її одежин насправжки — тільки платять і дивляться, як вона їх скидає. Я б не дав і десятьох центів за якісь там дурні лахи, але добре знаю, за що я таки заплатив би. Охоче уявляю себе в тому гурті хлопців в їхньому підвалі, хоча навряд чи вони пустили б туди білого, і мені аж у животі коле, як думаю про все це, а ще як надивлюся татових «Плейбоїв», котрі в нього скрізь порозкидані. А іноді, у своїй кімнаті, уявляю собі, ніби я сам — Сондра, хоча це вже зовсім сміховина, і танцюю голий у кімнаті, під оплески уявних глядачів.

Щоб трохи приробити, Сондра часом приходить доглянути Ділана, коли місіс Семпсон не може, і тоді я надовго ховаюся у себе в кімнаті, бо інакше вона обов'язково спитає: «Чого витріщився?»

Мені дуже хотілося запросити до нас на обід якусь дівчинку і познайомити її з татом, але я ніяк не міг вибрати — кого. В Підмонті я маю деяку популярність, але дівчинка, яка справді мені подобається, Аніта Хендрікс, давно ходить з одним хлопцем, що закінчує середню школу і вже має шоферські права. Лорін Уотсон — вона така пухкенька, і це мене хвилює, — сказала, що подумає, коли я її запросив. Тиждень я почекав, для годиться, бо не хотів надто тиснути на неї, але зрештою запитав, чи вона щось вирішила, і вона таки вирішила — не на мою користь. Мене це так приголомшило, що я навіть не спитав про причину. Я їй подобаюся, це факт, але, може, в усьому винна ота моя ідіотська витівка — якось я прикотив до школи на одноколісному велосипеді. Про мене могли подумати, що я хизуюся, і так воно й було насправді. Хтось проколов мені шину, і довелося тарабанити того одноколa до найближчої станції обслуговування.

Врешті я вирішив скоритися долі. Видно, не судилося мені мати справжнє побачення у мої шкільні роки. А може, й пізніше... В уяві моїй постав такий собі суботній вечір 1979 року, коли кожен американець буде десь на побаченні, і лише Незграба Джек сидітиме вдома й читатиме Діланові книжку «Усе про все». Якщо й далі так піде, то Ділан, гляди, ще почне зустрічатися з дівчатами раніше, ніж я. Збираючись на побачення, він, мабуть, виглядатиме дуже ефектно, і, коли він хрясне вхідними дверима, я зроню гірку сльозу. Як у мене щось погано починається, то й далі уже йде навперекоси. Я опинився буквально на

межі нервового розладу. Сто чортів, а мені ж так мало треба для душевного спокою — лише лагідне слово та приязна усмішка...

І я таки дістав і те, й те (бо ніч найтемніша перед світанням!), дістав від Карен Морріс, на прізвисько Каланча. Вона на голову вища від мене і теж співробітничає у «ШПАНі». Їй сподобався мій вірш, що його вмістили у «Куточку поета», в центрі першої шпальти. Вона сказала, що він свідчить про неабияк розвинуту чуттєвість. І я раптом, не вагаючись ані хвилини, мовив: «Чи не змогла б ти прийти до нас на обід цієї п'ятниці на шосту годину?», а вона, не вагаючись, відповіла: «Згода». На великій перерві я побіг аж за три квартали до телефонної будки, подзвонив татові, розповів про те, що сталося, і спитав: «Ну, то як — 'кей?» І він сказав: «Звичайно ж, 'кей!» І додав, що, може, запросить іще когось, щоб Карен не нудьгувала в компанії трьох чоловіків. На хвилину я замислився, і мені так захотілося, щоб мама була жива...

Та я приборкав свою буйну уяву і став обмірковувати, як мені вдягнутися і чи підвезе нас тато машиною, чи ні. Ні, краще без машини, вирішив я, хоч Карен і сказала, що мешкає на Кедровій алеї, тобто за цілу милю від «Рожевого Ікла».

І от настав той великий день, коли я вирушив по неї. Знову збиралося на дощ. На цей час ми перевищили рекорд вологості за останні вісімдесят чотири роки, і вже вважалося, що нинішній рік — найвологіший після 1849 року. Якщо справді ми приносимо щастя всюди, куди приїжджаємо, як каже тато, то ми приносимо також дощі. Я надягнув хіп-джинси «Лівай», свої улюблені черевики, квітчасту сорочку, а під неї білу футболку. Тато порадив надягти светра, але це порушило б гармонію барв, і я прихопив лише прозору пластикову парасольку.

Карен зростом удалася в батька. Він запропонував мені склянку коктейлю з овочевих соків, що її я взяв тремтячими руками. Її мати — зовсім безбарвна, і я був просто вражений тим, наскільки вона мене не вразила. Я хвилювався ще й від страху,— а ну ж як спитають про мою сім'ю, — і вже наперед наїжачився на будь-яке зауваження. Але вони не спитали, лише поцікавились для годиться, як там у школі. Я відповів щось із біса розумне — так наче був зовсім спокійний. Карен вийшла у зеленій із жовтим сукні, яка чудово пасувала до моєї квітчастої сорочки. Вона, певно, розчісувала своє довге волосся не менш як десять тисяч разів, бо воно спадало хвилями блискучого чорного шовку. Отакі коси мені до вподоби! На ній були чудові золоті сережки (Декстер охоче поцупив би їх), вони мов пританцьовували під її вушками. Малий братик Карен (чи, може, сестричка), у піжамі, стежив за нами крізь поруччя сходів, коли ми виходили. Ідучи першим кварталом, я ні на чому не міг зосередитись, під пахвами в мене було геть мокро, але Карен допомогла мені — заговорила знову про «ШПАНу», і цього нам вистачило на три наступні квартали. Почало мжичити, я підняв парасольку, і це було надзвичайно: ми йшли, тісненько притулившись одне до одного, і я дивився вгору на її обличчя — вона теж трошечки впріла. Коли мжичка вщухла, я не опустив парасольки.

А вдома, куди вже прибула міс Пег Едінджер з «другого каналу», вони з татом і Діланом зібралися коло піаніно — ну просто тобі сімейне коло. Ми всі повелися дуже невимушено, і Пеггі, яка виглядала пречудово, прийняла від Карен її светр і повісила його. Потім відбувся належний вступ до обіду: тато з Пег пили мартіні, а Карен, Ділан та

я — лимонад. Карен розповідала їм про «ШПАНу» й вихваляла мої вірші та оповідання, і це, ясна річ, тішило мене, наче дурника. Виявилося, що Карен — безперечно єдина з дітей нашої округи — досі не бачила тата в «жаховиках», але вона присяглася неодмінно подивитись, оскільки тепер у неї з'явився чисто особистий інтерес. Щоб почувати себе ще невимушеніше, ми вимкнули світло й удали, ніби граємо в гру з ліхтариком для Ділана, але насправді ми грали для самих себе. Ми з Карен сховалися в шафі у вітальні, і я стиснув їй руку, а вона мені, і я майже поцілував її, аж тут прибіг Ділан і заволав: «А де-е Кален? Де-е Кален?»

Ми їли гуляш — це татів кулінарний коник, а ще він дозволив нам з Карен випити трохи червоного вина, розведеного водою. Карен сказала, що вже не раз пила вино, бо діти звичайно п'ють вино, як накуряться зілля. Пеггі Едінджер од цих слів мало не зомліла. Проте обід вийшов на славу. Зі свічками. А Пеггі приготувала смачний салат. Потім пили шербет, Ділан називає його «шелбелт». Поки тато й Пег перевдягали Ділана, ми з Карен віднесли посуд до мийної машини, а потім Ділан зійшов униз підставити щічку для поцілунків і майже слухняно подався бай-бай, поставивши усього дві вимоги: подати йому іграшкового слона Бабара, а потім ще й зелену машину. Ми ж учотирьох грали спочатку у «вісімку», а тоді в пінг-понг — парами, чоловіки проти жінок, але не дуже всерйоз. Тато весь час намагався виставляти мене у найкращому світлі, і я був вдячний йому за це, бо в нього просто-таки талант допомагати людині, коли їй доводиться грати нелегку роль. Сподіваюся, колись і я зможу робити таке для свого сина. Час промайнув непомітно, і ось уже одинадцята година, пора розходитися. Карен подякувала за чудовий вечір і чемно, як доросла, потиснула руки татові та Пег. Тато був приємно вражений і моїми манерами, це було видно з його очей та з усієї його поведінки. Він задоволений, що я так швидко мужнію. Вони запропонували підвезти нас машиною, — мовляв, іде дощ, — але ми відповіли, що любимо гуляти під дощем, і сьогодні якраз такий гарний вечір... Карен накинула дощовика Пеггі, він їй саме до міри, я надягнув свого, і, піднявши нашу пластикову парасольку, ми рушили в дорогу.

— Я сказала правду, — мовила Карен на вулиці, коли ми обходили велику баюру, якій ще не дали ради МУЛи Східної затоки. — Вечір справді був чудовий.

— Сподіваюсь, вам випаде ще не один такий вечір, — відповів я, точнісінько як ведучий телепрограми.

Вона йшла замислена. Сказала, що її батьки збираються переїхати до Сан-Хосе. Моє серце обірвалося. Карен пояснила, що для батька це довгоочікувана нагода, і вона не може ставати йому на заваді, хоч це й означатиме для неї втрату давніх друзів.

— І нових теж, — сказав я. Ми зупинилися під вуличним ліхтарем і поцілувалися. Її уста були розтулені, не те що в тієї Діани Грін у Сірак'юсі, і хоч усе воно виходило у нас трохи незграбно — вона ж така довга, їй навіть довелося нахилитись, — але тривало не менш як півхвилини. А потім вона подивилася мені в очі, взяла мене за руку, і ми пішли пліч-о-пліч. Люба Карен — може, вона відчуває те саме, що й я? Знову приємно замлоїло у животі, і це було прекрасно, бо відбувалося насправді, я нічогісінько не вигадував, і ніхто ніколи не зітре цього з моєї пам'яті.

Ідучи під дощем, ми співали «Ти — моє сонце», а спів завжди переможе розмову. Яка то втіха — співати під дощем з коханою! Ми були на оклендському сьомому небі. Коли я підросту настільки, як сподіваюся, з нас вийде чудова пара, тільки б її тато не переїздив до Сан-Хосе.

Коли ми підійшли до її будинку на Кедровій алеї, всі вікна там яскраво світилися, а це означало, що її старі не сплять і ми не зможемо побути сам на сам. Якби не дощ, ми могли б залишитись надворі, а він якраз полив, як з-під ринви. Карен сказала:

— Хочеш зайти?

Я відповів: так, я охоче побув би з нею, тільки сам на сам. Вона добре розуміла, про що мені йдеться. Подумала трохи, а тоді сказала, що ми можемо посидіти в батьковій машині, вона стоїть за два будинки звідси, бо на під'їзді до їхнього дому стоїть материна машина, а гараж вони переобладнали під дитячу кімнату. Я мовив «'кей», і ми пішли повз мокрі авто, і їхнє виявилось незачиненим, і ми залізли в нього й сіли — я за кермо, — а прозора парасолька залишилася на тротуарі. Карен скинула плаща Пеггі Едінджер, і ми зітхнули: так хороше й таємниче було в тій машині. Вона спитала: «Хочеш поцілувати мене?»,— і я відповів поцілунком. Той поцілунок тривав, мабуть, п'ять хвилин без перепочинку, ми дихали крізь ніздрі на щоку одне одному, і я був такий щасливий — мало серце не вискакувало з грудей. А тоді сталося оте чудо — Карен поклала мою руку собі на грудь. Я геть осмілів і стиснув її, свою найпершу... А потім обстежив другу, а Карен прошепотіла: «Ще...» Від цього я просто очманів і спробував промкнутися рукою під зелену ситцеву сукню, але ліфчик у неї такий тісний, я завовтузився, заметушився — мало не спартачив усю справу. Тоді вона сказала: «Зажди хвилинку».

Я сидів, поклавши одну руку на кермо,— містер Самовпевненість Довге Волосся,— а вона розстебнула змійку на спині, потім ліфчик, і я побачив усе. Побачив і аж застогнав: «О боже!..»

Вона всміхнулася, Карен Морріс, на прізвисько Каланча. Груденята в неї таки непогані, хоч і не зовсім розвинені.

Я нахилився й поцілував її в ліву грудь. Я не знав, на якому я небі. Це було щось фантастичне. А Карен поклала руку мені на голову й прошепотіла: «Як гарно!..»

Отак ми сиділи в машині під рясним дощем, і хтозна, чим би воно скінчилося, якби раптом не з'явилася ще якась машина. Ми страшенно сполошилися й пірнули вниз. Фари були, як у поліцейської машини. Отже, збагнув я, нам світила велика халепа. Та машина проїхала, і Карен сказала:

— Треба б нам обережніше!..

«Ще б пак»,— відповів я подумки.

Але добре, що ми не почували себе злочинцями. Вийшовши з машини, ми тут-таки уклали угоду на неділю. Карен сказала, що буде дуже рада зустрітися зі мною ще, бо я хлопець хоч куди. Тоді знову поклала руку на мої золоті кучері, а сама прибрала такої постави, неначе кінооператор тримав її у фокусі. Я сказав, що чекатиму. Вона таки з біса височенна. В руках у мене був дощовик Пеггі Едінджер.

Ми зайшли в дім і привітали її старих, а вони не мали й зеленого уявлення, що ми робили перед тим. Карен, прощаючись зі мною, підморгнула. Вогонь, не дівка!

Я летів додому, мов на крилах, за які правили парасолька та дощовик. Мабуть, більш ніколи я не відчую себе таким щасливим. Секс — це грандіозно! Можливо, через тиждень ми будемо любитися, як тайфун. Ми залюбимо всю землю. Будемо тільки любитись, любитись, любитись. Наш ангел-охоронець погляне з неба і скаже: «Еге, та ці дітлахи — таки справжні коханці!» О, ми навитворяємо чортзна-чого!

Я трохи заспокоївся, лише як підійшов до самого свого дому і зробив під дощем кілька глибоких присідань. Оглянув себе, чи нема якихось зрадливих слідів. Я знав: ніколи вже не бути мені таким, як до сьогодні. І відчував неабияку впевненість у собі.

11

Упевненість у собі — це те, чого бракує Норманові. Він уже разів п'ять заходив до нас позичати гроші, і тато завжди йому давав. Наступного дня після того, як я зустрічався з Карен, Норман прийшов до нас увечері зовсім отетерілий, з виряченими очима. Він жував гумку і варнякав щось без упину. Тато намагався його заспокоїти. Там щось таке сталося, від чого постраждали двері гаража в «Зеленому Кутньому» і зникли якісь дошки. Норман раз у раз обертався назад і кричав:

— Погляньте на ті двері! — Геть схибнувся.

А ще нарікав, що в нього нема друзів.

— Одного друга ви маєте,— мовив тато, поклавши Норманові руку на плече.

Норман відскочив — так, ніби наготувався стрибнути вперед.

— Ти доторкнувся до мене! — прохрипів він.— Ти поклав на мене руку!..

Тато сказав:

— 'Кей, то й ви покладіть на мене свою,— і подав Норманові руку.

Якусь мить той не міг зрозуміти. Нарешті втямив і потиснув татову руку.

— Дайте п'ять доларів,— сказав він,— і я піду.

І тут тато зробив маленьку помилку, мовивши:

— Відкуплятися від вас я б не хотів.

Це таки була помилка, бо Норман аж закляк на місці й затрусив головою, наче тато сказав казна-яке паскудство.

Я розумію, тато хотів зробити якнайкраще. Але я також знаю, що перед тим він хильнув «кривавої Мері», а після горілки його завжди заносить не туди.

— Це у вас від наркотиків, Нормане? — спитав він.

Але Норман і далі мовчки трусив головою, стоячи на місці, у тих своїх шкарбанах.

Я міг би сказати татові: «Ти тільки уважно поглянь на людину, коли вона не дивиться тобі в очі, і сам побачиш, що в нашого сірого друзяки Нормана це не від наркотиків». Але тато ж у нас грається в шляхетність — і то з Норманом, який ніколи й ні від кого не чує подібних слів.

Норман ще пускав пару в передпокої і крутив головою, коли Ділан зачепив його ненароком, їдучи на своєму триколісному. Норман пробурчав собі під ніс, мов жартома:

— Ох, дістанеш ти в мене дубця!

Я почув, а тато ні. Тато знову поринув у свій внутрішній світ. Він відчував поклик утнути ще яку-небудь театральну штуку.

Я подумки кричав: «Нормане-забирайся-геть, Нормане-йди-додому!» Між іншим, наші відбивні підгоряли, а ячний суп википав, і мені довелося рятувати їх, бо тато немов колихався на хвилях, розслаблений і безтурботний.

— Дякую. Дякую вам, як білий білому,— сказав Норман.

Тато сердито глянув на нього:

— А що це означає?

— Ви знаєте, що це означає.

Норман ніби трохи полагіднів і роздивлявся все наше сімейство: Ділана з велосипедиком, мене, що метушився біля збіглого супу, і тата, який немов завис у невагомості. Норман рахував нас, як мішені.

— Дякую, за мною не пропаде,— мовив він, тримаючи п'ятидоларовика в тата перед носом, ніби давав понюхати.

— Завжди радий допомогти! — відказав тато. Я не вірив власним вухам.

Коли двері зачинилися, і тато збирався повернутись до своєї «кривавої Мері», я став йому на дорозі.

— Тільки ти їх і бачив,— кинув я.

Він глянув на мене, посміхнувся і ступив убік, щоб пропустити Ділана, який щодуху мчав на нас.

— Ти *чуєш?* — не вгавав я.

— Джеккі-Незграбо, що сталося?

Я порвався бігти, враз зупинивсь і мало не впав.

— Даремно ти підохочував його,— процідив я.

— Зажди...— мовив тато, повільно і картинно розвертаючись, ніби фігурист на ковзанах.— Ти повинен визнати, що...

І тут я різко урвав його:

— *Не смій!*

Він дивився на мене, спантеличений і ніби ображений.

А там суп холоне.

Він спробував обняти мене.

— *Не смій!* — знову зойкнув я. Очі в мене зробилися, як шпаринки.

Дійшло-таки. Він весь обм'як, мукнув: «Гаразд»,— і поплентав до кухні, аби припасти, на зміну, до пива, яке зветься «Знак непитущого». Хоч як я нагримав на нього, він однаково тішився, що Норман звернувся до нього в скрутну хвилину. Він радів, як дитина, коли виймав тарілки для супу; він думав, що я просто нічого не розумію, і весело покликав нас:

— Суп на столі, панове!

Я подумав: хай собі. Але вже наступний день підтвердив мою правду. Норман мало не роздавив мені очі, отак просто, як розчавлюють пальцями виноградину — чвирк, і нема! Це означає, що я став третьою особою, на яку він учинив напад. Ми з Декстером кидалися м'ячем на вулиці, а з нашої машини хтось поцупив ковпачок від бензобака. Тато не розсердився і нікого не звинуватив, він знав, що то або Декстер, або Норман, або Едвард, або ще хтось із дітлахів, які йшли зі школи додому, і через те просто пообіцяв долар винагороди тому, хто знайде ковпачок, без усяких допитів. Ніхто, певна річ, не зголосився. Хай там як, а Норман цього вечора сидів собі, як завжди, у плющі, а ми щойно винайшли для нього нову расу: він не білий, і не чорний, і не жовтий — він, як я сам давно уже визначив, *сірий*. Такої точно масті, як дохла рибина, що її викинуло на берег ще місяць тому. Я б не здивувався, якби у нього виявили рак шкіри. Він — мов живий плакат якоїсь хвороби. Сидить, сірий, серед зеленого плюща, з тією своєю палицею, в якій сховано кинджал, та ще й Шайєн, прив'язаний, світить тут-таки своїм мертвим оком. Я якраз вийшов з нашого «Рожевого Ікла» — щойно дзвонив до Карен Морріс, а її нема вдома, але я попросив її матір переказати їй наш номер телефону, а мати сказала, що Карен за сніданком хвалилася, який то був чудовий вечір, і тому я ні з ким не збирався заводитись, бо в мене душа співала. Але Норман очима показав Декстерові, що буде йому погано, як м'яч зачепить оранжевого «форд-берда». Він навіть вийшов на тротуар і став у позу сторожа. А за хвилину Декстер таки влучив м'ячем у ту руїну, і Норман звелів йому підійти. І Декстер пішов — як кролик до удава. Він — Норманів слуга, до того ж абсолютно покірний.

Потім Норман подивився на мене. Тридцятирічний, дорослий чоловік. І ті його темні очі на сірому обличчі. Сказав, що я надто довго дивлюся на нього. А я згадав Сондру і її руду копицю «афро». Мабуть, я тому дивлюся на людей так довго, що вони гіпнотизують мене, коли я багато про них думаю. Норман спитав, чи дорогі мені мої очі.

— Дурне запитання,— відповів я.

Тоді він повалив мене на тротуар і надавив мені пальцями на очі, аж замигтіли червоні спалахи, кільця й зірки. Декстер реготав — його це звеселило. Норман став колінами на мої плечі, а великі пальці за-

нурив мені в очниці. Я справді подумав, що за хвилину стану сліпим, і вже ніколи не бачити мені ані дівочих груденят, ані Ділана, ані тата, ані білого світу. І все ж я рвонувся несамовито, відштовхнув його руки й випручався, весь заюшений кров'ю, бо він довгим нігтем мізинця розпанахав мені щоку.

Я плакав і кричав:

— Хочеш настрахати мене!..

Норман безгучно сміявся.

Тоді я став удавати негра, що їх Норман люто ненавидить, і загукав:

— Нікóли вже!.. Чуєш, паскудо? Нікóли вже!.. — Я ще майже нічого не бачив.

Норман посміхнувся тією своєю жахливою посмішкою гвалтівника. Це уже не вперше він дістав нагоду познущатися з мене. Минулого тижня я стояв під дощем у своїх білих джинсах, і Шайєн, у якого одне око наче мармурове, а друге теж недобачає, переплутав мене з березою і обдзюрив мені ногу, поки я видивлявся щось там у кінці кварталу. Я спершу нічого не помітив, та раптом побачив випари й відчув запах. То була для Нормана величезна втіха, наче він несподівано виграв у лотерею. Шайєн не тільки гидить на нашому подвір'ї, а ще й заповзявся на мене особисто.

А тепер ось і сам Норман напав на мене зі своїми пальцями-цурпалками та гострими, як бритва, пазурами.

Я так відчайдушно горлав од болю й злості, що мене почув містер Фестінджер — він уже прийшов з роботи і тепер вправлявся у садку зі своїми гантелями. Наче танк, він висунувся з воріт і поклав цьому край. Я був весь у свіжій смолі, що лишилась тут від МУЛу Східної затоки, і мені подумалося: не дай боже, побачила б мене зараз Карен Морріс! Адже того вечора я був супермужчина, а тепер — зовсім як дитинча. Декстер — той геть очманів. Ми, певно, являли собою чудокартину. Містер Фестінджер, який уподобав собі нове діло — виходити з дому й припиняти вуличні бійки, кинув Норманові:

— Гей, хлопче, тримай-но ти свої руки при собі, а свого пса на припоні! — І додав, тіпаючись від люті: — Почвара триклята!..

Ми всі розбрелись по домівках. Голова у мене розколювалась, щось ніби стугоніло в мозку, а перед очима мигтіли жовті атоми та молекули. «Жаховики» можна б знімати документально — з живого Нормана...

Я ліг у постіль і спробував почитати «Плейбой» та помріяти про Каланчу. Але довго не витримав: підвівся й почав вештатися по кімнатах — чи тобі золотошукач, а чи шпиг...

12

У списку, якого б я повісив на стіні свого Храму Слави, містер Фестінджер посів би чільне місце. Він заступився за мене, і він же виступив проти мене: він захистив мене від Нормана, а Декстера — від мене, я не кажу вже про той штурхан носаком у куприк. Але у нього обмаль клею в голові. А його пришелепуватий синок Едвард має звичку по суботах та неділях дзвонити в наш дверний дзвоник, якраз по обіді, коли ми вкладаємо Ділана спати. Едвард здатен і на гірше: візьме ото повітряну кульку, стане з нею за поруччям нашого ганку і кли-

че Ділана — стрибай, мовляв. Для Ділана це означає зламати ногу, а Едвард пояснює: «Я хотів його здивувати». Тато терпляче, найзрозумілішими словами вмовляє його не дзвонити — бо ж він розбудить Ділана — і прийти пізніше. Тоді Едвард влаштовує на порозі сидячий страйк, і татові доводиться перенести його на руках, щоб зачинити двері, але Едвард одразу ж дзвонить знов. А тато тоді виходить і каже: «Іди-но ти додому, я дуже тебе прошу»,— а Едвард кидає м'яча прямо татові в обличчя. Тато нарешті наїжачується й каже: «Як хочеш узяти м'яча назад, хай за ним прийде твій батько»,— а в цей час Декстер проходить мимо, чує це й кричить: «Едварде, так тобі й тре-е-ба!» Тато грюкає дверима й сидить хвилин із п'ять на канапі, крутячи в руках того м'ячика, і я знаю, що йому кепсько, бо Едвард дефективний, і єдине, на що він здатний з досади,— це зробити нову капость. Тому зрештою тато виходить надвір і кладе м'яча на видноті. Незабаром ми чуємо, як Декстер з Едвардом жирують на вулиці. А десь за півгодини Декстер кличе свого батька пограти з ним у м'яча, і ми маємо спокій аж до пів на п'яту. Ділан ще спить, а Едвард уже приходить під наші двері і дзвонить знову. Тато відчиняє, темний як ніч, і Едвард каже, що батько кличе його додому обідати, і він хоче забрати м'яча. Тато відказує, що він виніс той м'яч і поклав на вулиці, на видноті. Тоді Едвард дратується й верещить, його дефективне рябе обличчя береться червоними плямами. А тато помічає Декстера, який виліз на дерево, граючись у розвідника, і кличе його у свідки, а Декстер божиться, ніби він і в очі того м'яча не бачив. «Та ви ж самі занесли Едвардового м'ячика до себе додому»,— кричить він з дерева. Після цього вже ніхто нікому не вірить. Може, той, хто вкрав ковпачок з нашого «доджа», поцупив також і того паскудного м'яча, бо й те, і те пропало майже з того самого місця на вулиці, біля бровки. І всі галасують на все горло, а Едвард реве, як корова, і кінець кінцем з'являється містер Фестінджер, у пропітнілому синьому костюмі, підходить упритул до тата, вітається з ним за руку й шепоче: «Не беріть так у голову того м'яча. Це я його сховав. Хочу привчити цього юного джентльмена не кидати свої іграшки де попало, і нехай він у мене помучиться днів зо два». А тато зауважує, що згаданий юний джентльмен вважає, що саме він, мій тато, взяв м'яча. На що містер Фестінджер відповідає: «Я зумію переконати його, що м'яч не у вас». Тато думає, певно, що Декстер вважатиме його брехуном, він оглядається на мене, оглядається навкруги. На цьому й кінчається сміховинна історія з тим м'ячем. Гра, у яку ми граємося тут найчастіше, називається «Всі у програші».

Після того, як містер Фестінджер уже забрав Едварда додому, трапилася ще одна чудасія. Жінка, яка приїхала допомогти містеру Мітчелові порядкувати в домі, підійшла туди, де сиділи ми з татом і Декстером. В руках у неї була велика картонна коробка з харчами для немовлят. Жінка звеліла Декстерові піти додому вмитися, а коробку віддала татові, кажучи, що, можливо, ті харчі згодяться нашому малому. Тато подякував, хоча Ділан не їсть цієї погані ще з минулого року. Стара стояла біля нас і розповідала, що їй зовсім не подобається жити в Окленді, і що з її зовиці господиня була нікудишня, бо безлад у домі неймовірний, і Декстер росте зовсім без догляду (це ми з татом і так добре знаємо). Казала, що містер і місіс Мітчели — «Том і Етта» — були створені одне для одного, а тепер він геть пропаде. Це дуже сумна жінка — сива, з каламутними голубими очима. Вона все

намагалася гордо закопилити губу, та це їй ніяк не вдавалось, і тоді вона повернулася в дім Мітчелів. Я зачекав трохи, а потім сказав татові, що цим дитячим харчам, певно, вже віку й віку, бо Декстерові пішов восьмий, а тато відказав, що то не Декстерові харчі, а місіс Мітчел, бо вона не могла їсти твердого. «А що ж ми будемо з ними робити?» — спитав я. А тато каже: «Залишимо про запас до Дня усіх святих, на випадок, як поїмо всі цукерки». Ми засміялися.

День усіх святих припадав на наступний вівторок, і це для нас була важлива подія, бо Ділан уперше надяг дитячий карнавальний костюмчик, а я вперше не надягав. Хоча дужче за все на світі мені хотілося б підійти рядженим до оселі Карен Морріс і сказати: «Солодко чи кисло?» Ми доклали всіх зусиль, щоб цей день став для Ділана справді незабутнім. Ми дозволили, щоб він сам вибрав собі костюм, і він вибрав клоунське вбрання. Видовбали дірку в гарбузі й устромили туди свічку, понавішували паперових скелетів та відьом, і тато, звичайно, теж вирядився як треба, бо такі свята завжди приводять його у захват, а на студію йому було їхати аж на десяту, коли почнеться спеціальна святкова програма. Ми кілька разів провели Ділана туди-сюди по вулиці і дозволили йому бігати до чужих будинків по подарунки — він аж пищав од задоволення. Потім ми уважно роздивлялися здобич — чи не напхано туди замість цукерок якоїсь неїстівної погані, скажімо, лез або битого скла,— і залишали тільки те, що мало незайману обгортку. Єдина штука, на яку ми спіймалися, сталась увечері, коли я «стояв на варті», а тато купав Ділана. Задзвонив дзвоник, і я пішов з тарілкою цукерок відчиняти, а за дверима — вогонь! Горіла купа газет. Я загорлав: «Вогонь, тату, вогонь!!!» Тато примчав, наче за ним гналися сто чортів, вибіг на ганок і почав затоптувати газети: так на його місці зробив би кожен. Тільки ми не знали, що то був пакет із «сюрпризом» — лайно у вогні. Хтось загорнув у газети кілька великих кавалків, і тато попався на гачок — ота мерзота налипла до його капців. А з другого боку вулиці ми почули хихотіння пацанви, яка десь там ховалася.

Згодом у нас побувало, мабуть, чоловік із шістдесят ряджених. Перший подзвонив якийсь шестифутовий патлатий здоровило і прохрипів: «Солодко чи кисло, чи є у вас гарна пташка?» Напевне, якийсь хіпар. Потім з'явився Декстер. Перед святом він розказав нам, що буде нацистським генералом і носитиме великого пістолета. Татові це не сподобалося, та коли Декстер став на порозі, то з нього був лише чортик із пластмасовими вилами, а його батько стояв у плащі віддалік (мабуть, уже прийняв своє «заспокійливе») і курив. Наступний візитер виявився дуже цікавим, я аж підскочив,— то був Норман, власною персоною, одягнений під Дядька Сема. Він сказав, що хоче скористатися цією нагодою для збирання пожертв на користь пресвітера Макінтайра, який виставив свою кандидатуру до Законодавчих зборів штату. Норман навіть виголосив з цього приводу невеличку промову, що її вивчив напам'ять, і намагався накинути татові брошурку в благенькій обкладинці про «комуністичну загрозу». Ну, я добре знаю, як тато ставиться до таких речей. Він сказав: «Ні, дякую, Нормане». Якусь хвилину вони з Норманом обпікали один одного очима, а тоді Норман круто повернувся й пішов собі, у своєму синьому сурдуті, червоно-білих штанях та високому циліндрі. Тато сказав, що залюбки копнув би його в одне місце. Приходили ще четверо дітей із школи для глухо-

німих; у них «Кисло чи солодко?» було написано на картонних табличках, а внизу назва школи.

Коли Ділана уклали спати, я подзвонив до Карен Морріс побажати їй веселих свят, одначе мати її сказала, що вона пішла на вечірку, і ця звістка страшенно мене засмутила. Могла б і мені вділити солоденького у святковий вечір. Я сидів, охоплений тяжкими думами, і в уяві вибивав бубни хлопцеві, якому вона тепер показувала циці, бо ж був упевнений — вона їх показує по всіх усюдах, десять центів за дюжину. Може, за кілька літ вона з'явиться і в «Плейбої» — «Каланча року»!..

Але справжнє значення цього Дня святих залишилось для мене невідомим аж до наступного ранку, як і пов'язані з ним жахливі події. Тато спав, як убитий, бо святкова програма тривала цілу ніч, та й Ділан теж був надто знесилений вчорашніми «Кисло — солодко», отож я снідав сам-один, як палець. Вийшов надвір узяти «Кронікл» і побачив Шайєна під нашим парканом — там, де він звик класти купи. Мені здалося, що він спить, і я загорлав, щоб розбудити клятого пса й потурити до чортів собачих із двору, та він не ворухнувся. Шайєн лежав якраз під заднім крилом нашого «Доджа». Я взяв газету й легенько ляснув його по заду, але пес і не ворухнувся. Тоді я нахилився, трохи підняв йому голову й відкинув назад: вона впала з глухим стуком, і я зрозумів, що Шайєн здох. Не скидалося на те, щоб його переїхала машина абощо, бо не було ні крові, ні слідів од шин на його шерсті. Але на морді було щось гидке й брудне, ніби чорне блювотиння, а єдине зряче око дивилося страшно й безнадійно — такого потойбічного погляду я не бачив у жодного пса.

Я розгубився — тепер Норман звинуватить нас і вигадає якусь жахливу помсту, в цьому можна не сумніватись. А може, відтягти пса на якесь інше подвір'я? Якби мені ще раз випало потрапити в цю халепу, я б ні хвилини не вагався, і, може, нічого й не сталося б. Але того ранку я подумав, який же він великий, той Шайєн, і ясно уявив собі, як нелегко було б мені волочити це здоровенне падло. А як хтось іще вийде по свою «Кронікл»? Що я скажу? Тому я повернувся в дім і налив собі трохи «Променистого Джіма», а потім сів у вітальні біля каміна, бо мені раптом стало страх як холодно, хоч надворі був теплий ранок. Я просидів так, мабуть, з годину, намагаючись думати про щось інше і час від часу пригублюючи «Джіма», аж поки Ділан подав голос із спальні. Я пішов нагору, цитьнув на нього — тато ще спить! — і, піднявши штору, визирнув у вікно. Була майже дев'ята, і Норман уже з'явився. Він знайшов Шайєна і тепер стояв, прихилившись спиною до паркана, мов статуя. Я мерщій опустив штору.

13

Ветеринар сказав — отрута. Шайєн з'їв кусень м'яса, в якому була смертельна доза. Я, звісно, відразу ж подумав на містера Фестінджера, який нахвалявся вголос,— власне, навіть кричав,— що знищить цього пса. Він, зрозуміло, відмовлявся — відмовлявся просто татові в очі. Я знаю напевне, що й тато цього не зробив, бо він на таке просто не здатен, і він сказав Норманові на нашому ганку: «Слухайте, я — не отруйник псів». Одначе Шайєн здох на нашому подвір'ї, хоч би де там спершу вхопив отруту, і тому в скаженій Нормановій голові визрі-

ла одна думка — собаку порішили ми. Власне, він підозрював особисто мене — адже бачив, як того дощового дня Шайєн обдзюрив мої білі джинси. А я ж навіть не уявляю, що воно таке отрута; знаю тільки, що на пляшці буває череп і дві схрещені кістки. Норман заявив, звертаючись не так до тата чи до мене, як до всього нашого будинку, «Рожевого Ікла»: «Заплатиш мені за це...» Його слова налякали і стривожили нас, і тато вирішив поговорити зі старими Нормановими батьками, пенсіонерами. Здається, вони майже повірили татові, але ж вони, власне, не люди, а привиди, ніхто їх ніколи не бачить, хіба що увечері їхня тінь промайне в освітленому вікні.

Серед сусідів пішов поголос, і підозрювали насамперед нас, бо ми тут нові, а всі інші одвіку мирилися з Шайєном та його купами. Норман здатен на все, і я подумав, що як він ходитиме з молотком біля нашого «доджа», то це ще буде не найгірше. Він уже подав скаргу місцевим властям, і до нас приходив у вівторок уранці перевдягнений полісмен. Він говорив вибачливим тоном, бо його попередили, що на Нормана уже не раз надходили скарги, отож у поліції добре знають, що то за птиця. Тато пояснив усе дуже докладно, і було видно, що полісмен повірив його розповіді. Я почав був розповідати йому про нахваляння містера Фестінджера, але потім подумав, що це боягузтво, та й доказів у мене нема. Я тільки сказав, що Шайєн був наполовину сліпий, бо Норман сам каменюкою вибив йому одне око. Ділан теж додав дуже істотне свідчення: «Нолман — він псих».

Потроху, за кілька днів, усе якось уляглося, і ми вже були вирішили, що Норман просто велике базікало. А потім, у неділю, коли тато ліг подрімати, а Ділан грався з Майклом, Декстером та Едвардом перед Мітчеловим будинком, я випадково визирнув у вікно. У містера Мітчела є допотопний алюмінієвий кемпер — туристський будиночок на колесах,— він завжди і стоїть там, позад тієї руїни «плімута», і малеча примощується на його задній приступці. Ділан добре засвоїв, що на вулицю йому з'являтися зась, під страхом Великого Прочухана, а власне, татових шльопанців або моєї «подушкотерапії», і тому сумирненько сидів на кемпері, тобто формально був на забороненій території, але не діставав ногами землі. Я побачив Нормана — він причаївся напроти у плющі. Дітлахи грали у «Гей, пірате, гей, пірате, жени дурника до ката», а Норман дивився на вулицю і раптом сказав: «Жени *Ділана* до ката». Ділан не хотів іти, і тоді Декстер стягнув його вниз і виштовхнув на вулицю, якраз туди, де чорти принесли великого коричневого «олдсмобіля», який саме набрав розгону, виїхавши на наш пагорб. Водій не міг знати, що за старим кемпером граються діти, та ще й надвечірнє сонце світило йому просто в очі, і за мить Ділан перетворився б на дохлу курку, якби він не був у нас такий Джок-Дубок і не втримався хвильку на ногах, коли Декстер його штовхнув. Я вилетів із дому швидше від кулі, підхопив Ділана на руки, почистив йому одіж від смоли МУЛу Східної Затоки й відніс його додому, а він усе плакав і плакав. «Хочу глатися з Декстелом!» — кричав він, доводячи, що правильно збагнув ситуацію, і кінець кінцем розбудив тата. Можливо, усе те мені здалося, і тому я нічого татові не сказав. Але я майже певен, що Норман наперед спланував ту пригоду. Він на це здатен. З тим «олдсмобілем» розрахував точно, а може, навіть і Декстера використав, бо ж саме Декстер штовхнув Ділана, і якраз у слушний момент.

14

Усе пішло шкереберть. У школі Карен Морріс ставилася до мене цілком приязно, але я відчував, що мені вже ніколи не бачити любих груденят. Сказала, вона ще надто молода, щоб зв'язувати себе з одним-однісіньким хлопцем. Такі речі, певно, нашіптує їй матуся. Під час отих задушевних розмов матері з дочкою. Дурдім! У четвер на великій перерві я сидів у кімнаті «ШПАНи», заглиблений у свої невеселі думки, а вона увійшла й, побачивши мене, такого нещасного, спитала, чого це я сумую. «Ти знаєш»,— відповів я. А вона: «Невже через мене?» Я тільки посміхнувся, гіркою посмішкою дрислявого мудреця. «Бідолашне дитя»,— сказала вона, моя люба Каланча Карен Морріс, і погладила мене по голові. Я рвучко простяг руку, і вона дозволила їй, моїй руці, спочивати в неї на грудях. Карен не зробила жодного різкого руху. Ні, вона зробила щось неймовірно страшне — вона спитала: «І чого це тобі так кортить?» Сказати таке паскудство тому, хто висить між життям і смертю! Що ж, з нічого й не буде нічого, як каже тато. Як гірко, коли любиш людину сильніше, ніж вона тебе, і як це може розлютити! Почуваєш себе самотнім і якимось обгидженим — тому можеш учинити будь-яку дурницю. Мені раптом заманулося скласти про все це пасквіль без підпису для «ШПАНи», змінивши, певна річ, імена, але всі й так здогадаються, а я б не хотів закаляти репутацію Карен, хоча багато хто тільки й робить подібну мерзоту. Я навіть не певен, чи вона зберегла дівочість,— мабуть, усе ж таки зберегла, але хіба добереш, що коїться в цьому Окленді, навіть коли живеш уже три місяці в самому його серці! Тільки встигай дивуватися. Скільки з нашої школи вовтузяться по кущах,— після уроків чи навіть під час великої перерви,— хіба я знаю?.. Мабуть, я психічно хворий. Якби хтось із нормальних дорослих дізнався про ці мої думки, мене б напевне вимазали у дьоготь, викачали б в пір'ї й до кінця днів моїх закинули на безлюдний острів, щоб не поширював цієї зарази. Сидів би там і тихо рохкав, милуючись надвечірнім сонцем.

Устрявши в таку халепу, самотужки не виберешся. Ось тому я й ухопився за Карен. Одна біда за собою іншу веде, і я лише гірко всміхнувся, довідавшись, що Сондру заарештували за спробу пограбувати якусь дешеву крамничку. Мені яскраво уявилося, як під'їжджає поліція, блимаючи червоною мигавкою, і як її ведуть у наручниках, а вона затуляє обличчя зошитом, і руде, морквяного кольору волосся «афро» облямовує зошит, мов ореолом... Я почув цю звістку від одного чорного хлопця з далекого кінця вулиці — я його навіть не знаю,— коли він грав у футбол з Майклом, а я зображував щуролова, тобто повзав під машинами і шукав там м'яча. Отже, люба Сондра, наша суперпташка, потрапила до кутузки! Якби я мав гроші, то пішов би й звільнив її під заставу, і тоді вона, на віддяку, може, продала б мені свою одіж із знижкою... Ні, я бачу, це у мене якась маячня. Не варто, певно, божеволіти через отой украдений ковпачок од бензобака або через кавалки у газеті на День усіх святих, а про отруєння Шайєна я навіть і згадувати не хочу — тут можна додуматися казна до чого. Ні, краще я тихенько сидітиму по суботах біля ганку й виглядатиму нашого листоношу, Хіппі-Китайчика, в якого волосся, мов кінський хвіст. Він скаже мені: «Цекай, цекай, патлатику, тобі сцє писуть»,— і поплескає по своїй торбі. А я ж, власне, нічого й не сподіваюся від

тієї пошти; чи, може, він гадає, що я замовив тих паскудних хрустких колечок із рисового борошна, які рекламує фірма Кріспі.

А тепер і з татом ми якось віддалилися. Не знаю, як воно сталося, але цими днями нам, власне, і сказати одне одному нічого. Я чомусь не звіряюся йому, як то в нас завжди велося. Це не його провина, тут щось інше. Не можу сказати, що саме. Але час, здається, летить у тисячу разів швидше, ніж звичайно, і все сприймається так *яскраво*, як після наркотику. Тато це теж відчуває. Ходить блідий, з випнутими жовнами. Уві сні скрегоче зубами. Я тричі накреслив над ним хреста, щоб відігнати злих духів, і зморшки на чолі у нього трохи розгладились, але однаково в повітрі щось витає — наче зараза.

Мама змогла б це якось залагодити, коли б була з нами. Я знову почав думати і думати про неї, і мріяти, і вдивлятися в давні фотографії. Хоч би там що скоїлося між ними, вони любили одне одного, мама й тато, і без пам'яті любили мене, і Ділана теж любили (він з'явився на світ випадково, але я, звичайно, ніколи йому про це не скажу). Коли вони вже розлучалися і я задавав татові запитання, він відповідав, наприклад, так: «Кожен з нас має фатальну ваду не терпіти фатальної вади другого». Цим усе сказано. Але ж, господи, і воювали вони між собою! Грюкали дверима, виходячи зі словами: «Це стає нестерпним!» Або: «Я не бажаю цього слухати!» Або: «Я не терпітиму тебе більш ні хвилини!» Така бридота... Пам'ятаю, як я думав, що мені доведеться вибирати між ними двома,— то була справжня мука. Хоч як поверни — справа кепська. Я не намагаюся «бути справедливим», як один задоголовий із «ШПАНи», що написав у спортивному репортажі: «Обидві команди показали чемпіонський клас»,— хоч то була очевидна брехня. Ні, це не з моєї торби, не в моєму характері. Але тепер з усім цим покінчено... І раптом я став посеред кімнати, мов прикипів до місця, бо згадав, як одного разу повівся з нею жорстоко. Напевно, я справді буваю лихою тварюкою. Коли мені стукнуло дев'ять років, вона влаштувала мені сюрприз, запросила гостей. Я, співаючи, вбіг у двері, а коло столу сидить повно хлопчиків, і я зніяковів, бо вони чули, як я співав. А мама стояла там, горда й щаслива. Я стрімголов помчав нагору до себе, а коли вона прийшла мене втішити, я наверещав їй казна-скільки неймовірних паскудств. Ось такий я був синочок.

А ще пам'ятаю, як я хворів, і вона доглядала мене, і називала «мій лапчику». А іншого разу мені раптом пригадалося, як ми збиралися їхати до штату Мен і вона складала у валізу мою одіж. Не знаю, чого це мені згадалося, але я бачив, як навіч, що вона укладає мої речі, і ми їдемо до Мену. А потім у пам'яті постав тато після того нещасливого випадку: як він укладав її одяг і як з одними речами просто не міг розлучитися, а інші віддав бабусі та дідусеві Гліксам,— наприклад, отой синій шарф із Швейцарії. О господи, я ще й досі пишу їй листи; хоч це геть безглуздо, а я пишу. Якийсь нескінченний звіт, про усе-усе. Як міг з'явитися у неї той страх, ніби її не люблять? Хоч які жахливі речі ми говорили їй з татом (і робили!), вона мала б бачити, яким світлом сяють наші очі. Мала б... Але ми ніколи не здогадувалися, який біль носить вона в собі. Якось увечері, незадовго до кінця, ми сиділи з нею, а тата з нами вже не було, і вона обняла мене й мовила: «Ах, Джеккі, ти, мабуть, не пам'ятаєш, як одного дня, коли тобі було сім або вісім років, ти прибіг додому дуже збуджений і сказав: «Ой, мамо, як це чудово — жити!»

Я справді не пам'ятаю, чи казав таке. Але довіку не забуду, *як* вона мені це сказала. І ще додала: «Як мені хочеться, Джеккі, щоб ти завжди міг так говорити».

І мені, мамусю. І мені хочеться...

15

Того четверга я знову був на «варті» й забрав Ділана з «кіндерхауза» о п'ятій вечора. Коли ми врешті добулися додому, виявилося, що в нього мокрі штанці. Як на мене, няньки могли б і краще подбати про нього, перед тим як випустити зі мною в широкий світ. Я навіть не згадав про комбінезончик, якого раз уже надягав йому в критичній ситуації, а просто витяг чисті трусики і штанці. Не хочу ніяких шпильок та пришпильок. Мені тільки ще бракувало уколоти його ненароком, щоб він помер од зараження крові або кровотечі. Та коли я перевдягав Ділана у його кімнаті, я раптом помітив на фіранці чиюсь тінь. Спочатку подумав, що це знову розгулялася моя буйна уява, і відхилив фіранку, аби пересвідчитися, що це мені привиділося. Але то був Норман, власною персоною. Він стояв на даху Мітчелового будинку, на відстані потрійного стрибка від нас. І посміхався — ніби радів, що я застукав його на гарячому. Це нагадало мені сцену з фільму «Примара», коли хлопець, не боягуз, рвучко відчиняє двері, щоб довести собі, що там, в оранжереї, нікого нема, а та клята Примара — *ось вона,* зовсім як тепер Норман. Він перетворився на Ходячу Лють, і все через того бідолаху Шайєна. І чом би тому старому собаці не вмерти своєю смертю, у богом визначений час і без усяких лихих наслідків? Між іншим, окрім вибитого ока, Шайєн мав ще й спотворену артритом задню ногу. Навіть дивно, як це він примудрився підняти її, коли обдзюрив мої білі джинси. В нашому домі нема нікого, хто б міг отруїти того нещасного пса. Але Норман був так близько, він так несподівано з'явився тінню на фіранці і до того ж у своєму натуральному кольорі (сірому), що я злякався не на жарт. Звичайно, я міг би викликати поліцію. Міг би зажадати, щоб його обшукали. Та я не зробив цього. Забрав Ділана униз, до вітальні, і ми стали гратися, смикаючи за ниточки ляльок, і мені було не дуже весело, навіть досить нудно, але це входить до моїх обов'язків — так у нас домовлено з татом,— хоч я радше погрався б не з ляльками, а з Карен Морріс... А потім Ділан захотів *ковзатися* — його улюблена гра, якої він навчився, подивившись по телевізору якийсь черговий багатосерійник, і я змушений був сказати: «Ну, шквар!» А він кивнув головою, постояв трохи, лукаво посміхаючись — його ніколи не треба запрошувати двічі,— а тоді зненацька засміявся, сів на задок і проїхав з півметра по паркету. Ми повторили це кілька разів, і мені воно *страшенно* обридло; я почав гортати свіжого «Плейбоя» і думав собі: хоч би йому закортіло к бісу на вулицю, щоб я залишився на самоті і міг узятися до Справжнього Діла. В цю мить у двері подзвонив Декстер.

Я прожогом вибіг йому назустріч і сказав:

— От молодець, ти пограйся трошки з Діланом, тільки не пускай його на вулицю, 'кей? — І пообіцяв дати йому п'ять центів.

Декстер відповів «'кей». Так ми залагодили справу, і я пішов нагору до татової Великої Спальні, щоб трохи помріяти про Сондру в наручниках, а більше нічого. Всього лише на хвилину чи дві! Але я не дотримав повної відповідальності за свого малого братика, я надто

захопився власною персоною, а тоді ще почав розігрувати боротьбу між собою і Сондрою — певна річ, звитяжну боротьбу. Я саме танцював голий, коли внизу пролунав дзвоник.

— Зачекайте хвилинку! — гукнув я і, постоявши трохи, щоб віддихатись, побіг униз відчиняти. Я був розпашілий і збуджений, як завжди у таких випадках. Шпалери на стінах здалися мені якимись незвичними, наче новими, і я навіть виразно бачив на них колишній прегарний візерунок: золотий по зеленому. Стіни виглядали просто чудово. Картина, що висить над сходами, перекосилася, і я став, щоб перевірити її положення, а потім виправив — підштовхнув указівним пальцем. Я відновлював упевненість у собі, сам не знаю навіщо; видно, я таки надто чутливий.

То був знову Декстер.

— Ділана немає,— сказав він.

Я ще не отямився від своїх мрій юного жеребця.

— Що ти верзеш?

— Його *нема*.

Я повагом вийшов надвір і недбало сказав:

— Ет, він не може забігти далеко.— Але вже занепокоївся, бо Ділана ніде не було видно.

Я поглянув на Декстера: він був зовсім інший. Я знаю його, коли він просто *хлопець*, і бачив того дня, коли він був схожий на *ангела* — такий весь гарненький і ніжний. Але тепер він був просто якийсь дуже дивний.

— Де він? — спитав я.

— Він був там,— і Декстер показав на середину вулиці.

— Декстере,— сказав я,— Ділан не ходить на вулицю.

Декстерові очі зробилися великі й дикі, наче у нього щось дуже боліло.

— Я більше його не бачив,— мовив він.

— Ану, підійди-но, хлопче,— сказав я.— Це вже не жарти. Не грайся мені в іграшки.

— Я *не граюся*,— відповів він.

Я не зводив з нього очей. Мені ставало моторошно.

— Слухай, хлопче, мій брат — на моїй відповідальності. То де ж він, хай тобі сто чортів?..

Декстерові одібрало мову.

Я знову заговорив, дуже спокійно:

— Хочеш гостинця в зуби, чи будеш говорити?

Він позадкував до свого червоного обруча хула-хуп, якого тато знайшов десь під час зливи і поставив під Мітчелів кемпер: його так зігнуло, що вже не виправиш.

— Декстере, мені остогидли твої вихиляси. Зараз ти все мені скажеш,— мовив я і зціпив кулаки, щоб він зрозумів: наміри в мене дуже серйозні.

Він пополотнів і сказав пошепки:

— Норман...

— Що таке?! — вигукнув я.

— Норман.

Я не повірив — адже добре бачив Норманів старий оранжевий «форд-берд», який стояв на звичному місці, а повести Ділана кудись пішки Норман не зміг би, бо сам він кульгавий, та й Ділан нізащо не пішов би з ним. Я б наздогнав їх не далі як за півсотні ярдів.

— Ти скажеш, Декстере, зараз же скажеш...— просичав я, бо перетворився на монстра на всі сто десять.

Він спробував утекти, але я спіймав його,— це було зовсім неважко,— повалив і, ставши коліньми на плечі, спитав, чи хоче він жити. Потім загорлав:

— *Кажи!!!*

Декстер вищав од болю, йому таки було непереливки.

— Норман...— проскиглив він.— Посадив його у машину.

— Норманова машина — онде! — крикнув я.— Я не сліпий. І в тій машині навіть мотора нема.

— В іншу машину,— сказав Декстер,— у білу.

Я оглянувся довкола, шукаючи яку-небудь білу машину, але це було просто смішно, бо якщо вона взагалі існувала, то її годі тут виглядати.

— Пусти мене,— благав Декстер.

— 'Кей,— мовив я.— Тільки забожися, що не втечеш.

— Побий мене бог,— відповів він. Я відпустив його, і він одразу чкурнув.

Я був погнався за ним, але Декстер — то прудке байстря: він хряснув дверима перед самим моїм носом. Я стояв там, гатив ногами у двері й натискав на дзвоник — так само, як Декстер це робить у нас. Кричав, щоб він впустив мене. Він не відповідав.

Я одійшов від дверей і став голосно кликати Ділана, благав його не ховатися. Останнім часом він уже кілька разів утинав такі штуки й доводив нас із татом мало не до інфаркту: ми бігали скрізь і репетували, мов божевільні, аж поки він не запищить звідкись: «А я сховався!»

Та не було його ніде у четвер о п'ятій сорок п'ять вечора, коли я переконався, що я — останнє лайно на відповідальній варті. Я розпачливо гукав свого малого братика. Потім знову біг на Мітчелів ганок і кричав, і гатив ногами у двері, і дзвонив... Потім сів і чекав п'ятнадцять хвилин. Я плекав надію, що Норман просто забрав його силоміць на «прогулянку», полякати, і приведе назад. Я навіть збігав на ріг вулиці,— може, Норман покинув його там (він цілком міг це зробити),— і довго кликав Ділана. Якась жінка копалася у своєму садку, і я крикнув, удаючи безтурботного: «Ділане, час уже, йди додому обідати!» Потім спитав у тієї жінки, чи не бачила вона малого хлопчика, близько трьох років, схожого на мене.

— Здоров, здоров, хлопче, як-там-тебе-звуть...

Глуха або дефективна. Вона знову заходилася коло своїх кущиків, а я все видивлявся й видивлявся навколо й силкувався вигадати якесь заклинання, щоб повернути Ділана хоч би чаром. Вся наша вулиця раптом стала найсмутнішою і найпустельнішою вулицею у світі, наче після атомної війни. Все лишалося на місці, навіть автомобілі, але люди — померли від радіації в своїх ліжках.

Утративши всяку надію, я прибіг додому й подзвонив на студію. Мені відповіли, що тато поїхав обідати і чи не маю я чогось переказати йому. Отже, зрозумів я, він прибуде додому за п'ять-десять хвилин. Та його все не було. Я позирав на годинник і вибігав дивитися на кожну машину, що з'являлась на вулиці,— ану ж це Норман або тато. Зрештою я зважився подзвонити по номеру нуль, бо тато колись наказав мені зробити так у разі якогось лиха, а зараз саме так воно

й є, і я подзвонив. Попросив чергову з'єднати мене з поліцією, а вона спитала, де ми мешкаємо, і я сказав, а вона спитала, де це, і я пояснив, що недалеко від озера Мерріт, і тоді вона з'єднала мене.

Коли озвався полісмен, я сказав:

— Я не можу знайти свого маленького брата, а сусідський хлопець каже, що чоловік, який живе через вулицю від нас, посадив його в якусь машину. Я прошу у вас допомоги.

Полісмен захотів поговорити з моїми батьком чи матір'ю, але я пояснив, що я сам удома, і він записав адресу й сказав, що машина скоро приїде. Я вийшов надвір і став чекати, а Декстер побачив мене і знову чкурнув додому. Перше ніж приїхала поліція, з'явився Декстерів батько на тому своєму старезному «плімуті» і спитав мене, як справи. Я відповів, що, здається, Норман украв мого брата, а Декстер це бачив, проте не хоче виходити з дому.

То були пусті балачки, але що я мав робити? Містер Мітчел пішов до себе і незабаром вийшов, тягнучи Декстера за руку. Тоді ляснув його по заду, і Дікстер захлипав.

— Ану кажи, хлопче, а то відшмагаю! — гукнув містер Мітчел.

Декстерові уже нікуди було дітися, і він проскиглив:

— Це Норман, я бачив, як він затягнув Ділана у машину, *он там,*— і показав пальцем на вулицю.

— Звідки в Нормана машина? Яка то машина? — спитав містер Мітчел.

— Я *не знаю,*— плачучи відказав Декстер.

— Ділан нізащо не пішов би у Норманову машину,— мовив я.

— Норман укинув його туди,— відповів Декстер,— і захряснув дверцята... я сам бачив, я бачив!..— Він забився в істериці. А його батько, містер Мітчел, ладен був упасти.

Потім приїхали полісмени, без червоної мигавки, але скоро, і містер Мітчел розповів їм, як усе сталося. Один полісмен був гладкий, а другий — із сивим волоссям. Вони слухали містера Мітчела, та, мабуть, не дуже вірили, бо від нього пахло спиртним і скидалося на те, що він ніяк не може дійти додому. А той показував на мене, на наш будинок і на Норманів і говорив щось про «того скаженого виродка, якого давно слід запроторити до в'язниці», і розповідав, як Норман кидається на всіх підряд.

Весь цей час я перебував наче в моторошному сні. Мені здавалося, ніби відстань між людьми й предметами удвічі збільшилася. Наче упала бомба і все розметала.

Сивий полісмен спитав у мене, де мій батько. Я відповів, що він ось-ось приїде, я вже дзвонив на студію. Містер Мітчел так міцно тримав Декстера, що той аж пищав, ледь торкаючись ногами землі.

Поліція пішла з'ясовувати справу до Норманового будинку, але там нікого не було. Гладкий полісмен швидко збіг з їхнього ганку й поглянув на сивого, і тоді у гру вступив я й розповів про Шайєна. Як про можливий мотив. Мовляв, Норман хоче нам помститися, хоч я й не розумію, чого це він обрав Ділана, а не тата або мене. Містер Мітчел знову сказав, що Норманові місце у божевільні, він уже там був. Я ще ніколи не бачив містера Мітчела таким збудженим, навіть коли вмерла його дружина. Він звелів Декстерові йти додому і не показувати носа надвір. Декстер підкорився, але стовбичив за вікном і виглядав крізь шибку.

Коли його допитували, Декстер не зміг пригадати, якої марки була та машина, стара чи нова, він не мав ніякого уявлення про її номер, а я все це напевне б зафіксував, коли б так не загрався — сам із собою, із Сондрою та її рудим «афро», зі своєю буйною фантазією.

Один з полісменів зв'язався по радіо з управлінням — точнісінько як у телефільмах, а я стояв біля їхньої машини, сам посеред страшної пустки нашої вулиці, де віяв легкий вітерець. Другий полісмен ще раз докладно допитував містера Мітчела. А я дивувався, куди ж запропав тато.

16

Кінець кінцем він приїхав і зупинив свого жовтого «доджа» біля в'їзду до нашого будинку, позад поліцейської машини. Він швидко дізнався, що сталось,— від полісменів, від містера Мітчела, а особливо з моїх очей. Я мусив його підтримати, хоча сам був геть розчавлений і мало не падав з ніг. Отож і тато — у своєму акторському вбранні, з незмитим гримом на шиї — схопив мене, мало не поваливши. Це зламало його. Він дійшов до краю.

Мені подумалося: а може, Норман просто вештається з Діланом десь по вулицях,— може, навіть частує його вершковим морозивом або-що,— і скоро ми розійдемося по домах, а вже завтра усе забудеться... Та ні, такого не буде. То мрії, пуста маячня. Вітер посилився, мені стало холодно (наче це мало якусь вагу), і поки вони там розмовляли, я пішов у дім, піднявся нагору й надяг светра. Я втовкмачував собі, що усе це вигадки моєї хворобливої уяви. Я помолився до мами перед дзеркалом у ванній кімнаті. Зайшов до Діланової спальні: в ній, як і повсюди, відстань між предметами наче збільшилася — справжній тобі фільм жахів чи якась фантастика. Та ні, все реальне. Я прибрав його постіль, узяв з неї дерев'яну мавпочку та кілька іграшкових автомобілів і збив подушку. Добре стусонув Друзяку Каспара — нашу боксерську грушу,— а коли він повернувся на місце, обняв його й проказав молитву, хоч ніколи не вірив ні в бога, ні в загробне життя. Потім ще раз з усієї сили вдарив Каспара і пішов тинятися по кімнатах — у передпокій, до кухні, до їдальні, до вітальні, на веранду, виглядав у всі вікна на тата і полісменів, а коли вони рушили до будинку, кинувся прожогом нагору, так ніби це я злочинець і боюся показатись людям на очі. А власне, так і є. Я зрадив Ділана. Не перешкодив Норманові вкрасти його. Залишався безтурботним, коли йшлося про життя або смерть. Я причаївся у ванній кімнаті й визирав крадькома з того самого вікна, до якого зробив «стрибок смерті», коли Ділан зачинився зсередини, а ванну наповнювала вода. А потім нацькував на нього доберманів, а сам спостерігав з безпечної віддалі.

17

Мені ввижалося, як тато зайде до підвалу, а я висітиму там у зашморгу над столом для пінг-понга, і він закричить: «Ні! *Ні!*» Він повільно обійде тіло, припаде до моїх ніг, але самому перерізати мотузку — це буде йому понад силу.

На восьму вечора ми остаточно переконалися, що Ділана викрадено, і всі повірили у Декстерову версію. Вона стала офіційною. Бідо-

лаха Декстер, він єдиний свідок, і це все, з чого їм доведеться почати. З поліції приїхали ще якісь люди. Тато перевдягся у сині джинси та коричневу сорочку. Він приготував цілий глек кави і пригощав усіх і кожного. А на вулиці вже стояв натовп людей,— так само, як після смерті місіс Мітчел,— витрішки продавали. Я побачив їх крізь Ділановe вікно, коли знову зайшов побити Каспара. Тато може подумати, що я теж трохи схибнувся. Ми з ним зіткнулися біля дверей убиральні, на яких він прибив табличку *«Добре роби своє діло»,* і я глянув на нього, а він на мене. Обидва ми були перелякані, мало не божевільні. Він сказав:

— Давай швидше.— І більше ні звуку...

Ділана не було вже рівно чотири години.

Я увійшов до його кімнати й сів на ліжко. З голови не йшов погляд, що його кинув на мене тато.

Якби я міг повернути назад той час, коли мучив Ділана подушкою! Я сидів на його картатій ковдрі й заклинав небо, щоб він з'явився — хоч у білій машині, хоч в одному з тих допотопних авто, які їхали на параді з приводу перемоги в чемпіонаті нашої чудо-команди; ми ж бо приносимо щастя, хоч куди приїдемо, такі вже ми... Уже зовсім смерклося, Ділановi пора спати. Я сидів у нього в кімнаті, чого ніколи не робив раніше, а ліжко його було порожнє. Я дослухався до голосів унизу. Коли б мені оце в руки Нормана, подумав я собі... А втім, усе це полова, бо у мене не було б жодного шансу. Може, Ділана вже й нема на світі, а все через того виродка Шайєна, якого ми не труїли. Як усе по-дурному сталося! Я затримав подих, як це робить Декстер,— може, пощастить умерти,— але в мене нічого не вийшло. Неможливо воскресити своїх рідних, смерть не поверне тобі нікого, хоч би як ти цього прагнув і хоч би яких докладав зусиль. Я знаю.

Кілька разів я спускався наниз. Вони говорили, що татові треба звернутися по допомогу з телеекрана, і вишукували в альбомі підходяще Ділановe фото для показу. Вони зрештою таки застукали Норманових батьків, але я не чув розмови, бо то було в їхньому домі. Мені кортіло перебігти на той бік вулиці і нишком підслухати під вікном, та я не наважився. Норман завдав старим уже багато прикрощів, і я був певен, що вони й гадки не мають, де він тепер. Але я почув, як розмовляв з полісменом тато, і виявилося, що два роки тому Норман зробив черево одній дівчині, дитя передали кудись там для всиновлення, і Норманові старі ніколи її не бачили і навіть гроші надсилають їй лише поштою, а тепер вона живе в якійсь лісовій хатині недалеко від Мюер-Вудс. Усе це вже відоме поліції. Коли задзвонив телефон, я мерщій схопив трубку другого апарата, того, що на верхньому поверсі. Виявилося, що Норман був там! Ділан живий!

Мені аж дух забило.

Ділан живий, та дівчина його бачила. Атож, то був «форд», білого кольору (те саме казав і Декстер), і полісмени зараз поїдуть туди і допитають ту дівчину. Швидко вони працюють, нічого не скажеш! Я страшенно зрадів, бо моя буйна уява уже давно нашіптувала мені, що Ділана зарізано, і він конає в задній кімнаті якогось мотелю.

Я знову пішов до його кімнати, легенько гладив усе підряд — не пальцями, а долонями — й шепотів: «З тобою усе буде гаразд». А ще я ревно побожився ніколи більше не «виховувати» його подушкою.

Тато згадав, що у місіс Семпсон сьогодні вихідний, і попросив Пеггі Едінджер приїхати й побути зі мною, поки він з'їздить на телебачення. Вона поводилася спокійно й не погнала мене спати чи щось таке. Ми разом об одинадцятій вечора дивилися тата на екрані; він був дуже блідий, а камера подавала його великим планом. Він сказав, що Норманові краще відпустити Ділана — так, саме відпустити,— і тоді все якось уладнається. Тато не помив голову, а це йому конче треба робити щодня, і волосся в нього було якесь бридке на вигляд. Я ще ніколи не бачив його на екрані таким, він страшенно нервував і плутався у словах. Потім показали Діланове фото: тато якось зняв його у вітальні, коли Ділан грався на підлозі зі своїми машинками. Тато сказав: «Глянь, Ділане»,— і він глянув, і вийшов просто-таки класний кадр. Ясні, широко розплющені оченята й та люба усмішка. Я дуже добре пам'ятаю вечір, коли тато зробив цей знімок.

Пеггі зітхнула, ми вимкнули телевізор, а потім ще довго сиділи мовчки в татовій спальні. Я думав: от пощастить нам повернути Ділана, а потім тато одружиться з Пеггі, і тоді світ заграє усіма барвами. Але невідомо, чи зможемо ми повернути Ділана, а крім того, я згадав, як тато з мамою сварилися, і мені перехотілося пережити усе це знову. Тато завжди відчував, коли вона ставала дратівливою, і намагався не зважати на це, але вона якось по-особливому вміла пускати шпильки — йому, звичайно, а мені ніколи! — і тоді він вибухав, а вона казала: «Перестань, Джоне, ну будь ласка, не треба». А він їй: «Ні, це *ти* перестань!» — і я чув образливі слова, а вона відповідала йому тим самим, а він — ще гіршим... І так вони паплюжили одне одного що не день. А потім мама називала тата «зрадливим», і це довершувало справу. Отак вечір за вечором — я уже витримати не міг.

Пеггі спитала:

— Він залишив сигарети?

Я відповів «так», спустився до «барлогу», взяв сигарети й рушив нагору. Але, мабуть, побіг надто швидко, бо раптом східці попливли в мене перед очима, у голові запаморочилось, і я подумав, що зараз зомлію. Потім під груди щось підкотило, і я став блювати собі на руки. Добре, що перед тим я впустив пачку «Мальборо» на підлогу. Я добувся до ванної кімнати й знову виблював, просто у ванну.

Пеггі почула й підійшла до дверей, але не заглянула, а тільки мовила:

— Покличеш мене, як буде треба?

Я сказав «'кей», а сам підставив руки, обидві, під кран з холодною водою. Не знаю чому, але коли на руки полилась холодна вода, мій шлунок враз заспокоївся.

(Закінчення в наступному номері)

З англійської переклав
Вячеслав ВИШНЕВИЙ

КАРЛОС БУЛОСАН

Гумористичні оповідання

Коли наш батько одружувався з матір'ю, йому було далеко за п'ятдесят, а ми, їхні діти, були вже дорослі. Він поважав інститут шлюбу, але численні війни, повстання та революції, які тоді раз у раз потрясали нашу країну — Філіппіни, розладнали всі його добромисні наміри. Йому так і не пощастило оформити шлюб з матір'ю до того часу, коли у багатьох його дітей з'явилися свої діти. Але ось нова місцева адміністрація вирішила узаконити раніш не зареєстровані численні сімейні союзи, і наша родина теж узяла участь в цій масовій шлюбній церемонії. Тоді ми вже жили у місті.

Разом з одним з моїх старших братів — Берто, якому йшов шістнадцятий рік,— ми цього дня продавали на базарі кокосові горіхи. Прибіг наш двоюрідний брат Педро і сказав, що батько чекає нас біля будинку муніципальної ради — президенсії. Ми кинулися щодуху туди. Коли добігли до школи, Берто раптом зупинився як укопаний і подивився на мене зляканими очима.

— Я повинен подумати про Марію,— промовив він. Марія була дочкою однієї з наших сусідок.

— Ну, тепер уже пізно.

— Давай повернемось і заберем її з собою,— попросив він.

— Ти що, хочеш одружитися з нею?

— А чому б ні?

— Їй же тільки тринадцять років!

— Через місяць буде чотирнадцять.

— Ну, як хочеш. Дивися сам.

Ми побігли назад до Марії, обійшли подвір'я. Берто перехилився через загорожу і крикнув, звертаючись до матері своєї коханої:

— Ви не заперечуєте, якщо я стану вашим зятем?

— Моя дочка вийде заміж, але тільки не за такого ледаря, як мій сусід! — відповіла йому жінка з вікна.

— Мабуть, ви хочете одружити свою доньку з якимсь тюхтієм?

В цей час Марія прожогом збігла по сходах, вискочила за ворота, і ми кинулися навтіки. А її мати, перехилившися через підвіконня, верескливим голосом слала нам навздогін прокльони. Ми втрьох бігли до президенсії.

Там на майдані перед муніципалітетом зібралося вже більше сотні вмитих та причепурених селян і робітників з міста й околиць зі своїми дружинами. Вони стали в чергу, щоб розписатися в книзі реєстрації шлюбів. Їхні діти тут же неподалік борюкалися в пилюці. Кожен наречений підходив до чиновника, що сидів за столом, який спеціально для цієї нагоди винесли з приміщення, закочував рукав бавовняної сорочки, міцно затискував у руці казенну ручку і, незграбно схилившися над столом, ставив на папері свою закарлючку. Мої брати Полон і Осонг зі своїми дружинами і дітьми, брат Нікасіо і двоє моїх сестер, а також наша матір — стояли в цій черзі позаду батька.

— А хто ця дівчинка? — спитав батько у Берто.

— Твоя майбутня невістка,— відповів йому брат.

— Оце так!

— Вона найкраща дівчина в нашому місті, якщо ти хочеш знати.

— І ти збираєшся бути моєю невісткою, дівчинко? — спитав батько Марію.

— Збираюсь.

— А ти зможеш забезпечити мене онуками?

— Зможу.

Карлос БУЛОСАН (1914—1956) — філіппінський письменник. Писав англійською мовою. Головна тема творів — життя філіппінських емігрантів у США. Широкою популярністю користувалася книжка оповідань «Сміх мого батька» (1944). У поетичній збірці часів другої світової війни «Голос Батаана» (1943) оспівував мужність і героїзм борців проти японських окупантів. Цікавим, глибоко психологічним художнім документом людини, відірваної від батьківщини, є книга «Звуки опалого світла. Листи із заслання» (1960). Окремі оповідання К. Булосана перекладалися російською мовою.

— Ну, тоді все гаразд,— задоволено сказав батько.— Ставай з нами в чергу.

З приміщення муніципалітету вийшли четверо поліцейських і відгородили мотузкою чотирикутний простір з людьми, що зібралися тут. Деякі селяни принесли глечики з вином і передавали їх з рук у руки. Сонце пекло й сліпило неймовірно, курява стояла хмарою, ніби знялася буря.

Нарешті якийсь поважний чиновник оголосив, що люди, які бажають, щоб їх зареєстрував суддя, а не священик у церкві, повинні пройти в приміщення президенсії. Батько чимдуж побіг до проходу, що його зробили в цьому чотирикутнику, тягнучи за собою всіх своїх рідних і насамперед матір. За ними протискався крізь натовп брат Полон, тягнучи за руки своїх дітей, і брат Осонг, штовхаючи свою родину перед собою. Ми всі кинулися за ними.

Останнім виявився брат Нікасіо. Потім з'ясувалося, що більш нікого і не було, тому що тільки ми одні виявили бажання зареєструватися в президенсії.

Слідом за чиновником ми увійшли в приміщення і попрямували в кабінет судді.

— То ви хочете, щоб я одружив вас? — спитав він.

— Точнісінько так, пане суддя,— відповів йому наш батько.

— А скільки у вас дітей?

— Семеро, ваша честь. П'ятеро хлопців-молодців і дві дівчини-кралі.

— Але вас тут аж вісімнадцять.

— А це жінки моїх синів і їхні діти.

— Тоді поставте ваших дітей праворуч від мене, а дітей ваших дітей — ліворуч,— розпорядився суддя.

— Добре, пане суддя,— відповів батько.

Мати стала праворуч від судді. Полон, Осонг, Нікасіо, мої сестри і я потяглися за нею. Жінки Полона і Осонга стали ліворуч від судді, а позаду них — їхні семеро дітей. Батько, мій брат Берто і Марія зосталися поперед судді.

— А ви хто? — звернувся суддя до Берто.

— Він теж мій син,— відповів за нього батько.

Суддя вказав на Марію.

— А хто ця дівчинка?

— Вона моя майбутня невістка,— пояснив судді батько.

— А ти, хлопче, хочеш з нею одружитися?

— Звичайно, пане,— відповів мій брат.

— А тобі не здається, що трохи зарано?

— Зовсім не рано. У нас усе гаразд, ваша честь,— сказав Берто.

— А ви впевнені, що нічого не переплутаєте у вашій величезній родині, беручи водночас стільки шлюбів? — звернувся суддя до батька.

— Докладемо всіх зусиль, щоб не переплутати, пане суддя.

Страж закону з сумнівом подивився на членів нашої родини, що вишикувалися праворуч і ліворуч від нього. Він уважно подивився на дружин моїх старших братів, на їхніх дітей. Раптом він зупинив свій погляд на мені.

— А це теж ваш син? — спитав він батька.

— Так, пане.

— Не може цього бути. Ви щось наплутали.

— Я вас не зовсім розумію...

— Він же надто малий.

Я мимоволі подивився на моїх братів і сестер, потім на дітей моїх братів. І зрозумів, що здаюся найменшим з них. Навіть серед своїх племінників, кожний з яких був молодший за мене, я виглядав гномом. Мене затопило почуття власної неповноцінності.

— Чому ж він такий маленький для свого віку? — запитав суддя.

— Він п'є вино,— не довго думаючи відповів батько.

— А коли ж він почав пити вино?

— З п'яти років,— сказав я.

— А тобі подобається пити вино, хлопче?

— Авжеж.

— А що там у тебе в глечику? Чи не вино?

Я ствердно хитнув головою.

— Підійди сюди, хлопче,— мовив суддя.— Візьми з собою глечик і сідай поруч.

Мої сестри захихотіли, а маленькі племінники почали робити гримаси, а я сидів коло судді і держав на колінах цей клятий глечик. Вони реготали, показуючи пальцями на моє довге, давно не стрижене волосся, дивилися на мої лапаті брудні ступні босих ніг.

— Ну, так. Почнемо,— оголосив, нарешті суддя.— Нехай ваші одружені сини стануть зі своїми дружинами, а їхні діти нехай розташуються позаду вас і вашої дружини, крім цього хлопчика...— і він ніжно погладив мене по голові.

Мої одружені брати перейшли до своїх жінок і дітей. Суддя щось прочитав іспанською мовою з книги й записав наші імена. Після цього він підвівся зі свого крісла з високою спинкою і потиснув руки батькові, а потім кожному з нас.

— Це все, що я можу піднести вам,— сказав батько і вручив судді кошик, повний свіжих яєць.

— Дякую вам, чоловіче.

— Завтра пришлю ще козу,— додав батько.

— Спасибі, спасибі.

— Ви зробили мені велику честь,— урочисто мовив батько.

— Ви мені теж зробили велику честь,— відповів йому суддя.— Адже ви єдині в усьому місті вирішили зареєструвати шлюб у мене.

— Мені сказали,— щиро признався батько,— що ви можете зробити це безкоштовно.

— Ви і в церкві не повинні нічого платити,— пояснив суддя.

У батька рот так і зостався відкритим. Він схопив матір за руку і гукнув нам, щоб ішли слідом за ним. Не затримуючись ані хвилини, ми вискочили з президенсії. Селян і городян давно вже і сліду не було: вони пішли до церкви. Перед тим, як наздогнати їх, ми зупинилися в кінці майдану і подивилися на президенсію. Суддя вихилився з вікна й махав рукою.

— Куди ви побігли?

— Знову одружуватися,— крикнув йому у відповідь батько.

— Ви не маєте права цього робити! — зарепетував суддя, але ми вже бігли через майдан. Батько спіткнувся і впав прямо на залите водою рисове поле. Ми з матір'ю відшукали довгий дрючок і з його до-

помогою витягли батька з води. Він сів на траві, стяг з себе мокру сорочку і викрутив її.

Люди дивилися на нас з вікон і сипали веселими жартами. Водії автобусів несамовито сигналили. Біля входу до церкви стояло двоє поліцейських, вони посміхнулися і відчинили нам двері. Важко дихаючи, батько перший увійшов усередину і знову надягнув сорочку. Ми потяглися за ним ланцюжком, продираючись до вівтаря, перед яким товклися чоловіки, жінки і діти — одних тільки шлюбних пар було сотні зо дві, не менш. Священик стояв на невеликому підвищенні. Вінчання завершувалося. Ми мовчки стояли й слухали. Ось він закінчив і зник за чорною запоною. Служки відчинили двері. Ми поставили по свічці перед кожною іконою і вийшли надвір — на залитий сонцем майдан.

Всі попрямували на шкільне подвір'я, де було розставлено десятки столів з різними стравами,— частування молодим влаштувала місцева влада. Кожен міг наїстися досхочу. Батько хитро поглядав на моїх маленьких племінників і племінниць. Він увесь світився радістю і вдоволенням.

— Ану, синку, відкрий тепер наш глечик,— попросив він мене.

— А його забрав суддя,— відповів я.

Три роки підряд нашу родину переслідували різні нещастя. Спочатку з гір ринув селевий потік і завалив наше рисове поле камінням і піском. Потім наш дім згорів під час бучного свята, влаштованого на честь одного з моїх двоюрідних братів, який прибув з Америки. І наприкінці року померла новонароджена сестричка. Для нас це був найтяжчий удар.

За все це родичі чомусь почали лаяти нашого батька. Мої дядьки звинувачували його у всіх нещастях, а їхні дружини лаяли його й називали язичником, тому що він ніколи не ходив до церкви. Моя мати трималася спокійніше, але теж непокоїлася про його душу. Вона твердила йому на кожному кроці, щоб пішов до церкви і змив усі свої гріхи.

— Ну, не заради мене, заради наших дітей,— наполягала вона.— Ти неодмінно повинен порадитися з священиком.

— Гаразд, — відповів батько. Він узяв свій капелюх і попрямував до дверей.

— Куди це ти зібрався, Сімеоне? — спитала здивовано мати.

— Порадитися з священиком,— спокійно відповів батько.

— Але ж сьогодні п'ятниця.

— Ну і що з того? Хіба з ним можна радитися тільки в якийсь певний день?

— А то як же? Для того є неділя.

— Ніколи не подумав би, що він такий заклопотаний.

— Візьми з собою який-небудь гостинець,— додала мати.

— А це ще для чого? — здивувався батько.

— Так треба, роби і не питай.

— Я чув, що він і без того гладкий і багатий.

— Все одно, раз треба, значить треба.

— Це ж сором шукати обхідних шляхів до бога,— твердив своє батько.

— Завжди так робилося і буде робитися,— пояснила йому мати.

Батько спустився з ганку і моргнув мені, щоб я йшов за ним. Ми пішли по місту, сумно позираючи на зачинені вікна винних крамничок. Вузенька стежка вивела нас на кладовище. Там паслося багато кіз, вони об'їдали листя з кущів і скубли траву на могилах. Біля воріт ми помітили пастуха і підійшли до нього.

— Продайте мені одну з ваших кіз,— сказав батько.

— Я їх не продаю.

— Тоді для чого ж ви їх розводите?

— Я люблю дивитися, як вони бродять по могилах,— відповів пастух.— Деяких небіжчиків, коли вони були живими, я ненавидів за їхню пиху, інших любив за простоту. Тепер вони всі мертві, і мої кізоньки скубуть травичку на їхніх могилах.

— Але у вас їх дуже багато,— вів далі батько.— Що ви збираєтесь з ними робити?

— А я їх віддаю.

— Віддаєте?

— Саме так.

— І мені можна узяти одну?

— А чому б ні? Вибирайте собі.

Ми з батьком загнали в куток огорожі маленьке козеня. Воно зовсім не опиралося і навіть ніби чекало, щоб ми підійшли до нього. Я став коло нього на коліна. Воно було таке тепле, а вовна така м'якенька. Батько нарвав довгих стеблин трави і сплів з них мотузку. Прив'язав до неї козеня і повів його з кладовища. Козеня покірно пішло за ним.

На повороті батько зупинився і подивився назад на кладовище. На його обличчі відбивались дивні роздуми.

— Він при своєму розумі чи ні? Як ти гадаєш?

— Хто?

— Та цей пастух.

— Як на мене, він виглядає зовсім нормально.

— Мабуть він і є найнормальнішою людиною,— підсумував батько.— Але я ніколи не зустрічав таких, як він.

Ми повернулися додому, пройшовши повз школу, де на подвір'ї гралися хлопчаки, через кокосову плантацію і піщаний берег річки. Опинившися на подвір'ї, козеня почало мекати. Батько прив'язав його під ганком і звелів нарвати йому бананового листя.

— В неділю ми подаруємо його священику.

В неділю батько прокинувся, як тільки почало розвиднятися, і розбудив мене, посмикавши мою циновку.

— Ходімо, синку.

— Куди?

— На річку. Помиємось як слід. До церкви треба прийти чистенькими.

Ми швидко зібралися і вийшли з дому. В річці вже милося кілька чоловіків і жінок. Їхня одежа лежала на піску. Ми теж, не роздумуючи, роздяглися і увійшли у воду неподалік від них. Помившися нашвидкуруч, вийшли з річки, постояли хвилинку на сонечку, обтрушуючи воду, одяглися. Дорогою нам ще довго чулися голоси людей, що милися.

Підійшовши до дому, ми відчули смачний запах — сніданок був готовий — і кинулися бігти.

Вся родина сіла до столу, мати теж. Таке бувало тільки в урочистих випадках. Так уже в нас повелося.

Ми з батьком одягнули святкове вбрання, і він пішов за козеням.

— Поводься як слід. Будь гарним хлопчиком,— напучувала мене мати.— Ось тобі гроші.

— Нащо вони мені?

— Купиш свічку, синку, і поставиш до вівтаря за нашу маленьку небіжчицю.

Батько потяг козеня до воріт. Я побіг за ним, стискаючи в жмені прохолодну монету в п'ять сентаво. Вийшли ми на дорогу і побачили багато людей,— вони теж прямували до церкви. Деякі несли фрукти й овочі — подарунки священику. Один чолов'яга цупив великого червоного півня. Сільські хлопці тягли баклажани, гарбузи і дині, а жінки — коржі з рисового борошна.

Перед тим, як вийти на майдан перед президенсією, батько віддав мені мотузку, і я повів наше козеня, а воно наче теж зрозуміло важливість цього моменту. Якісь хлопчаки, що стояли обіч дороги, почали були шпурляти в нього каменюками, але батько одігнав їх і пішов позаду нас. Час від часу він сідав і витрушував з черевиків гострі камінці. Кілька разів ми зупинялися попити води з колонок. Зрештою батько скинув черевики і ніс їх у руках до самої церкви.

Двері храму божого були широко відчинені. Люди заходили мовчки, складали свої дарунки в кутку. Живі дарунки залишали перед дверима на вулиці до закінчення служби.

— Ну, спочатку піду я, синку,— сказав мені батько,— а ти постій тут з козеням.

— Добре.

Я стояв біля дверей і дивився, як ідуть та йдуть до церкви люди. Всі були вмиті й святково вбрані. Коли вони заходили до церкви, на обличчі у кожного була смертельна нудьга. Але коли виходили, дивне сяйво радості з'являлося в їхніх очах. Вони виходили з церкви, наче знайшовши нове життя.

Я помітив під деревом чоловіка з червоним півнем. Підійшовши до нього, спитав, чого він тут чекає. Виявилося, він чекає священика, щоб вручити йому свій дарунок. Чоловік посадив свого півня на спину нашого козеняти і всі люди здивовано розглядали нас.

Батька все не було й не було. Служба вже скінчилася, і я занепокоївся. Мені захотілося глянути, що там робиться в церкві і, як наказувала мати, поставити свічки за упокій душі нашої небіжчиці. Тож я наважився зайти до церкви разом з козеням: не залишати ж його на вулиці.

Церква здалася мені величезною. Зверху з довгастих вікон падали широкі смуги сонячного світла. Панувала врочиста тиша. Я потихеньку простував до олтаря, де яскраво горіли свічки. Дехто з парафіян, що молилися, стоячи навколішки, підводили голови і відштовхували козеня. Було душно, і ми з козеням спітніли. Нарешті я побачив батька: він стояв на колінах перед зображенням Діви з немовлям Ісусом. Ми з козеням пробралися до нього й спинилися поряд.

На біду, я помітив усе надто пізно. Нестерпна спека в церкві зробила свою справу: козячий запах поширювався в різні боки. Він буквально завис у повітрі. Люди почали відсуватися од нас.

Дехто з наших міських багатіїв гидливо скривився і пішов із церкви. Церковні служки забігали туди й сюди. Священик намагався швидше закінчити службу. Видно було, що він дуже занепокоєний.

А тут ще, як на гріх, козеня почало мекати. Люди перестали молитися, деякі, затуливши рота, сміялися. В хорі хлопчиків сталося замішання. Козеня підстрибувало і наповняло храм гучним меканням. Я намагався щільніше затиснути йому рота, щоб воно замовкло. Священик припинив службу і, нестямно роздратований, зійшов з кафедри.

— Заберіть його звідсіль, — прошипів він.

Батько збентежено поглядав на нього знизу вгору не в змозі підвестися з колін.

— Я сказав заберіть його звідси! — заволав священик.

— Але я привів його для вас.

Обличчя у священика взялося червоними плямами. Він нахилився і, палаючи гнівом, проревів батькові:

— Негайно заберіть цю смердючу тварину!

Батько схопив козеня на руки й підвівся з колін. Люди повалили з церкви, затуляючи носи. Підійшовши до дверей, ми помітили, що складена там купа дарунків вже зникла. Батько пустив козеня на землю й озирнувся назад. Мені здалося, що він хоче щось сказати. Але він узяв мене за руку, і ми мовчки пішли додому.

Батько зібрався був повернути козеня хазяїну, але мати наполягла, щоб ми залишили його собі. Ми взяли козеня на пасовище. Воно швидко познайомилося з іншою худобою і почало весело гратися. Воно гралося навіть з нашим сторожовим собакою. Всі ми до нього дуже звикли і полюбили його. А невдовзі ми почули, що священик об'ївся і помер без сповіді й причастя.

— Цікаво було б довідатися, — вирік якось батько, — чи є там у бога кози.

Більше ніколи в житті він не ходив до церкви.

Коли мені минуло дванадцять років, мій брат Платон надіслав батькові з Каліфорнії, де він тоді жив, подарунок — скрипку. Батько покликав свого небожа Ноноя і попросив навчити його грати на скрипці, запропонувавши курку і два десятки яєць. В той час я вже працював у пральні і не міг, зрозуміло, весь час спостерігати, як ішло в них навчання. Вони вмостилися на візку в дворі і цілими днями цигикали на скрипці. Розходилися аж увечері, а зранку знову зустрічалися на тому ж місці. За тиждень вони з батьком так витоптали землю, що навколо візка утворилася стежка.

Незадовго перед тим у тітоньки Дори, нашої сусідки, від апоплексичного удару помер чоловік. Вночі він пішов наловити риби в чужому ставку, і там його побив грець. Вранці бідолаху знайшли мертвим і задубілим. Хтось продав спійману ним рибу на базарі, і ми віддали гроші тітоньці Дорі, щоб їй було чим розрахуватися за похорон. Три тижні вона носила жалобу, доти, як почула скрипку. Тоді вона поклала чорну сукню в скриню і вмостилася коло вікна, спостерігаючи, як мій двоюрідний брат Ноной учить мого батька грати.

Батько вивчив одну тільки пісню, тому що Ноной відмовився вчити його іншої. Він несподівано зник і довгий час зовсім не з'являвся у нас. Коли я приходив стомлений з роботи, батько грав мені на скрипці. Він стояв і в примарному світлі місяця грав цю пісню знов і знов. У вікні сусідського будинку виднілася постать тітоньки Дори.

— А що то за пісня, тату? — спитав я в нього.

— Це — старовинна пісня, зветься вона «Мабухай»,— пояснив мені батько.— Тобі подобається?

— Дуже подобається. А хто її склав?

— Твій двоюрідний брат не сказав мені цього,— відповів батько.— Зіграти ще раз, синку?

— Атож.

Пісня була сумна і гарна. Ніби хтось тужив за минулими літами. І в той же час вона кликала в майбутнє. Кожен, хто слухав її, молодий чи літній, згадував про любов. Батько скінчив грати і сів на візок коло мене.

— Я відчуваю, що ця пісня немовби про мене,— зізнався я йому.

— Не тільки ти відчуваєш це,— сказав він.

— А хто ще?

— Посидь тут трохи, синку, і я покажу тобі, хто,— відповів батько.

Він перемахнув через огорожу, опинився під вікном тітоньки Дори і через мить уже сміявся разом з нею. Вона відчинила двері, запросила його в дім. Я подумав, що батькові краще там не затримуватися, бо скоро додому повернеться матуся,— вона поїхала разом з моїми сестрами у село. Вони мали повернутися рано вранці. А як сповістити батька, якщо вони наскочать раніше? У вікно нічого не було видно. В будинку стало зовсім тихо. Потім тітонька Дора зайшлася гучним реготом і забігала по будинку, вигукуючи ім'я батька, зовсім як маленька дівчинка. Чутно було і як хихотів батько. А це означало, що він щось задумав — це я знав напевно. Я намагався підслухати, про що вони там розмовляють, але марно: працюючи цілий день біля машин у пральні, я зовсім зіпсував собі слух. Потім усе затихло. Я вклався у візку і скоро заснув міцним сном.

Прокинувся досить пізно: сонце вже стояло над деревами. І перше, що я побачив, була мати з важким вузлом на голові. Вона підходила до будинку. Сестрички ішли за нею слідом і теж несли якісь пакунки.

Я миттю переліз через загорожу і підкрався до будинку тітоньки Дори. Знайшов довгий дрючок і ширнув ним кілька разів крізь жалюзі з бамбука. Пролунав несамовитий крик сусідки, і з-за жалюзі визирнуло її спотворене люттю обличчя.

— Ану, забирайся геть, шибенику,— крикнула вона на мене.

— Де батько? — спитав я у неї.

— А мені яке діло?

— Мати повернулась додому,— я намагався говорити якомога тихіше.— Краще вам випровадити його, бо зараз вона прибіжить до вас.

Тітонька Дора схопила глечик і виплеснула воду мені прямо в обличчя. Я відбіг і шпурнув кілька камінців у її вікно. Але вона сховалася за стіну, а батько так і не прокинувся.

Мати одразу ж помітила мене. Увійшовши в дім і поклавши вузол на стіл, вона вийшла у двір.

— А де твій батько? — спитала вона.

— Він там,— вказав я на будинок нашої сусідки.

— А з ким це він там?

— З тітонькою Дорою.

— З отією удовицею? — голос матері зазвучав погрозливо.

— З нею.

— А що вони там роблять?

— Не знаю. Він там був усю ніч,— відповів я.

Мати зараз же перескочила через огорожу і наче фурія увірвалася в дім тітоньки Дори. Вона накинулася на вдовицю з кулаками. Батько тим часом схопив свою скрипку і вистрибнув з вікна. Ми сіли з ним поряд на візку.

— Нема нічого огиднішого, ніж бійка між двома жінками,— повчально сказав батько.

— Вони б'ються наче дикі кішки,— підтвердив я.

— Наче дикі кішки, кажеш? Гірше. Ти подивися, синку, як вони

почнуть тягати одна одну за коси. Ти таке побачиш, що не забудеш до самого весілля. До речі, які в тебе щодо цього плани?

— Почекаю до наступного року,— відповів я.

Тітонька Дора несамовито верещала. Мати вчепилася їй у волосся обома руками. Вони рвали коси одна одній. Шкіра на голові моєї матері виявилася міцнішою, бо вона цілими днями була на сонці. Тітонька Дора сиділа вдома і стала чутливіша до болю. Одна з пальмових стін будиночка повалилася. Стало добре видно, як жінки лупцювали одна одну, тягали за волосся і качалися по підлозі. Мати зловчилася і пхнула свою супротивницю. Та покотилася і розпласталась на землі. Мати стрімко збігла слідом за нею, вітер роздував її спідницю як парашут. Вона виволокла тітоньку Дору за волосся на вулицю і покинула там. Батько почав награвати на скрипці.

Мати повернулася додому і, ніби нічого не сталося, взялася готувати сніданок. Мої сестри пішли з глечиками до колодязя, принесли води. Батько припинив грати й уклався на візку. Він заплющив очі і захропів, звично відбиваючись від мух.

Настав час збиратися на роботу в пральню. Мати вийшла з дому і підійшла до візка. Вона роздивлялася його хвилину, немов роздумуючи над тим, що зробила в своєму житті величезну помилку.

Потім різко підняла край візка, і батько скотився на землю. Мати ляснула його по обличчю і плюнула в очі.

— То що ти робив у тому домі, Сімеоне? — грізно спитала вона.

— Я хотів навчити вдовицю однієї пісні,— відповів батько.

— І що ж це за пісня?

— Хочеш, я й тобі заграю?

— Перестань! — відмахнулася мати.— А чому це тобі спало на думку вчити її потемки?

— Хто це сказав тобі таку брехню? — спитав батько.

— Твій рідний син.

— Ну, гаразд, я люблю грати в темряві,— пояснив батько. — Між іншим, багато великих скрипалів грали в темряві, коли на них спадало натхнення. Ось і на мене воно найшло цієї ночі.

Мати ще раз ляснула його по обличчю. Батько схопив свою скрипку і вибіг за ворота. Звідти він погукав мене, але мати послала мене в хату снідати.

Наш будиночок був старою трав'яною халупою, яку будували ще до мого народження. Стовпи, що його підпирали, зроблені були з дуже міцного дерева — молаве, а підло-

га — з грубо тесаного тикового дерева. З роками підлога й стовпи стали гладкі та блискучі. Стіни і стеля були зі сплетеного листя пальми ніпа. Кожні три роки, коли вони зовсім прогнивали, їх доводилося замінювати на нові, бо вода під час дощу просочувалася наскрізь, в таких випадках мати підставляла банки і глечики для дощової води, на які ми весь час натикалися. Вона з ніг збилася, щоб вода не протекла в скриню, де зберігався рис, і не зіпсувала наш і без того жалюгідний одяг.

Зрештою стіни розвалювалися, падали на землю, і дощові потоки зносили їх у річку. На стелі з'являлися такі дірки, що крізь них міг просунути голову буйвол. Лягаючи спати, ми бачили струмені дощу або яскраві зірки на небі. Кожного вечора батько обіцяв нам, що завтра піде, наріже трави та полагодить стіни і дах. Але минали місяці, роки, і все лишалося, як і раніше; тропічне сонце висушувало гниле пальмове листя, вітер зносив його з даху. Одного разу повалилися всі стіни, і наш будинок перетворився на кістяк. Здавалося, в ньому давним давно ніхто не живе.

Нарешті батько схаменувся. Він узяв своє велике селянське тесло, а мені звелів захопити серпа. Ми відв'язали нашого буйвола від стовпа під коморою, сіли на нього. Щойно ми встигли виїхати з двору, як нас гукнув чоловік, що підходив до наших воріт. Він розмахував руками, немов підстрелений птах, а потім побіг за нами, обома руками підтримуючи груди, як це роблять повні жінки. Ми злізли з буйвола, чекаючи на нього.

Виявилося, що це Тіо Доро, начальник нашої містечкової поліції. Він підбіг захеканий і схопився за хвіст буйвола.

— В чому справа, Тіо? — спитав батько.

— Нам потрібен тюремник,— випалив той.

— А що трапилося з Тонгко?

— Його прогнала нова муніципальна рада,— роз'яснив Тіо.— Ти ж знаєш, це політика: сьогодні — пан, завтра — пропав.

— А ось я ніколи не ліз у політичні справи,— промовив батько.— А скільки б я міг заробити на такій роботі?

— Та як тобі сказати,— зам'явся Тіо,— все залежало б від тебе: скільки зможеш, стільки й одержиш.

— Щось не дуже зрозуміло,— сказав батько,— але начальству видніше. Хоч я не дуже впевнений, що наш міський голова вміє розписатися.

— Таки не вміє, Сімеоне,— підтвердив Тіо.— Усі політичні боси в нашому місті починали з самого низу — собаколови і таке інше. А ти не хотів би взятися за цю роботу?

— Хотів би, але не зараз. Цього літа я збирався полагодити дах,— невпевнено відповів йому батько.

— Я так і знав: ти що-небудь вигадаєш, щоб відкрутитися від роботи,— сказав докірливо Тіо.

Батько знов заліз на буйвола, проте Тіо не відставав. Я вмостився батькові за спину, він штовхнув тварину ногою, і ми помчали. Хлопчаки на вулиці переставали гратися і, розкривши роти, здивовано дивилися, як ми з карколомною швидкістю неслися до нашої президенсії.

Міська в'язниця, що розміщалася тут же, в президенсії, була переповнена затриманими. Здебільшого це були професійні картярі, захоплені поліцейськими під час чергової облави на базарі. Багатьох з них батько добре знав. Вони сиділи на цементній підлозі камери і грали

в карти, ставлячи на кін по п'ять центів. Вони відірвалися від своєї справи лише тоді, коли почули, як оголошують біля дверей ім'я мого батька, а потому знов почали грати, сховавши ставки між пальцями ніг.

Батько ввійшов у невелику кімнату в кінці коридору і сів на обертове крісло. Слідом за ним зайшов Тіо Доро з в'язкою ключів у руках.

— Ану, синку, випробуй ці ключі. Подивись, чи підходять вони до дверей, — розпорядився батько.

— Слухаю, пане, — відповів я офіційно. Узяв ключі, вийшов у коридор і спробував відчинити двері. Всі вони виявилися незамкненими, а в камерах спокійно сиділи арештанти і грали в карти. Я взявся ретельно замикати двері, як раптом з'явився батько і зупинив мене.

— Не треба, синку, — промовив він і відібрав у мене в'язку. Він зайшов до однієї з камер і почав з захопленням спостерігати за грою, перебираючи в кишені свій невеликий капітал. Потому сів поряд з ними і кинув свою ставку на цементну підлогу.

Голова муніципальної ради зайшов у приміщення президенсії, штовхнувши на ходу якогось волоцюгу в коридорі. Злетів нагору, грюкаючи черевиками, зупинився, розгойдуючись неначе підпилий матрос.

— Де новий тюремник? — гукнув він.

Батько підібрав з підлоги свою ставку і вийшов до нього в коридор, дзенькаючи ключами.

— Я новий тюремник, — представився він.

— Чи зможеш ти впоратися з в'язнями? — спитав голова.

— А чому б ні? — відповів батько запитанням на запитання.

Голова послав поліцейського привести коня. Через деякий час ми почули на вулиці цокіт копит, що віддалявся в бік арени для півнячих боїв. Батько пішов у свій кабінет і знову вмостився в кріслі. Він послав мене до заарештованих позичити трохи грошей, потім, як я і здогадувався, вирядив у винну лавку. Пляшечка виявилася невеликою, але трунок був міцний. Батько випив її до дна і тут же заснув.

Наступного дня ми прийшли до президенсії рано-рано. Сонце ще не підіймалося з-за гір, а арештанти вже грали в карти. На вулиці їх чекали родичі, що принесли їм сніданки. Вони розсілися навколо з глечиками рису, що апетитно парували, в кошиках у них лежала сушена риба. Стражники ставилися до родичів вельми прихильно, сподіваючись, що і їм трохи перепаде на сніданок. Батько розчинив двері і впустив родичів до камер. В'язні покидали карти і, розсівшись на лавах попід стінами, взялися до їжі, жадібно хапаючи руками гарячий рис. Ми з батьком спостерігали за ними. Коли зі сніданком було покінчено, батько відправив родичів по домівках. Очистивши таким чином президенсію, він відчинив надвірні двері і випустив усіх арештантів. Вони полягали в траві, а деякі взялися до карт, але батько заборонив грати. Він розпорядився, щоб усі пішли разом з ним до нашого дому.

Побачивши нас, мати зупинилася, як укопана. На голові в неї був глечик з водою, і вона ледве не впустила його на землю. Міцно вхопивши глечик двома руками, вона чекала нас коло воріт. Їй дуже хотілося б торохнути чимось батька, але руки у неї були зайняті. Ми пройшли повз неї, і в'язні розбрелися по всьому подвір'ї.

— Що цей нероба вигадав на цей раз? — промовила вона. Поставила глечик на столі в кухні і вийшла подивитися на в'язнів.

Батько роздавав їм інструменти, стоячи на приступці нашої комори. Потім зачинив двері, вишикував їх у ряд і повів за ворота, прямуючи через дорогу в бамбуковий гай мого діда. Не знаючи, що вони там збираються робити, мати аж кипіла злістю. Їй здалося, що вони вирішили побудувати у нас на подвір'ї картярський дім. Вона кинулася в кухню і від люті штовхнула глечик з водою. Він звалився зі стола й розлетівся на дрібні шматочки.

Батько з арештантами принесли цілу гору бамбуку і свіжого ніпового листя. Мати зацікавилася. А вони розклали все це на подвір'ї і взялися різати бамбукову дранку для даху; інші плели циновки для стін. Батько увійшов у кухню і розпорядився, щоб мати приготувала побільше їжі. Мене він послав до дядечка Серхіо за вином.

Коли я повернувся додому, батько стояв на даху. Троє в'язнів підпирали ніпові стіни бамбуковими стовпами, четверо інших теж поралися на даху.

Бамбукові крокви були дбайливо обплетені свіжою травою. Потім арештанти прикріпили циновки, несамовито репетуючи, немовби це допомагало їм у роботі.

— Приніс, синку? — крикнув мені зверху батько.

— Авжеж,— відповів я.

— Одійди тоді подалі,— сказав він,— а то в пляшки попаде порох і тріски. Нам тут залишилося небагато.

Я одійшов подалі од матері — вона куховарила під кокосовою пальмою — і акуратно склав пляшки, прикривши їх листям акації. На будинку вже ладнали останню стіну. Мати розігнулася і крикнула нам, що обід готовий. Вони прив'язали останню бамбукову планку і пострибали вниз, ніби мавпи. Батько спустився по мотузці, протягненій між кімнатою і кухнею.

— Ану, де вони, синку? — зразу ж спитав він.

— Тут, під листям,— показав я йому на купу зелені.

Він присів на коліна, розгріб листя, озирнувся і покликав чоловіків до себе. Вони залишили на землі свої тарілки і підійшли до нього. Батько наділив їх вином досхочу. Вони пили прямо з шийки, високо закинувши голову, як коні. Вино вирувало у них у горлянках. Один з них простягнув пляшку і мені.

— Ти хороший хлопець,— сказав він.

— Це так, хороший у мене син,— підтвердив батько.— Виросте — буде великою людиною. Не знаю, ким саме, але обов'язково знаменитою. Подивіться, як він п'є,— одразу ж видно, що його чекає велике майбутнє. Всі засміялися, і вітер далеко розніс у вечірній тиші їхні грубі голоси.

Чоловіки то прикладалися до пляшок, то походжали по подвір'ю з поважним виглядом,— ну чисто діти! Потому почали танцювати в густій траві, штовхаючи один одного і передаючи пляшки з рук в руки. Мати виразно постукала по великій бляшанці, що правила за каструлю, але вони вже були ситими. Їм тільки хотілося пити і горлати якомога гучніше.

До ночі наше подвір'я було заповнене чоловіками і жінками. Скрізь валялися порожні пляшки. Молодий вуличний скрипаль щосили награвав, як на сільському весіллі. Захмелілі хлопці хапали своїх дівчат і волокли їх кудись у темряву. З-за дерев лунав сміх і вищання.

Раптом на вулиці почулися чиїсь голоси. Всі перестали горлати, заметушилися і висипали на вулицю. До воріт під'їхали верхи голова, Тіо Доро і кілька поліцейських. Тіо Доро скочив з коня і підбіг до батька.

— Негайно відведи арештантів у в'язницю, Сімеоне! — крикнув він батькові.

— А чому ти їх так називаєш? — обурено запитав батько.— Вони зовсім не арештанти. Вони чесні трудящі люди.— Він обвів поглядом усіх, і чоловіки та жінки схвально закивали головами.

— Ти що, хочеш, щоб я полетів з роботи? — спитав Тіо Доро.

— Але ж ця робота пов'язана з політикою, чи не так? — сказав батько з удаваною поважністю.— Сьогодні — пан, завтра — пропав. Здається, це ти мені пояснював?

— Я чекаю! — сердито нагадав голова.

— Як вам сказати,— відмовив батько, імітуючи Тіо Доро,— все буде залежати від вас самих: скільки зможете, стільки й одержите. Ти мені, здається, так сказав, Тіо Доро?

— Не треба цих дурниць, Сімеоне,— благально мовив той.— Ці люди — арештанти, а я тільки тимчасово відповідаю за них перед начальством. Ти мусиш повернути їх назад у в'язницю, а завтра вранці ми з тобою все обміркуємо.

Батько був явно розчарований.

— А я сподівався довершити свій новий дім,—мовив він.— У мене, мабуть, ніколи вже не буде такої можливості. Якщо, звичайно, я не стану губернатором провінції.

— Не журися, Сімеоне, все в твоїх руках,— мовив Тіо Доро.

Поліцейські зв'язали арештантів докупи, скочили на коней і повели їх, наче худобу, по дорозі.

З англійської переклали Володимир МАКАРЕНКО та Георгій САЄНКО.

Ілюстрації Сергія КОВАЛЕНКА

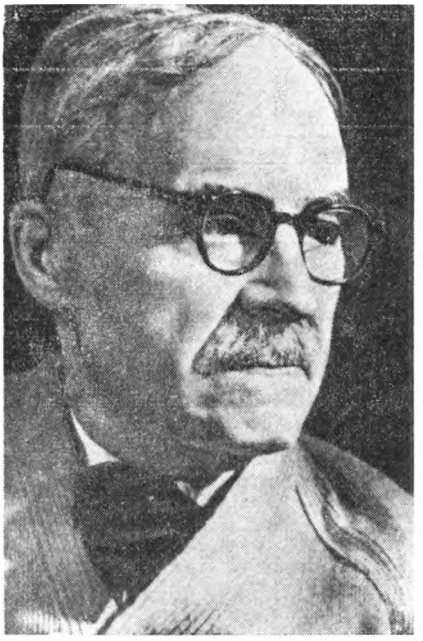

ДО 100-РІЧЧЯ ТУДОРА АРГЕЗІ

Все, що ми знаємо про видатного румунського письменника Тудора Аргезі (1880—1967), все, що мовиться про нього нині в зв'язку з його сторіччям, є надзвичайно виразним спростуванням «класичного» колись і безнадійно архаїчного нині уявлення про поета як самозаглибленого самітника, як «деміурга», далекого від людських буденних турбот. Шлях Аргезі, його біографія і творчість утверджують зовсім новий тип письменника — революційного письменника XX століття, відкритого всім «бурям часу», беззастережно мужнього і громадянськи активного.

Цей шлях митця, що розпочався ще наприкінці минулого століття і завершився в другій половині 60-х років, перетинає кілька епох, соціальних та літературних. Його не назвеш ні простим, ні легким. Та подібно до інших представників цього типу письменника-борця, Аргезі постає перед нащадками як людина титанічної вдачі і «універсального протесту» (за висловом академіка Тудора Віану).

Своєю творчістю, всім своїм життям Аргезі боровся із соціальним гнобленням, з несправедливістю та насильством. У королівській Румунії 30-х років він був засуджений і ув'язнений за свою викривальну публіцистику, під час другої світової війни — кинутий до концтабору Тиргу-Жіу за антифашистські виступи. У становленні й розвитку літератури соціалістичної Румунії він відіграв винятково велику роль, здобувши всенародну шану і незаперечний авторитет, живий і понині. Тому що його гуманізм і «вселюдськість» освітлені неухильною правдивістю і ясністю суспільного — соціалістичного — ідеалу.

Про життя і творчість Тудора Аргезі читайте статтю Елеонори Соловей «Людяність, людство, людина» у «Всесвіті», 1974, №8.

ТУДОР АРГЕЗІ

ПОЕЗІЇ

КЛИЧ ДО ЗЛЕТУ

До злету клич в зеніті виповнювавсь, мов колос.
Тобі світи безмежні свій подавали голос,
Світились, як на вибір, бажанням на догоду,
Ти прагнула злетіти, ще будучи без роду.
З матерії земної, вже звільнена від глини,
Ти крок в життя зробила без імені Людини.
Немов якась заброда, заблудла в тому світі,
Була ти, як пушинка літаюча в міжвітті,
Чи лусочка полови, або — як скалка грису.
Нагадували слабість твого обличчя риси.
Блідий втікач, мов равлик, ховалась від негоди,
Голесенька сірома, непоказної вроди,
Найвразливіша в світі, нікчемна одиночка,
І тінь на тілі в тебе — однісінька сорочка.
Чудовиська в кожухах, рогаті та ікласті,
На тебе чатували
І хижий намір мали
За чайну ложку крові кінець тобі покласти.
Помежи гір величних, подібних сивим думам,
Твоя, Людино, з'ява була, здавалось, глумом, —
Хоч як тебе із ними не зрівнюй — все одно
Ти — як зернина проса чи макове зерно.
Мов корпія в порфірі, життя — на волосині,
Як голка безнадійно загублена у сіні,
Чи той гаплик, що важко у дріб'язку знайти.
В тумані заблукала, неначе в хмарі, ти
Намислила надію впрягти биків у ярма,
Аби орали землю, а не ходили дарма.
І труд тебе звеличив, вказав на власну гідність,
В гіркій спонуці праці збагнула необхідність,
В ту мить відчула вперше, як виростають крила,
І як до злету кличе ще незбагненна сила.

ДО ЗІРОК

Як пише древня Книга, в старі часи первинні
На цій землі немов би, ти почалася в глині, —
Сміховисько повзуче, подоба хробака,
Приречена не думать, за віщо мста така.
Творець усемогутній, стомившись від роботи,
Скував твій дух у тілі, в німій тюрмі істоти.
Жорстоку суть законів ти мусила терпіти,
Людина ж бо — що камінь, їй зась щось розуміти;
І будь-яка потреба, нехай вона й тваринна,
Із сутінків прорватись до світла не повинна,

Мов пес той зголоднілий, щодня повинна бути,
А ти — сліпець слухняний наказів і спокути.
Не маєш права знати, які нуртують сили,
Чом жеребець гарцює в присутності кобили.
Та все ж настала днина, збудилася свідомість —
І ти збагнула, врешті, людську свою вагомість.
Оті, що світ творили, Господь чи Сатана,
Ніяк не сподівались, що розум — їм війна.
Ти викресала з муки високу блискавицю,
Прозріла і оперлась на владну патерицю.
Відтоді, як звільнилась і стала ти собою,
Не знищена в моделі ні звіром ні водою,
Йдеш повною ходою — нехай вогонь чи море —
Нестримний твій неспокій злоба не переборе.
Тебе не залякати пекельними гріхами.
Було, що ти боролась із десятьма богами,
Тебе страхіттям кари примушували: «Віруй!»
Не розтривожуй всує господнього сапфіру.
А ти усе ж посміла на прю відверто стати,
В однім стрибку високім ясну зорю дістати
Рука, що розгрібала вогні в небеснім полі,
У полум'ї розплати знайшла жарину долі,
І запалила ватру духовного світання.
То був твій перший спалах звитяжного повстання.

Добірка поезій Тудора Аргезі ілюстрована його ж малюнками.

ПОРЯДОК

Колись давно, з правіку, ще на зорі буття
Земля дісталась людям, як дар, на все життя.
На спадщину багату, сподівані в роботі,
Нових врожаїв ждали, помножених в щедроті.
Та ось на злотосяйний спожиток хлібороба
Лукаво зазіхнули розбещені нероби.
В каретах і фургонах, поважні, як вельможі,
Говіркою своєю чомусь на банду схожі,
Зійшлись вони докупи — і, гай, колядувати,
Щоб жодної на світі не поминути хати.
У свитах позументних, в розшитих кожушках,
Із в'язанками чоток у зніжених руках;
Пожовкли від неробства, неначе віск, десниці, —
Перебирають пальці янтарні плетениці:
«Ми із Палат високих і мудрість — наша міра.
А ви — звичайні люди, юрба численна сіра.
Багато вас, та бідні — і ви і ваші діти,
А ми, — про нас так пишуть, — належим до еліти.
Хоч не згинаєм плечі під клятою вагою,
Але і нашу ношу не назовеш легкою.
Земний вантаж волові не солодко тягти,
Чому ж це він з дороги не зважиться зійти?
Він знає: «соб» — ліворуч, «цабе» — правіш

візьми.

Чи хоче, чи не хоче, але керуєм ми.
Нехай за чередою не йде боярин ззаду,
Та все одно над нею він має повну владу.
Он віл — кастрат байдужий,
Але ж який він дужий!
Рогатий і здоровий, сумирно ремигає,
Щасливий у покорі, що похоті не знає.
Якби змінити звичай на радість іншим кланам,
Волом боярин став би, а віл — поважним паном.
Хто б не доїв корову — наповниться дійниця,
Традиція, панове, — це не якась дрібниця.
Накинь ярмо волові — тягнутиме сумлінно,
За честь таку готовий молитися уклінно.
Бугай — він скелю трощить, під ним гуде земля,
А наш зразок — дурненьке, покірливе теля.
Нехай велике стадо, та неодмінно стане
Воно по нашій волі, мов іграшка, слухняне,
Коли маленький розум керує чередою,
Їй ніколи подумать над власною бідою:
Хоч стадо і численне,
Воно завжди смиренне,
Тварину не обходить,
Хто нею верховодить.
Вам — працювати в поті, нам — розумом потроху,
Хоч вас пустоголових ще більше ніж гороху.
Вперед вести спроможний, до торжества крізь грози,
І, навпаки, — до страти. Буває різний розум.
За все найвище — мозок несем і ми і ви.
Можливо, що людина почата з голови.
Та ми — це синтез мислі, високі в нас пороги, —
А вам судилась праця, ви — м'язи, руки, ноги.
Гнете безтямно спини, пізнавши поту запах,
А ми лише слідкуєм, розлігшись на канапах.
Хіба не так? Признайтесь, хай висвітиться тайна».
Та відповідь, здається, була не одностайна.

ПИХАТИЙ

Правителі імперій, хоч кровні в родоводі,
Ніколи між собою не сходились на згоді.
У них для мирової одні були умови:
Брехня і лицемірство, і хитра пастка змови.
Щоб символ влади — берло — було благонадійне,
Народ благословляли на міжусібні війни.
Пихатий ненажера, котрий при більшій силі,
Не підкорявся стриму в загарбницькому ділі.
Голодні зграї круків він насилав, аби
Такі ж страждали люди, як і його раби.
Ті злигодні і чвари, що тліли на чужині,
Звивати гнізда стали в краю його гордині.

І вигрілась трутизна в душевній порожнечі,
Одурених сусідів звела до ворожнечі.
Засліплений, пихатий, в огонь підлив ти
масла,
Вспадковану ненависть перетворив на гасло,
І нацькував народи, щоб гризлися вовік,
Поклавши зброю згоди на дно кривавих рік.

ПСАЛОМ

Який самітній я, о, боже мій! —
Заблудле дерево в пустелі дикій,
Гірке плодами в самоті німій
І щедре в злі на колючки великі.

В безлюдді чахну я на білім світі,
Залітну пташку жду в чаду молінь, —
Можливо защебече у міжвітті
І облетить мою слабеньку тінь.

Мені б хоч крапельку якоїсь ласки:
Хай цвірінчить горобчик молодий,
Чи ластівка прилине, наче з казки,
Як на їстівні приліта плоди.

Нектар солодкий не з мойого квіту,
Та й запахом за душу не беру,
В холодному тумані заповиту
Не точить короїд мою кору.

Мов смолоскип кордонної сторожі,
В сузір'я вбравши віти голубі,
Служу на вівтарі й питаю, Боже,
Допоки ще служитиму тобі?

Лише святими квітнути вогнями,
Вогонь народжувать в огні,
Наказами гнітитись до нестями, —
Хіба не досить, господи, мені?

Забутий не без умислу тобою,
Живлю коріння кров'ю трудовою,
Пошли хоч інколи, небесний Царю,
Маленьке янголя мені з безхмар'я.

Хай принесуть крилята золоті
Хоч раз пораду мудру у житті.

Переклав Михайло ТКАЧ

ЖИВЕТЬСЯ ДОБРЕ

Живеться добре будь-якій персоні,
Чи тінь її велична й кам'яна,
Чи, ніби пух легенький, пролітна
І непомітна в сонячному лоні.

Але, набравши лантухи майна,
Шукати щастя десь по закордонні —
Це значить, що вітчизна вже в скарбоні,
І черево дорожче, ніж вона.

Невже тебе не нудить, патріоте,
Як дивишся у дзеркало, невже
Не червонієш ти від соромоти?

Достоїн влади той, хто береже
Свою вітчизну, в кого є відвага
Приймати смерть за неї — не лиш блага!..

ЛЮДИНО

Захланність божевільна і жахлива.
Збирай, людино, люті жнива,
Кради, вбивай, підкопуй, муч!
Тобі потрібні крам, комора, ключ,
Тобі потрібні шати і палати,
Щоб трупи в них лежали — каземати
Тобі потрібно будувати.

Стискається кулак твій ще і ще,
Вичавлюєш грошву, а кров тече,
Як губка, спрагле золото вхлинає
Надію, кров, талант, і замерзає
В пивниці загратованій твоїй
Життя незаплямоване і повне мрій.
Пориви чесності, жадання бою
Твоїм закуті стервом, як скабою.

Людино, я навік пригноблений ганьбою!

ДАКІЙСЬКЕ

Дивлюсь на тебе, глиняний гладуне,
В тобі тисячоліть лунають луни,
Віки віків, з котрими б'єшся нині,
Дрібні, в твоїй зібрались порожнині;
І кожен вік, як вічності мазок,
Як пилюги тоненький волосок,
Відбив на черепку життя нове;
Століття помирають — мить живе!

Надщерблений, із тайною своєю
Ти в сховку був глибоко під ріллею.
Немає того, хто тебе ліпив,
Поливою в огні покрем'янив;
Зотліли кості, перейшли в погній.
Була людина. Де ж то слід по ній?
Лишилася од неї тільки глина.
Ти є. Куди ж поділася людина?

Вона — це ти, твій дивовижний цвіт —
Малюнок нігтем, змоченим у піт;
Узором, що нагадує лілей,
Вона життя вдихнула в мертвий глей.

Зробивсь намул з її глевкого тіла,
Але подряпина здорова й ціла.
Не тільки богові належиш ти,
Як місяць, чи як зоряні світи,
Мою подобу маєш! Хай зотліла
Рука, але живе твій поясок,
Безсмертний дотик майстрових пучок.

Ти відповів на дотик гончареві
Солодким звуком, схованим у мреві
Твого початку — ніжний, тихий звук —
На доторкання мозолястих рук.

Гончар тобі дав голос — малиново
Ти обізвався. Я тобі дам слово.

ВЕЧІР

Павучок — єство мале,
Та працює до знемоги.
Ледве зримий він, але
Весь із болю і тривоги.

Він з роботи йде. Зоря
В павутинні. Рідна хата,
До гладущика прип'ята,
Жде на нього, трударя.

Світе ясний, різноликий,
Таїну мені відкрий,
Чом же я такий великий,
Чом же він такий малий?

МІСЯЦЬ

Місяць став на виднокраї,
Мов казан, що світлом грає.
Він викочується вгору,
Млин все меншає в ту пору.

Озеро тамує подих,
Птах колишеться на водах —
Збитий місяця скабою
З платиною голубою.

Місяця блискучі вила
Біла хмарка оповила,
Темний млин до пня подібний,
Лиш дашок на ньому срібний.

СЕРП

Може, з неба просто так
Молодик упав, а люди
До хвоста його держак
Приладнали — серп нам буде!

Йде він проти течії,
Де пшенична хвиля грає.
Підтинає він її
І жнива розпочинає.

Ляна жне. Гей, відступи,
Сонце в золотім тумані.
Ляна в'яже і снопи
Все по п'ять складає в клані.

Дивувався з неба Князь
На свого земного брата —
Втішною йому здалась
Праця зморна і затята.

ЛІТАНІЯ

Зітріть моє ім'я —
Немає в ньому смислу вже, а я
Його й тоді ненавидів, коли
Воно купалося в промінні похвали.
Був хтось, кому складав я рими.
Тепер слова зробилися чужими.
Нема кому знести мене до зір —
Кладу я мертві знаки на папір.
Подруга цілого життя
Ввійшла в туман, згоріла
доостанку.
Не маю вже ні вечора, ні ранку.

Переклав Дмитро ПАВЛИЧКО

НІЧ

Утекла б, нема доріг,
Впала димом на моріг,
В'ється в горах, у долині,
По лісах і полем лине.

Сонце — парубок веселий —
Все в нові заходить села
І шукає лиш одної,
Щоб звінчалися обоє.

Господи, за що ці муки,
Не дається щастя в руки.
День за днем біжить за нею,
За смаглявою своєю.

Де ловить? З якого краю?
Він прийшов, вона зникає.
Бо чорнява хоче вперто
Цноту зберегти до смерті.

СТОРОЖ

Поволі страх минувся. З будинку, що розбили,
Іще стоять непевно, хитаючись, три мури.
Спустошені оселі чорніють, як могили,
І лише вітер никне до нього від зажури.

Од верху і до низу будова, як примара,
Були кромішні хвищі, три роки буревій
Крізь виламані стіни виносив день на марах.
Гуділи заметілі, мов божевільний рій.

Там, із вікна безодні, чатує пес подвір'я,
Він охололу ватру священно стереже,
Господаря чекає. В очах собачих віра,
А день той забарився. І не прийде уже.

ЗАПАМ'ЯТАЙ

Танцюють вірші в ритмі і дзвонять крок за кроком,
Один ступає плавно, а другий скаче боком,
І рима, і цезура поезії потрібна,
І запал, як у танці, який тропоче дрібно.
Коли той вірш горбатий і від нудьги аж чорний,
Здається, що танцюють кульгаві і потворні.
Воно ж то буде мило і солодко, і гарно,
Коли співучі рими об'єднані попарно.
Це що за танець кволий? Німих ачи глухих?
Чи воронів крикливих, чи пугачів сліпих?
На мертвих дерев'янках танцюють так безногі,
Не знають де спинитись. Лише знемоги стогін.
Яким би не здавався завзятий крок і спів,
Його ти не почуєш за гуркотом кийків.
Вірш — це зелені свята, це молодий розмай,
Вірш — це весілля мови і серця. Пам'ятай.

ДЯКУЮЧИ ТОБІ

Вийшла добра і пречиста,
Несучи джерел намисто,
В кінвах сміх — вода жива
Тим, що в полі у жнива.
Дівчина чарівноока,
Як лоза гнучка, висока,
Вибігла на стежку зрана
Прудконога, ніжна сарна.
Дякую, кульбабко мила,
Що й мені жагу втолила,
Оновився я, повір,
З того часу на папір
Щастя лине дзвоном лір.
Аж по вінця дні щасливі
Множаться мені на диво.
Першим я, хупавко-дочко,
Цілував твої слідочки.

Переклала Софія МАЙДАНСЬКА

Постанова
Комітету по міжнародних Ленінських преміях
«За зміцнення миру між народами»

ПРО ПРИСУДЖЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ЛЕНІНСЬКИХ ПРЕМІЙ ЗА 1979 РІК

За видатні заслуги в боротьбі за збереження і зміцнення миру присудити міжнародні Ленінські премії «За зміцнення миру між народами»:

Урхо К. Кекконену — Президентові Фінляндської Республіки.

Ле Зуану — Генеральному секретареві ЦК Комуністичної партії В'єтнаму.

Мігелю Отеро-Сільва — письменнику, громадському діячеві (Венесуела).

Ерве Базену — письменнику, громадському діячеві (Франція).

Абдуррахману аль-Хамісі — письменнику, громадському діячеві (Арабська Республіка Єгипет).

Голова Комітету М. М. БЛОХІН (СРСР).
Члени Комітету: Г. В. АЛЕКСАНДРОВ (СРСР), Луї АРАГОН (Франція), Мір'ям ВІРЕ-ТУОМІНЕН (Фінляндія), Ренато ГУТТУЗО (Італія), Анна ЗЕГЕРС (НДР), Кешав Дева МАЛАВІЯ (Індія), Сойло МАРІНЕЛЬЙО (Куба), Джеймс ОЛДРІДЖ (Великобританія), НГУЄН ТХІ БІНЬ (СРВ), М. В. ТОМСЬКИЙ (СРСР). Юзеф ЦИРАНКЕВИЧ (ПНР), О. Б. ЧАКОВСЬКИЙ (СРСР).

«З ім'ям і діяльністю Президента У. К. КЕККОНЕНА нерозривно пов'язані розвиток і зміцнення дружби й співробітництва між СРСР та Фінляндією. Відомий також його внесок у зміцнення європейської безпеки, кульмінаційним моментом якого стала загальноєвропейська Нарада з безпеки й співробітництва. Позитивну оцінку дістали також ініціативи Президента, спрямовані на створення без'ядерної зони на півночі Європи».

Секретар організації «Прихильники миру Фінляндії» Мікко Лохікоскі.

«Присудження міжнародної Ленінської премії «За зміцнення миру між народами» Генеральному секретареві ЦК КПВ ЛЕ ЗУАНУ свідчить про високу оцінку його діяльності, про визнання великих заслуг вірного послідовника революційної справи президента Хо Ші Міна, його величезного особистого внеску в перемогу в'єтнамського народу над американськими й китайськими агресорами, в об'єднанні країни, успішне будівництво соціалізму у В'єтнамі».

Передова стаття газети «Нян Зан».

«Я відчуваю зараз глибоку радість і гордість. Адже премія, якою я вшанований, носить ім'я Леніна, найвеличнішого революціонера, найбільшого мислителя, що його будь-коли знало людство, вона заснована в ім'я зміцнення солідарності всіх людей землі, в ім'я миру в усьому світі.

Своїм читачам і друзям у СРСР я бажаю насамперед миру — адже він такий необхідний, щоб будувати на землі нове суспільство, засноване на рівноправності всіх людей, на принципах наукового соціалізму».

МІГЕЛЬ ОТЕРО-СІЛЬВА

«...Благо людини безпосередньо залежить від поглиблення процесу розрядки, від дотримання принципів мирного співіснування.

Я виступаю за широкі міжнародні контакти в галузі культури. Якщо не знаєш, що відбувається в інших країнах, відмовляєшся від зустрічей і бесід, не цікавишся культурою інших народів, то як можна оцінити те, чим є насправді наш світ і події, які в ньому відбуваються? Культурне спілкування — це основа взаєморозуміння, а отже, і зміцнення миру між народами».

ЕРВЕ БАЗЕН

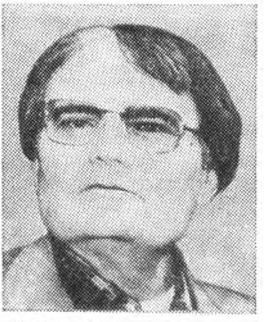

«Премія, якою мене вшанували, є свідченням незмінної підтримки батьківщиною Леніна боротьби арабських народів проти кемп-девідських угод, підступів американського імперіалізму, сіонізму та реакції.

Така висока нагорода зобов'язує всі патріотичні сили народів арабських країн до ще більшої відповідальності в їхній боротьбі за зрив ганебної сепаратної кемп-девідської змови і перемогу справедливої справи арабського народу Палестини».

АБДУРРАХМАН аль-ХАМІСІ

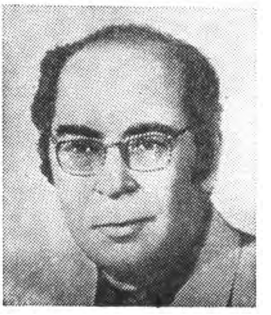

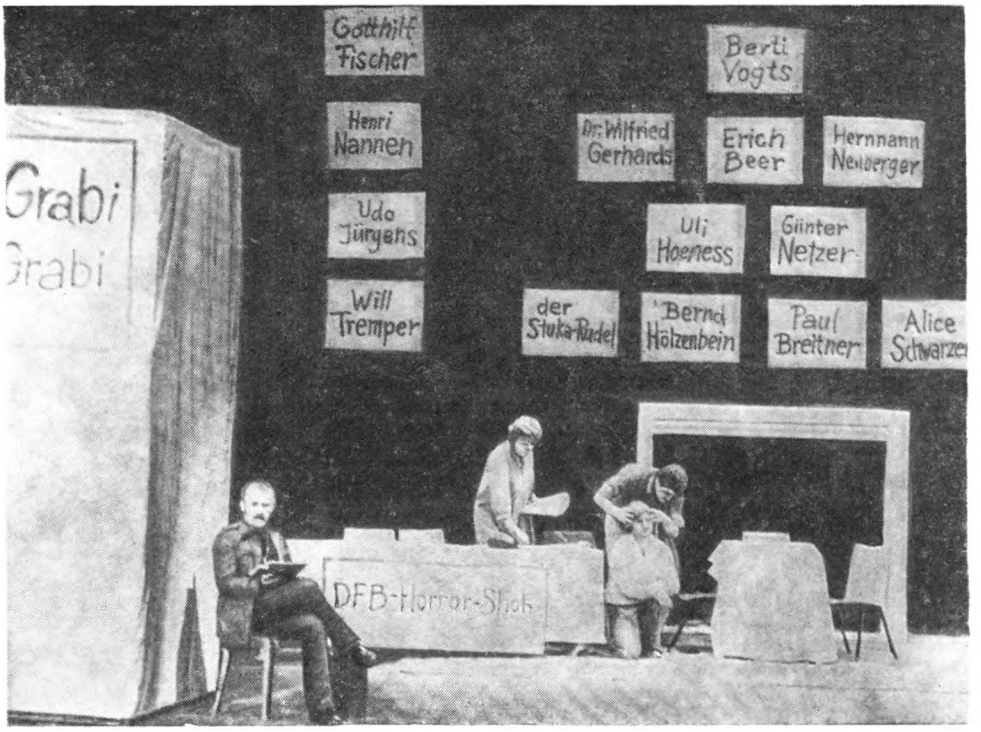

Сцена з спектаклю театру «ТАТ» «Грабі! Грабі!»

ПОЛІТИЧНИЙ ТЕАТР ФРН НА НОВИХ РУБЕЖАХ

Німецьке театральне мистецтво від виникнення не приховувало своєї пов'язаності з політикою. Досить згадати мандрівних артистів, які, кочуючи дорогами карликових князівств, герцогств, малих і «великих», провадили, кажучи сучасною мовою, «пропагандистську роботу» — закликали співвітчизників покласти край феодальній роздрібненості. Феодали в Німеччині постійно переслідували артистів. Їхню творчість церква називала «насланням диявола», «смертним гріхом» тощо.

Минули сторіччя. В роки буржуазної Веймарської республіки, коли соціальні питання турбували мільйони німців, коли підводив голову фашизм — найжахливіше породження монополістичного капіталу,— театр набув відверто політичного характеру. Великий реформатор Брехт, уславлений режисер Піскатор, знаменитий німецький драматург-антифашист Фрідріх Вольф боролися зброєю театру проти сил реакції, що наступала.

Коли йдеться про театральне життя Федеративної Республіки Німеччини, треба постійно пам'ятати про політичну спрямованість прогресивного німецького театрального мистецтва в минулому.

Театр у нинішньому «суспільстві рівних можливостей», як полюбляють називати боннську державу буржуазні пропагандисти... Що це? Розвага, відпочинок, спосіб втечі автора, режисера й ак-

тора, а разом з ними й глядача від неприйнятної дійсності? Театр — мистецтво для еліти, для небагатьох, чи театр-провісник, театр-борець, виразник думок і сподівань мільйонних мас людей? Усі ці питання час від часу порушуються на сторінках західнонімецької преси. Починати розмову про місце й роль театру в сучасному суспільному житті ФРН слід з розкриття умов, за яких нині у ФРН працюють театральні колективи, окремі драматурги, режисери. Отже, місце дії — Федеративна Республіка Німеччини, час дії — друга половина 70-х років нашого століття...

Федеральний уряд не має наміру залишати майстрів мистецтва наодинці з їхніми складностями в соціальній сфері,— обіцяв федеральний канцлер ФРН Гельмут Шмідт працівникам театру, виступаючи перед ними в Гамбурзі в грудні 1975 року. А складності ці чималі: надзвичайно важкі матеріальні умови діяльності багатьох театральних колективів, відсутність фінансової допомоги з боку місцевих органів влади, невпевненість у завтрашньому дні... В тій же промові федеральний канцлер застерігав від занадто великих надій щодо зміни соціального становища працівників театру на краще. Правда, Г. Шмідт обіцяв, що кабінет міністрів підготує відповідні законопроекти. Все це було в 1975-му...

Рік 1978-й. Серед представників творчої інтелігенції в країні п'ять відсотків — безробітні. Цей показник характеризує і становище театру. Ні про які «позитивні зміни» немає й мови.

Рік 1979-й. Понад третина діячів мистецтва (серед них актори, режисери й інші митці, пов'язані з театром) змушені задовольнятися заробітками, що не складають навіть офіційно встановленого прожиткового мінімуму. Безробіття серед цієї категорії західнонімецьких громадян досягає в окремих районах одинадцяти відсотків! З десяти тисяч акторів-професіоналів три тисячі не мають роботи...

Буржуазні газети час від часу пишуть про так зване «відмирання театру», про те, що цей древній вид мистецтва ніби «не витримує конкуренції» з боку телебачення, що, мовляв, «на футбольні матчі глядачі йдуть охочіше», ніж на спектаклі. Ці твердження «вільної преси» викривляють справжнє становище. Численні опити, що їх провадять прогресивні журналісти, свідчать про те, що нині інтерес робітників до театрального мистецтва ФРН вищий, ніж будь-коли раніше. Не випадково саме у великих робітничих центрах вистави проходять при заповнених залах, не випадково саме робітничий глядач, за визнанням багатьох майстрів театру,— найчутливіший, найвдячніший. Дійсність спростовує й усякі теоретизування з приводу того, що, мовляв, «нинішній робітник цікавиться тільки п'єсами виключно про робітників». «Ні, театральні вистави зовсім не повинні розповідати лише про життя нашого брата-робітника,— заявив кореспондентові газети «Унзере цайт» 44-річний машинобудівник Хорст В.— Але вони повинні бути реалістичні!» Ось головний критерій наймасовішого глядача в нинішній ФРН, його основна вимога. І діячі західнонімецького театру чітко усвідомлюють це.

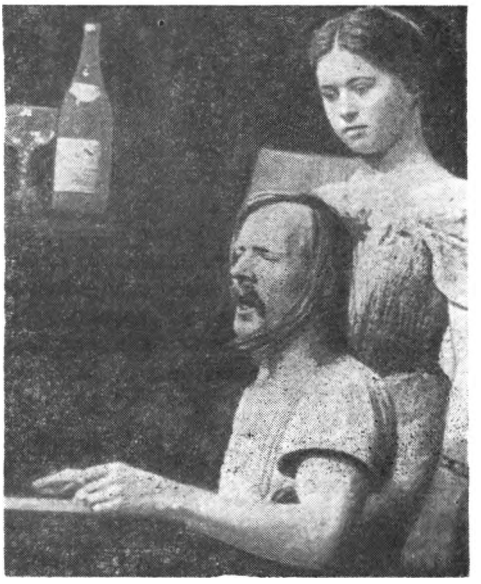

Прем'єра п'єси М. Вальзера «Диявольська гра» в гамбурзькому театрі «Шаушпільхауз».

Слід сказати, що у ФРН є і снобістський «театр абсурду», й театр, який вбачає своє завдання у виконанні суто розважальної функції. Але не ці «театри-бульбашки» визначають справжнє обличчя прогресивного сценічного мистецтва у ФРН. Воно повинно допомагати в боротьбі проти сил зла, за кращі ідеали — таке творче кредо провідних західнонімецьких театральних митців.

У ФРН знову активізуються неонацисти. І прогресивний театр бореться з ними зброєю мистецтва. Так, колектив Мангеймського Національного театру підготував цикл вистав антифашистського змісту «Спалені поети» — так називається п'єса, створена самими артистами. Її герої — німецькі поети й письменники-антифашисти, що загинули в роки «коричневої чуми». Інший спектакль присвячений трагічним дням «аншлюсу» Австрії в 1938 році, в ньому розкривається зрадництво правлячих кіл цієї країни. Художній керівник колективу Юрген Боссе заявив журналістам, що театр підготував ці вистави на знак протесту проти скликаного в Мангеймі чергового збіговиська неонацистської Націонал-демократичної партії. Вони ставилися саме в ті дні, коли неонацисти зібралися в цьому місті. Прогресивна громадськість країни високо оцінила політичний виступ театру.

Майже щодня газети ФРН повідомляють про нові випадки «заборони на професії». Ще в січні 1972 року прем'єр-міністри західнонімецьких земель прийняли так звану «постанову про радикальні елементи», що узаконила неприховану дискримінацію демократів з політичних причин. Виступи проти «заборон на професії» — це один з фронтів внутрішньополітичної боротьби ФРН, боротьби за права людини, проти антиконституційних переслідувань носіїв прогресивних переконань. І в цій боротьбі гідне місце посідає театр.

Кілька років тому широкого розголосу набула так звана «справа Шверт—Вагнер», Доріс Шверт і Ангеліку Вагнер, молодих вчительок гімназії імені Ернста Рейтера у Франкфурті-на-Майні звільнили тільки за те, що вони — комуністки. На їхній захист стала вся прогресивна громадськість країни. В міському театрі Франкфурта-на-Майні відбувся спектакль, присвячений долі двох молодих комуністок; він був схвально прийнятий публікою і прозвучав як суворий присуд реакції. В розмові з журналістами Доріс Шверт й Ангеліка Вагнер підкреслили, що вони глибоко вдячні франкфуртським артистам за дієву підтримку їхньої боротьби за соціальні права. «Саме завдяки цьому театру,— зазначали дівчата,— рух солідарності з нами набрав такого широкого масштабу Артисти мовою мистецтва піднесли боротьбу проти «заборон на професії» на новий рівень і примусили замислитись над цим багатьох людей — прихильників найрізноманітніших переконань».

Актуальній темі «заборон» присвячена вистава іншого колективу — Гессенського державного театру в м. Вісбадені Спектакль «Свобода відмирає сантиметр за сантиметром» подає своєрідну ретроспективу переслідувань демократів. Перший акт є фрагментом п'єси відомого прогресивного драматурга Едена фон Хорвата «Справа Е.». Ось її зміст: вчителька Елен Вальдт втрачає роботу за «ганебний зв'язок» з комуністами. Дія відбувається в роки Веймарської республіки. Наклеп на неї фабрикує один з колег, людина, яка називає себе «справжнім християнином». Коли Вальдт звертається по допомогу до юристів, адвокати один за одним відмовляються виконати свій професійний обов'язок — стати на захист невинної людини. Кінець кінцем вчителька, яка стала жертвою беззаконня, опиняється в психіатричній лікарні.

Друга дія присвячена сучасності. До вчительки Еріки добре ставляться колеги, її люблять учні, високо цінують батьки вихованців. І раптом — лист, в якому зазначено, що у властей «виникають сумніви щодо того, чи готова вона завжди й скрізь дотримуватися конституції Федеративної Республіки» (саме так формулюють власті свої претензії до демократів; такі «послання» одержують усі

Виступає молодіжний аматорський колектив «Кнайфцанге» з м. Харбурга.

жертви «заборон на професію»). Далі йде допит у місцевому шкільному відомстві. Результат — «заборона на професію». Молоду вчительку звинувачують у тому, що вона складала разом з учнями листівку, в якій висунуто вимогу дотримувати прав і свобод, проголошених в Основному законі боннської держави. Цього, виявляється, досить щоб виникли сумніви в її «готовності» дотримувати того ж закону. Звільнення, довгі поневіряння, і от, нарешті, висококваліфікована вчителька знаходить вакансію... секретаря-друкарки. «Добре, ви нам підходите, ми вам зателефонуємо»,— каже їй шеф відділу кадрів. Проте вона так і не діждалася цього: «заборона на професію» всюдисуща, Еріка не може влаштуватися навіть тут...

Не випадково газета «Дойче фолькс-цайтунг» назвала цю п'єсу «документом, який демократи використовують для захисту своїх прав». Символічний фінал спектаклю: артисти пропонують глядачам поцікавитися фактами «заборони на професії» в земельному «відомстві по охороні конституції» (таємній політичній поліції), повідомляють адресу цього відомства, телефони, номер телексу. Так театральна вистава переростає в справжню політичну маніфестацію, в акцію борців за права й свободи.

Наївно було б вважати, що такого сміливого політичного виступу театру не помітять можновладці. На адресу колективу посипалися докори буржуазних газет: він, мовляв, зрадив ідеали мистецтва, «опустився до агітки» й таке інше. Тут же знайшлися «доброзичливці», що висунули вимогу скоротити й без того куці субсидії театрові. І лише широка підтримка з боку прогресивної громадськості врятувала вісбаденський театр від фінансової катастрофи.

Актор і режисер Бой Гоберт.

На жаль, реакційні сили зуміли «заткнути рота» іншому шанованому й широко відомому у ФРН колективу — франкфуртському «Театру біля вежі», або, як звучить його німецька абревіатура, «ТАТ». Слід врахувати, що «ТАТ» вважав себе театром переважно для дітей та юнацтва. Тим важливіші були виховні елементи в його творчості. Уявлення про художньо-політичне обличчя цього театру дають кілька його вистав.

«Цілуйте фашистів, хоч би де ви їх зустріли» — так називалася п'єса драматурга Мельхіора Шедлера, що побачила світло рампи в «ТАТ». У гострій, гротескній формі перед глядачами розгортаються «епізоди з німецької історії 1930 — 1976 рр.» (такий підзаголовок твору). Глядач стає свідком підписання пакту між керівниками НСДАП і «капітанами великого бізнесу», пожежі рейхстагу, оголошення поза законом усіх партій, окрім гітлерівської, прийняття расистських законів «третього рейху», істеричних промов Гітлера, розв'язання гітлерівською Німеччиною другої світової війни і, нарешті, її краху. Так закінчується перша дія. Друга починається словами уславленого німецького поета-антифашиста Еріха Вайнерта: «Замість того, щоб очистити країну від нацистів, очищають самих нацистів». Угодовська лінія правих лідерів СДПН у західній частині Німеччини, провокаційна політика, спрямована проти НДР, ремілітаризація боннської держави, заборона КПН, безробіття, «заборони на професії» — все це знаходить своє втілення в сценічних образах. Спектакль сприймався як сигнал тривоги, як заклик до згуртованих дій усіх демократів. Театральний критик Петер Шютце зазначив, що цією виставою театр «показав, якими напрямками слід вести антифашистську боротьбу. Цей спектакль є зразком **цілеспрямованого** театру».

Недавно на сцені «ТАТ» з величезним успіхом пройшла вистава за п'єсою того ж автора «Ласарільйо, або Як стати імператором». У притаманній Шедлеру й «ТАТ» памфлетній манері викладається історія Ласарільйо — сина мадрідської пралі, який стає «королем декласованих елементів». І з'ясовується, що знедолені насправді значно людяніші, ніж «пристойні» іспанці — дворяни, єпископи, купці (дія відбувається в Іспанії XVI ст.). П'єса засуджує вовчий «закон сильного», деспотизм, гноблення бідняків.

Остання в творчому доробку «ТАТ» вистава мала назву «Грабі! Грабі!» Її автор, драматург Уве-Карстен Кох, розкриває звичаї, які панують у професіональному спорті. Цікаво, що на останній прем'єрі «ТАТ» були присутні відомі у ФРН футболісти Юрген Грабовський і Евальд Лінен. Добрі знавці звичаїв «спортивного бізнесу», вони високо оцінили громадянський пафос п'єси. Але — завіса «ТАТ» опустилася, й опустилася востаннє...

Прогресивне спрямування мистецтва «ТАТ» викликало люту ненависть у діячів провідної партії великого капіталу Західної Німеччини — ХДС, якій належить більшість місць у франкфуртському магістраті. Спочатку фракція ХДС у магістраті намагалася «переконати» артистів і головного режисера «ТАТ» Германа Тройша в потребі «переоцінити цінності», відмовитися від дотеперішньої спрямованості їхньої творчості. Дарма. Тоді християнські демократи роз-

горнули в своїх газетах справжню кампанію цькування Тройша. А потім поставили ультиматум: або Тройш «добровільно» піде з театру, або «ТАТ» буде зовсім позбавлений і без того невеликих субсидій магістрату. Тройшу не лишалося нічого іншого, як залишити стіни театру. Це сталося влітку 1978 року.

А рівно за рік ті самі «поборники демократії» — керівники міської організації ХДС — ухвалили закрити цей популярний театр Незважаючи на широкі протести громадян Франкфурта-на-Майні, які рішуче захищали свій «ТАТ», незважаючи на виступи всесвітньовідомих майстрів мистецтва на захист франкфуртського театру, талановитий колектив, який був чудовим зразком сучасного, гострого політичного театру, припинив існування.

Темі «заборон на професії» присвячена й п'єса відомого драматурга Петера Шнайдера «Весна». Самого Шнайдера власті також переслідували за його прогресивні погляди. У «Весні» він створив цікаву ретроспективу «заборон». На прикладі Галілея, Джордано Бруно, Фрідріха Шіллера, Карла фон Осецького автор показує, що «заборони на професії» — черговий епізод у боротьбі реакції з силами прогресу. І — зв'язок із сучасністю: п'єса завершується розповіддю про «справу члена СДПН вчителя Ульріха Торпа», звільненого за прогресивні погляди.

Тема боротьби пролетаріату за свої права — лейтмотив цікавої за задумом і втіленням п'єси видатного письменника-комуніста Петера Шютта, присвяченої нинішньому етапові боротьби робітників ФРН за свої права. Вона зветься «На 40 пфенігів більше». Фабула п'єси така: на суднобудівній верфі фірми «Ховальдт» у Кілі спалахує страйк. Робітники вимагають збільшення погодинної оплати праці на 40 пфенігів, мотивуючи це невпинним зростанням вартості життя. На чолі корабелів стає страйковий комітет, яким керує комуніст Гельмут Шлютер. Підприємці марно намагаються зірвати страйк.

Несподівано верф облітає тривожна звістка. в одному з доків недосить міцно закріплено секцію судна, що будується,— будь-якої миті можлива катастрофа І Шлютер виходить на роботу, щоб відвернути нещастя. Його товариші не відразу погоджуються з необхідністю такого вчинку. Власне, весь конфлікт і розгортається навколо цього. Окрім суто соціальних проблем, у п'єсі порушені питання морального плану, питання обов'язку, відповідальності за спільну справу, за життя братів по класу. Цікаво, що «На 40 пфенігів більше» — перший драматургічний твір Шютта. Високий громадянський пафос п'єси приніс їй заслужений успіх.

Розглядаючи тенденції розвитку політичного театру в ФРН, не можна обминути і п'єси Бертольта Брехта. Сьогодні, як і двадцять років тому, глядачі тепло сприймають бойові, сповнені пафосу твори Брехта. Аналіз театральних рецензій, репертуарів багатьох театрів наводить на думку, що нині у ФРН найпопулярнішою п'єсою цього автора є «Пан Пунтіла та його слуга Матті». Великий успіх мала постановка цієї п'єси в Міському театрі Франкфурта-на-Майні, здійснена одним з найобдарованіших режисерів країни Петером Палічем. 1980 року в межах традиційного Рурського фестивалю митців, що його організує Об'єднання німецьких профспілок ФРН, відбудуться відразу дві вистави за цією п'єсою (одна — у виконанні акторів-аматорів). Певне, нема сьогодні міста в Західній Німеччині, в театрі якого не йшли б п'єси Брехта. І найбільшу популярність твори великого пролетарського майстра мають саме в робітничих, індустріальних районах країни.

В боротьбі за демократизацію театру, за наближення цього мистецтва до повсякденних потреб трудящих, найкращі представники західнонімецької сцени часто звертаються до творів радянських письменників. Так, широкого розголосу в країні набула постановка п'єси «Цемент», за однойменним романом Ф. Гладкова, здійснена Петером Палічем в Міському театрі Франкфурта-на-Майні.

Постановники вистави прагнули показати не стільки історію будівництва

цементного заводу в молодій радянській державі, скільки складні соціальні й моральні проблеми, що виникають і долаються в процесі будівництва нового життя. На перший план висунуті внутрішні пошуки героїв твору — вчорашнього червоноармійця — партійного ватажка Гліба Чумалова та його дружини Даші, боротьба героїв за оновлення не тільки суспільства, а й самих себе.

З інтересом стежить театральна громадськість Західної Німеччини за творчістю видатного режисера й актора, художнього керівника гамбурзького театру «Талія» Боя Гоберта. Недавно цей колектив побував на гастролях у нашій країні, і я взяв інтерв'ю у Гоберта. Він високо оцінив радянського глядача, той великий інтерес, який він відчув в СРСР до класичної драматургії. Наочним підтвердженням цього були переповнені театральні зали Москви, Ленінграда, Риги й Вільнюса, де гамбурзький театр показав «Марію Стюарт» Шіллера.

Яскраво виражене політичне забарвлення мають і вистави популярних у ФРН молодіжних театрів. Як правило, вони — аматорські, іноді той чи той театр очолює професійний діяч мистецтва. Специфіка цих труп полягає в тому, що самодіяльні артисти виступають і як драматурги, бо колективно створюють п'єси, що відгукуються на злободенні проблеми у якомусь районі країни чи на якомусь конкретному промисловому підприємстві. Так, преса часто пише про вистави Ініціативного театру Дортмунда — колективу заводських учнів. Цей колектив проголосив себе «соціалістичною трупою, покликаною сприяти піднесенню класової свідомості трудящих». Цехи промислових підприємств і площі міста, парки й набережні — усе це «сценічний майданчик» самодіяльного колективу. Такі вистави молодих акторів, як «Усі колеса зупинилися». «Класова боротьба», «1 Травня 1920 року», розкривають простою, дохідливою мовою боротьбу робітничого класу за свої права в Дортмунді. Часто спектаклі колективу виливаються в масові політичні демонстрації, коли практично зникає межа між сценою й глядачем. Багато разів спектаклі завершувалися збиранням коштів на допомогу страйкарям, у фонд солідарності з героїчним В'єтнамом, з патріотами Нікарагуа. Не випадково свого часу представники буржуазних партій в магістраті Дортмунда розгорнули кампанію цькування цього робітничого молодіжного колективу, звинувачуючи його у «відродженні агітпропу» в «рекламі Народного фронту» (треба зазначити, що термін «Народний фронт» і досі доводить можновладців у Західній Німеччині буквально до нестями).

З цікавістю зустрічають глядачі гострі соціальні вистави талановитого колективу Мюнхенського театру молоді. «Спеціальність» трупи — п'єси-казки, зміст яких завжди співзвучний з нинішньою дійсністю ФРН. Серед таких вистав можна назвати, наприклад, «Казку про сильного Ганса» Меркеля. За змістом вона перегукується з пушкінською казкою «Про попа та його наймита Балду». Хоча режисер і актори обмежуються в ряді випадків механічним прочитанням драматургічного матеріалу, глядачі чудово розуміють лейтмотив п'єси — подолання рабської психології.

Традиційною формою політичного мистецтва в Німеччині є так зване «політичне ревю». До колективів, що спеціалізуються на театралізованих ревю, належить широко відомий у країні «Рурський культурний кооператив». Бурхливими оплесками зустріли глядачі одну з останніх вистав трупи «Вперед, і не забути!» (це — початкові слова пісні Ганса Ейслера про пролетарську солідарність, що прогриміла на весь світ у виконанні Ернста Буша ще в 20—30-ті роки). До участі в спектаклі запросили кілька самодіяльних колективів, серед них і Дортмундський ініціативний театр.

Ревю складається з п'яти сцен, кожна з яких присвячена певному етапові розвитку робітничого руху в Німеччині. Перебіг подій коментують два молодих активісти профспілки— наші сучасники. «Дивись, ось наші попередники, ось зразок для нас!» — каже один з них, пока-

зуючи товаришеві — й усім глядачам — на молодих робітників, що билися на берлінських барикадах 1918 року. На основі багатого історичного матеріалу творці ревю розповідають про класові бої часів Веймарської республіки, про мужніх антифашистів страшного періоду «третього рейху», про боротьбу передових сил західнонімецького суспільства проти мілітаризації боннської держави, антинародної політики уряду Аденауера, що привів країну в агресивний блок НАТО. Завершується вистава сценами, що оповідають про сьогоднішню боротьбу молоді проти безробіття, за соціальні права. Вся вистава сприймається як напружена, змістовна лекція з історії класових конфліктів у Німеччині. Окрім текстів, написаних самими виконавцями, у виставі використано уривки з творів Брехта й Ейслера, Еріха Вайнерта й Людвіга Ренна. У фіналі ревю звучить відома пісня борців за права негрів у США «О свободо!» Аплодуючи, її підхоплюють глядачі.

Прогресивний театрознавець Макс Ніффелер писав з приводу прем'єри «Вперед, і не забувайте!»: «Ця вистава, що пройшла з великим успіхом, стала важливим внеском у пропаганду традицій німецького робітничого й профспілкового руху; одночасно вона показала, яким плідним може бути творчий потенціал самодіяльного мистецтва».

Прогресивний театр у ФРН здобуває сьогодні нові рубежі. Ленінські слова «мистецтво належить народові» є творчим кредо найкращих діячів театрального мистецтва цієї країни.

Лев АКСЬОНОВ

Франкфурт-на-Майні — Дортмунд — Москва.

ТВОРЧІ УРОКИ ГОНКУРІВ

Аналізуючи становище Франції середини XIX століття, Енгельс писав, що її «суспільні й політичні установи виявились злою карикатурою на блискучі обіцянки просвітителів, яка викликала гірке розчарування. Бракувало ще тільки людей, здатних констатувати це розчарування»... [1]

Такі люди незабаром з'явилися. До них належали, зокрема, Едмон та Жюль де Гонкур, художні й публіцистичні твори яких мають яскраво виявлене антибуржуазне спрямування.

О. М. Горький називає Гонкурів серед письменників, у яких він вчився літературної майстерності.

Гуманізм і визначні літературні якості гонкурівських книжок відзначалися неодноразово. В наш час, коли точаться жваві дискусії про традиції й новаторство, про зміст і форму, про шляхи розвитку роману, звернення до гонкурівської спадщини здається нам актуальним і повчальним.

Едмон і Жюль де Гонкур були романістами, мистецтвознавцями, істориками, драматургами. Друзі видатних письменників XIX століття — Флобера, Готьє,

[1] К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 254.

Доде, Золя, Сент-Бева, Мопассана, вони відобразили в своєму «Щоденнику» півстоліття літературної боротьби, зафіксували події того періоду в розвитку французького мистецтва, коли виникали й утверджувалися нові ідеї, нові школи. Гонкури й самі стали справжніми новаторами й учителями молодих письменників.

У нашій країні видано лише незначну частину гонкурівських творів («Жерміні Ласерте», «Фостен», «Брати Земганно» [1], вибрані сторінки «Щоденника» й кілька книжок, виданих на початку століття). А тим часом зібрання творів братів Гонкурів складається з понад сорока томів, а також двадцятидвотомного «Щоденника», виданого в 1956 —1959 рр. у Монако.

Немає сумніву, що цю прикру прогалину згодом буде заповнено — і тому, що в нашій країні стало доброю традицією дбайливо й уважно ставитися до класичної спадщини всіх народів, і тому, що, за справедливим твердженням Н. Рикової, «романи братів Гонкурів не втратили безпосередньої читацької прихильності й мають не більше шансів її втратити, ніж твори Флобера, Золя й Доде».

Романи, історичні монографії, мистецтвознавчі праці Едмона й Жюля де Гонкур належать до тих творів, які розвивають думку читача, збагачують його знаннями, виховують у ньому людину. Суспільне значення їхньої творчості не підлягає сумніву. Нині, коли в буржуазному мистецтві критерій справжньої майстерності підміняється далеким від мистецтва штукарством, коли безформність вважається чи не найвищим досягненням, дуже важливим взірцем високої художності є твори справжніх майстрів слова, до яких належать і Едмон та Жюль де Гонкур.

Роман «Любонька», як і інші романи Гонкурів, починається з передмови. Але на відміну від попередніх, що мали характер маніфестів, ця передмова схожа на заповіт. Едмон наводить слова, сказані братом за три місяці до смерті. Це — своєрідний підсумок їхньої творчої співдружності, що тривала двадцять років.

Передусім, сказав Жюль, ми створили «Жерміні Ласерте», роман-тип. Разом з тим ми прищеплювали цілому поколінню смак до забутого мистецтва XVIII століття. Крім того, пропагуючи в своїх книжках японське мистецтво, відкривали очі співвітчизникам, а за ними й усій Європі на невідомий доти світ почуттів і барв, світ, який європейці незабаром асимілювали в своєму мистецтві.

Гадаємо, Жюль відзначив лише незначну частину того, що вони дійсно внесли у французьку й світову культуру, і тільки нині ми можемо належно оцінити їхню творчість.

Гонкури цілком віддавали себе літературі й мистецтву. Анатоль Франс, який любив проникати в психологію творчості й виявляти потаємні прагнення трудівників пера, писав через багато років: «Бальзак, Готьє, Флобер перетворили своє життя на неусвідомлений подвиг і прожили його, мов чужинці, яких ніхто так і не зрозумів. Гонкури пішли ще далі. Лишаючись у рідному середовищі, нічим не вирізняючись у ньому, скромні, прості, але наполегливі, вони жили незвичайним, відособленим життям, повним суворих правил, суворої поміркованості».

Слід відзначити надзвичайну безкорисливість Гонкурів, їхню зневагу до комерційного боку літератури. Вони ніколи не прагнули популярності за рахунок поступок, компромісів, підкорення своєї індивідуальності смакам видавця, ніколи не загравали з публікою. «Хай буде так, як є, або не буде зовсім», — сказали вони якось видавцеві, що наполягав на виправленнях у рукопису. Працюючи по шістнадцять-вісімнадцять годин на добу, брати відстоювали потім кожну фразу, кожне слово.

Найбільше неприємностей Едмон зазнав у зв'язку з публікацією «Щоден-

[1] Эдмон и Жюль де Гонкур. Жермини Ласерте. — Братья Земганно. — Актриса Фостен. (Романы). Вст ст. В. Шора, примечания Н. Рыковой. М., «Художественная литература», 1972.

ника». Не було кінця-краю злобі, кепкуванню, пліткам, анонімним листам, погрозам. Якщо попередні книжки викликали невдоволення переважно з боку тих, хто не приймав гонкурівської художньої системи, то з виходом «Щоденника» багато людей, згаданих у ньому, відчули себе ображеними. Письменник зробив єдину поступку: згідно з його заповітом, повний текст «Щоденника» мав бути виданий через двадцять років після його смерті. Але вибуховий заряд, закладений у «Щоденнику», виявився настільки потужним, що опублікувати його наважилися після численних вагань, затримок і скандалів тільки наприкінці 50-х років XX століття.

«Наш літературний шлях досить цікавий. Ми пройшли через історію, щоб наблизитись до роману. Хоч це й незвичайно, проте цілком логічно. Як пишуть історію? За документами. А документи роману — життя». Ця думка, висловлена братами в травні 1860 року, перегукується з афоризмом їхньої книжки «Думки і почуття»: «Історія — роман, який був. Роман — історія, яка могла б відбутися». І ще неодноразово в передмовах до книжок або на сторінках «Щоденника» ми зустрінемо різні інтерпретації цієї думки: «Історики — оповідачі минулого, романісти — оповідачі теперішнього».

В тому, що брати обрали об'єктом історичного дослідження саме XVIII століття, немає нічого дивного. Сторінки «Щоденника» й художні твори досить красномовно пояснюють причини такого вподобання. Передмова до книжки «Жінка у XVIII столітті» починається словами: «Поряд з нами — століття. Це століття породило наше. Воно його виплекало й сформувало. Його традиції поширюються, його ідеї живуть, його прагнення здійснюються, його геній бореться в сучасному світі. Всі наші джерела й характери — в ньому, бо сучасне століття вийшло з нього».

Енергія письменників була спрямована на пошуки «живих» свідків епохи. Мемуари, таємне листування, звіти послів, книжки, картини, одяг, меблі, прикраси, сотні різноманітних «дрібниць», — усе це пройшло не тільки крізь руки, а й — що найголовніше — крізь їхні серця, тому «пошуки втраченого часу» виявилися надзвичайно плідними. Увага до деталей, що, як правило, випадають з поля зору вченого й вважаються дрібницями, не вартими аналізу, дозволила братам увійти в саму сутність явищ. За дотепним зауваженням Ремі де Гурмона, «ключ від загадки, який марно шукали «серйозні» історики й фахівці, був знайдений Гонкурами, можливо, в коробочці з мушками».

Коли читаєш історичні монографії Едмона й Жюля де Гонкур «Історія французького суспільства епохи революції» (1854), «Історія Марії-Антуанетти» (1858), «Жінка у XVIII столітті» (1862), «Мадам де Помпадур» (1878), «Інтимні портрети XVIII століття» (1856), «Дю Баррі» (1860), привертають увагу два моменти: насиченість рідкісними документами й вишуканість форми; Гонкури не наводять жодного факту без посилання на джерело. В цьому виявляється їхня сумлінність як істориків. Письменницьку ж індивідуальність видно з уміння обрати з безлічі подій найсуттєвішу, осмислити причини й наслідки, осягти характери, вгадати те, що не домовляють мемуаристи й учасники таємного листування. Гонкури-історики знали, як легко здобути читачеву прихильність пікантним анекдотом або авантюрним епізодом, проте вони ніколи не збивалися на легковажний тон. Разом з тим, відтворюючи історичні події, Едмон і Жюль де Гонкур зовсім не були байдужими хронікерами.

Тяжіння Гонкурів до минулого століття викликане не сентиментальною симпатією до окремих персонажів епохи й не любов'ю до екзотики; для них цей час — повна протилежність того, в якому вони жили й для якого не могли знайти визначень кращих, ніж «гендлярський», «прозаїчний», «міщанський». За словами Гонкурів, сам час

дає великий урок скептицизму, коли роздає почесті шахраям і зневажає порядність. На сторінках «Щоденника» ми знайдемо сотні сумних висловлювань про те, що на європейські народи ніби «покладено відбиток сучасного діляцтва» й що новими варварами (цього разу цивілізованими), які проковтнуть латинський світ, будуть американці (слід зауважити, що цю думку висловлювали й інші письменники XIX століття, зокрема, Едгар По й Шарль Бодлер).

Позиція братів була чітко викладена в передмові до роману «Жерміні Ласерте»: «Публіка полюбляє романи фальшиві, а цей роман правдивий. Вона полюбляє книжки про світське товариство, а ця книжка прийшла з вулиці... Публіка полюбляє читання заспокійливе; пригоди, які завершуються щасливо, фантазії, що не порушують ні травлення, ні спокою, а ця книжка з її печальною гострою начинкою написана наперекір звичкам публіки, її режиму... Нам цікаво знати, чи можуть сльози тих, хто внизу, примусити плакати тих, хто засмучується нагорі».

Таких слів не пробачають, і письменник повинен мати неабияку мужність, щоб їх промовити. Адже й Флобера, й Бодлера переслідували саме за порушення «суспільної моралі й релігії», за порушення спокою, за несвоєчасне розбуркування сумління.

Але причиною незадоволення, що його викликали Гонкури, є не тільки незвична тема й незалежний, відвертий тон, а й нова, несподівана художня система.

Передусім впадає в око відсутність інтриги — традиційного двигуна дії. Це, однак, не означає, що гонкурівські книжки позбавлені сюжету й інших класичних ознак роману. Письменники лише обирають іншу композицію й інакше представляють героїв. Для них важлива не так цікавість оповіді, що гарантує миттєвий успіх у публіки, як висловлення своєї думки.

У статті про Бодлера (1865) Поль Верлен так визначив оригінальність поета: «Повторюю, Шарль Бодлер відтворив надчутливу індивідуальність як тип, як героя. Ніде, навіть у Генріха Гейне, ви не знайдете її вираженою так ясно, як на деяких сторінках «Квітів зла». Певен також, що майбутньому історикові нашої доби для повноти картини доведеться уважно перегорнути цю книжку, яка є квінтесенцією і найвищою концентрацією духу часу».

Це визначення Верлена можна поширити й на Гонкурів, з єдиним застереженням: «надчутлива індивідуальність» у Бодлера втілена в одній людині — ліричному герої його віршів і прозових мініатюр, а брати Гонкури ніде, окрім «Щоденника», не пишуть від першої особи. Вони наділяють загостреною чутливістю своїх героїв — людей, різних за соціальним становищем та інтересами.

Визначаючи основну особливість, що зближує гонкурівських героїв, письменник Жорж Роденбах писав: «Хіба Шарль Демайї, Жерміні Ласерте, пані Жервезе, Любонька, Рене Мопрен не короткочасні представники нашої епохи, хворі на ту хворобу, яка тією чи іншою мірою дошкуляє усім нам? Вразливі, чуйні істоти, що плачуть від музики, люблять квіти й печальні поцілунки! Всі ці персонажі... наші брати по матері Нервовості, яка здається Мадонною цього століття. Їх назвуть хворими! Але вони хворі від надто витонченого ідеалу, від ніжності душі, що надто піддається вишуканості мистецтва, музики, кохання, місячного сяйва, рум'ян і прянощів. Вони нервові? Вони розплачуються за своє бажання відійти від первісної людини на таку відстань, на яку та відійшла від тварини».

Глибока повага до Флобера не завадила братам відзначити, що справжня своєрідність полягає не в тому, щоб шукати оригінальне в Карфагені (в цьому, на їхню думку, було щось провінційне), а в тому, щоб виявити оригінальне поряд себе. Ці слова змушують пригадати естетику Бодлера, який закликав до зображення «героїзму су-

часного життя». В його статті «Салон 1845 року» є рядки: «Митцем, справжнім митцем, буде той, хто зуміє розкрити в сучасному житті його епічний бік і за допомогою кольору й лінії примусити нас побачити й зрозуміти, які ми величні й поетичні в наших краватках і лакованих чоботях». Едмон і Жюль де Гонкур могли б підписатися під бодлерівськими словами: «Паризьке життя сповнене чудових поетичних сюжетів. Чудесами пройнято все, вони оточують нас, як повітря...»

Так само, як Бодлер, вони стали поетами великого міста. З однаковою майстерністю вони можуть описати тихий прихід паризької ночі й веселощі в кафе-шантані, але їхні пейзажі намальовані фарбами, вони нагадують картини Мане, Моне, Ренуара, Дега, Тулуз-Лотрека... До того ж брати відтворюють не загальну панораму міського життя, а конкретні її деталі, помічаючи такі ракурси, тони, барви, які може вловити лише око професійного живописця.

Для більшості читачів така манера письма була, ясна річ, незвичайна, й вони надавали перевагу творам, у яких ішлося про карколомні пригоди.

Незвичною була й композиція романів, де портрет головної дійової особи давався не з перших сторінок, а мало не в середині книжки (як, наприклад, у «Фостен») і займав кілька сторінок!

Назви всіх гонкурівських романів — це імена головних героїв, переважно жінок. Письменники типізували жінок різних соціальних прошарків. Серед них — служниця («Жерміні Ласерте»), натурниця («Манетта Саломон»), повія («Дівка Еліза»), сестра милосердя («Сестра Філомена»), актриса («Шарль Демайї», «Фостен»), циркова наїзниця («Брати Земганно»), добропорядна дама («Пані Жервезе»), дівчина з вищого світу («Рене Мопрен», «Любонька»). Якщо ж додати сюди історичні монографії Гонкурів, перед поглядом читача постане ціла галерея жіночих портретів XVIII—XIX століть.

Щоб відтворити образ жінки минулого, Гонкури переглянули сотні документів, картин, гравюр; об'єктом їхньої уваги були навіть тканини XVIII століття, придбані на аукціонах; вони перечитували листи, тримали в руках прикраси жінок, про яких писали. Мабуть, ніхто краще за них не знав смаків, звичок, уподобань жінок XVIII століття.

Щоб зрозуміти, осягти душу сучасної їм жінки, письменникам довелося, хоч як це парадоксально, докласти значно більших зусиль: натура сучасниці виявилася набагато складнішою.

Якось, обідаючи з Едмоном де Гонкур, Флобером, Золя, І. С. Тургенєв зауважив: «Панове, французька мова справляє на мене враження інструменту, творці якого простодушно шукали ясності, логіки, точності визначення; а вживається вона сьогодні людьми нервовими, вразливими й найменш готовими задовольнитися точністю». Ці слова, використані пізніше в романі «Фостен», передусім стосуються самих Гонкурів. Загальновідомо, що Гюстав Флобер був першорядним стилістом, невтомним трудівником. Але він не знав тих труднощів, з якими довелося зіткнутися Гонкурам: «відлюдник з Круассе», зображуючи переважно пересічних людей, досягав граничної стислості. Він був певен, що і його думки, і почуття героя повинно передати одне-єдине слово, яке він зобов'язаний відшукати. Про це він казав своєму учневі Мопассану: «Хоч би якою була річ, про яку ми заговорили, існує тільки один іменник, щоб назвати її, тільки одне дієслово, щоб указати на її дію, й тільки один прикметник, щоб її визначити».

У своїй статті про Флобера Поль Валері вперше звернув увагу на невідповідність чудової поетичної форми флоберівських творів прозаїзмові змісту й назвав їх стилістичними монументами буржуазної провінційної глупоти. Через це реалізм Флобера справляв, на думку Валері, враження штучності [1].

[1] Валері ні в якому разі не хотів розвінчати геній Флобера; його міркування мають чисто «лабораторну» мету: осмислити для самого себе моменти, що стають на перешкоді, як йому здавалося, до ще більшої досконалості флоберівських книжок.

Гонкури, як уже зазначалося, ввели в літературу героїв витончених, тих, які мислять небуденно. Саморозкриття цих людей, їхнє оточення й усе, пов'язане з їхнім способом мислення, не тільки цілком виправдовувало складність гонкурівського стилю, а й вимагало саме такого викладу матеріалу. До того ж брати, прагнучи максимально наблизитись до правди життя, дуже добре відчували межу, що відділяє мистецтво від штучності. Кожний персонаж розмовляє своєю мовою, висловлює тільки йому притаманні почуття. Ніколи Гонкури в ім'я своєї концепції не примушували героя говорити не притаманною йому мовою. Будуючи діалог, вони стежили за природністю реплік співрозмовників, монолог ніколи не перетворювали на театральну тираду. Прикладом майстерного зображення розмови є сцена обіду в романі «Фостен».

Склалася думка, що брати Гонкури — засновники натуралізму. Здавалося б, для цього є підстави. Хіба Золя і його послідовники не проголошували Гонкурів своїми вчителями? Хіба пристрасть братів до збирання «людських документів», прагнення правди життя, сміливе зображення його вад, фіксація найменших подробиць дійсності не були невід'ємними атрибутами естетики натуралізму?

Але розгляньмо ставлення письменників до своїх героїв. На наш погляд, має рацію Ремі де Гурмон, який пише в своїй статті про Гонкурів: «У жодному з їхніх романів... немає афектації, бездушності, холодної іронії, притаманної наступним творам майже всіх учнів Золя».

Гонкури усвідомлювали, що правда життя й правда мистецтва — не одне й те саме, що досконале в мистецтві, за словами Едмона, — це точно знайдена пропорція реального й вигаданого. «На початку літературної діяльності я надавав перевагу вигадці, — писав він. — Потім став пристрасним поборником реальності, малюнка з натури. А нині, зберігаючи вірність дійсності, представляю її при цьому під таким кутом зору, який її прикрашає, поетизує, забарвлює своєрідною фантастикою». Саме таким романом був «Фостен», і автора засмучувало, що сучасники не помічають головної риси твору. Ніхто з критиків і навіть прозаїків, окрім Гюїсманса, не помітив, що «Фостен» — нове явище й серед гонкурівських книжок і в літературі взагалі.

Автор передчував, що роман «Фостен» сприятиме виникненню з часом нової літературної школи, як це сталося з «Жерміні Ласерте». І справді, талановита творча молодь вчилася за гонкурівськими книжками, що красномовно висловив у одній статті Поль Верлен: «...ця страшна, ця улюблена «Фостен» з її незрівнянним фіналом; останнє слово про багату сучасну дівчину — «Любонька»; «Дім художника», вірш у прозі, створений живописцем, — усе це змушує поставити Едмона де Гонкур на чолі сучасних прозаїків. На чолі. Всіх».

Навряд чи мають рацію і ті, які беззаперечно зараховують братів до так званої імпресіоністичної школи. Гонкури, як свідчить «Щоденник», без ентузіазму ставилися до деяких художників цього напрямку й не визнавали їхнього новаторства, говорили про запозичення ефектів у японських майстрів («Весь «імпресіонізм» породжений спогляданням світлих «імпресій» Японії й наслідуванням їм»), а головне — орієнтувалися на зовсім інший принцип зображення. Живописний імпресіонізм з усіма його достоїнствами — це відтворення видимої суті речей, момент, схоплений художником на льоту й кинутий на полотно. Романи ж Гонкурів — постійне проникнення вглиб, розвиток душевного стану, а найголовніше — постійна драма людського існування Цього немає, за деякими винятками («Абсент», «Пралі» Дега; гравюри Мане із циклу «Громадянська війна», картина «Страта імператора Максиміліана»), в імпресіоністів, які були, за словами А. В. Луначарського про Ренуара, «живописцями щастя».

В Едмона й Жюля де Гонкур можна знайти портрети й пейзажі, аналогічні знахідкам імпресіоністів. Палітра найтонших нюансів, яку вони використовують, — це палітра художників-пленеристів. Більше того, в них часом спільне джерело натхнення: східне, зокрема, японське мистецтво. Але властива імпресіоністам та їхнім послідовникам декоративність ніколи не була самоціллю в Гонкурів, які ставили перед собою зовсім інші завдання. Так само не назвеш гонкурівський метод символістським, хоча майже всі представники цієї школи, зокрема Стефан Малларме, збиралися на «горищі» в Едмона де Гонкур і шанобливо його слухали.

Багатство гонкурівських зображувальних засобів, в яких можна було знайти елементи реалізму, імпресіонізму, символізму й навіть романтизму [1], давало підставу представникам різних напрямків вважати братів своїми однодумцями. Здавалося б, що є спільного між ніжною лірикою Верлена з його вимогою «музики передусім!» і суворою гонкурівською прозою? Але саме Гонкури, які воскресили XVIII століття, надихнули поета на створення «Галантних свят» — збірки, в якій Верлен звільнився від парнаської мармуровості вірша й навіяної Бодлером меланхолії. Саме Гонкури, з їхньою схильністю до вишуканості, тонким сприйняттям, досконалим володінням палітрою складних відтінків, стали наставниками автора «Романсів без слів».

Їхній вплив відчувається і в книжках інших французьких (Вільє де Ліль-Адан, Жан Лоррен, Анрі де Реньє, Поль Валері, Марсель Пруст, Андре П'єйр де Мандьярг) та зарубіжних письменників. Наприклад, у теоретичних працях Оскара Уайльда («Задуми») і його художніх творах (казки, «Портрет Доріана Грея») часто подибуємо думки й образи, навіяні гонкурівськими сторінками.

За заповітом Едмона де Гонкур було створено Академію з метою присудження щороку премії молодому письменникові, який продемонстрував сміливість думки й оригінальність стилю. Серед лауреатів Гонкурівської премії — всесвітньовідомі романісти Барбюс, Пруст, Мальро, Дрюон, Мерль, Сімона де Бовуар, Вайан, Лану...

«Коли Едмон де Гонкур озирався на життя своє й братове, його серце повинно було гаряче битися від почуття гордості. Вони незгладимими літерами, мов алмазом, вписали свої імена на скрижалях часу. Результати їхньої геніальної і невтомної праці справили глибоке враження на близькі їм уми...» До цих слів відомого датського літературознавця Георга Брандеса, який сумлінно дослідив творчість Гонкурів, хотілося б додати, що не менше значення має моральний вплив особистостей братів. Життя Едмона й Жюля Гонкурів — це зразок служіння своїй справі, зразок безперервного творчого горіння. Це життя людей, для яких процес творчості — одночасно найвища насолода й найтяжча мука; людей, які перебувають у постійному пошуку. Це одна їхня риса. Друга ж, не менш важлива, — оригінальність мислення й бачення, незалежність суджень, сила духу, що дозволяла протистояти будь-яким нападкам злостивців та ретроградів. Гонкури уособлюють тип бунтівника, який зважився сказати «ні» буржуазному світові — світові зла, насильства і продажності. У цьому, на нашу думку, полягає головний урок, який вони дали і сучасникам своїм, і нащадкам.

Іван Ів. КАРАБУТЕНКО.

Москва.

[1] Ремі де Гурмон зазначив, що Гонкури відновили й оновили «справжній романтизм, романтизм Бальзака. Якщо підійти до їхніх творів близько... доведеться визнати, і колись це напевне визнають, хоч би як це здавалося парадоксальним після надгробної промови Золя, що Гонкури були романтиками».

„Иностранной литературе“ — 25

Редакція «Всесвіту» вітає з 25-річним ювілеєм «Иностранную литературу» — журнал, з яким «Всесвіт» постійно підтримує плідні творчі контакти й робить спільну справу, спрямовану на ознайомлення радянського читача з світовим літературним процесом, прилучення його до скарбів світової культури.

Діяльність «Иностранной литературы» — видання, подібних якому не існує і не може існувати за межами світу соціалізму, — є ще одним переконливим підтвердженням інтернаціоналістської, миролюбної, творчої природи радянського суспільства.

Поздоровляючи «Иностранную литературу», редакція, редакційна колегія і читачі «Всесвіту» бажають їй нових успіхів і яскравих творів, на які всі ми чекаємо.

Слово про «Иностранную литературу»

Навчаючись на першому курсі Київського державного університету, я мріяв бодай раз, бодай що-небудь надрукувати в журналі «Интернациональная литература». На другому курсі я тверезіше оцінював свої можливості й на таку публікацію вже не сподівався. Але мрія моя, як не дивно, здійснилася. Щоправда, потрапити на сторінки «Интернациональной литературы» мені так і не вдалося (в зв'язку з війною журнал 1942 року перестав існувати), та 1957 року мою коротеньку рецензію вмістила її спадкоємиця — «Иностранная литература». Відтоді я міцно пов'язаний з цим журналом як автор, а ще більше як читач — постійний, відданий, вірний.

Саме як читачеві мені й хочеться сьогодні виступити. Може, тому, що я там друкуюся, а може, всупереч цьому, я, звичайно ж, часом маю до «Иностранной литературы» свої претензії: то мені видався нудним уміщений там роман, то якась стаття здалася не досить глибокою або й зовсім непереконливою. Але про це сьогодні не хотілося б говорити. І не лише тому, що ми відзначаємо ювілей журналу. Просто все це анічогісінько не значить порівняно з тим, що робить «Иностранная литература», розчиняючи, даруйте за доречну тут пишномовність, вікно у світ.

Звісно, не одна вона розчиняє це вікно. Перекладні романи, повісті, оповідання, вірші зустрічаєш і в інших наших товстих журналах. Я вже не кажу про «Всесвіт» (та й не зовсім зручно мені говорити про нього з його ж таки сторінок). А стосується це і «Нового мира», і «Москвы», і нашої «Вітчизни». Ще більше можливостей у таких потужних видавництв як «Прогресс» чи «Художественная литература». І все-таки пальма першості за «Иностранной литературой». Вона задає тут тон. І ось чому. Всі інші журнали (крім «Всесвіту», про який ми домовилися не говорити) звертаються до зарубіжного матеріалу вряди-годи: це, зрештою, не головне їхнє завдання. Щодо видавництв, то вони механізм потужний, але не досить повороткий. Від запуску книги у виробництво і до її виходу в світ минає рік-два. За таких умов нелегко бути першовідкривачем. Та

найголовніше навіть не це. Видавництво готує книги. При всій цілеспрямованості його книжкової політики, воно видає окремі книжки, супроводжуючи їх, у кращому разі, передмовою чи післямовою. Але видавництво позбавлене можливості формувати власний — сукупний і цілісний — погляд на сучасний зарубіжний літературний процес. На це здатний лише журнал такого типу, як «Иностранная литература». Бо він і друкує художні твори, і водночас може в найрізноманітніших формах висловитися про них, про їхніх авторів та обставини, які зумовили появу того чи того твору. Здатний він нарешті (і теж у найрізноманітніших формах) оглянути процес в цілому.

«Иностранная литература» почала виходити 1955 року, тобто за два роки до того, як всесоюзна дискусія про реалізм (ініціатором її був Інститут світової літератури ім. О. М. Горького АН СРСР) вивільнила наші уявлення про мистецтво, зокрема зарубіжне мистецтво XX сторіччя, від певної упередженості, вузькості. І саме за ці два роки «Иностранная литература» відкрила своєму читачеві чимало нових або забутих письменницьких імен. У тому числі й таких, що тоді видавалися багатьом сумнівними. Наприклад, 1955 року була видрукувана повість Франсуа Моріака «Мавпочка», наступного — оповідання Вільяма Фолкнера «Перемога».

Минуло чверть сторіччя, змінили один одного три головні редактори (до 1963 року ним був О. Б. Чаковський, до 1968-го — Б. С. Рюріков, відтоді й дотепер — М. Т. Федоренко), але основна турбота «Иностранной литературы», як і колись, полягає в тому, щоб широко, щедро знайомити нас з найкращими досягненнями світової культури, не випускаючи з поля зору і явищ складних, неоднозначних, суперечливих.

Саме на сторінках журналу побачили світ у російських перекладах такі шедеври, як «Старий і море» Ернеста Хемінгуея, «Крик і шал» Вільяма Фолкнера, «Сто років самотності» Габріеля Гарсіа Маркеса, «Степовий вовк» Германа Гессе. З шедеврами теж не все так просто. Шедевр, коли він ще не досить вирізнився в потоці нового, треба вміти помітити. І треба мати сміливість повернутися до шедевра, повз який колись чомусь пройшли.

І все-таки видрукувати шедевр — певною мірою справа випадку. Не менш важливо, щоб художній рівень публікацій був узагалі, повсякчас високим. Звичайно, геть усе не може бути однаково вдалим. Інформувати — означає представляти процес, інакше кажучи, потік, який певною мірою характеризується і шумовинням, що пливе по його поверхні. Та все ж згадаємо, що «Иностранная литература» в різний час ввела нас у дивосвіт «Крамниці чудес» Жоржі Амаду, «Нашої людини в Гавані» Грема Гріна, «Зими тривоги нашої» Джона Стейнбека, «Кентавра» Джона Апдайка, «Смерті в Римі» Вольфганга Кеппена, «Стороннього » Альбера Камю, «Смерті Артеміо Круса» Карлоса Фуентеса, «Назву себе Гантенбайном» Макса Фріша, «Жінки в пісках» Кобо Абе, «Довго і щасливо» Єжи Брошкевича, «Уроку німецької» Зігфріда Ленца, «Чорного принца» Айріс Мердок, «Розправи з методом» Алехо Карпентьєра, «Актового залу» Германа Канта, «Присудження премії» Гюнтера де Бройна, «Вінтерспельта» Альфреда Андерша, «Ловець у житі» Дж. Д. Селінджера.

Пам'ятаю, які суперечки, різкі зіткнення думок викликав останній з названих творів. Він майже нікого не лишив байдужим. Але вже саме це хіба не свідчить про його причетність до певних, хай і болючих, процесів, що відбувалися на Заході, а отже, і про те, що твір цей по-своєму значний?

Навіть назвавши тільки дещицю тих творів, які заслуговують бути названими, я ризикую перетворити своє похвальне слово журналові «Иностранная литература» в щось на зразок «звіту про здійснену роботу». Але що вдієш, коли це найпростіший і найекономніший спосіб апелювання до читача, до його пам'яті, а відтак і до емоцій. Він пригадає відчуття, якими переймався, читаючи всі

ці твори, й швидше погодиться, що «Иностранная литература» — прекрасний журнал, який багато чого нас навчив, багато нам дав, відкрив. Ось лише сухий, голий перелік імен: Бертольт Брехт, Ліон Фейхтвангер, Луїджі Піранделло, Вольфганг Борхерт, Халдор Лакснес, Фрідріх Дюрренматт, Теннесі Вільямс, Джек Керуак, Хуан Гойтісоло, Італо Кальвіно, Станіслав Лем, Дітер Нолль, Єжи Ставінський, Гофредо Парізе, Макс фон дер Грюн, Вільям Голдінг, Петер Вайс, Хуліо Кортасар, Кендзабуро Ое, Патрік Уайт, Луїджі Малерба, Сьюзен Хілл, Джон Фаулз. Їх прихід чи повернення до радянського читача так чи інакше (але завжди значною мірою) пов'язаний з «Иностранной литературой». А я ж назвав самих тільки прозаїків і драматургів. Причому знову-таки далеко не всіх. Є ще й поети. Згадаю бодай найвизначніших з тих, кому надала свої сторінки «Иностранная литература»: Аттіла Йожеф, Пабло Неруда, Поль Елюар, Рафаель Альберті, Константи Ільдефонс Галчинський, Федеріко Гарсіа Лорка, Ніколас Гільєн, Вітезслав Незвал, Луї Арагон, Сальваторе Квазімодо, Назим Хікмет, Йоганнес Р. Бехер, Гійом Аполлінер, Аллен Гінзберг, Огден Неш, Робер Деснос, Карл Сендберг, Роберт Фрост, Лацо Новомеський, Джузеппе Унгаретті.

Поки що йшлося про літературу, коли не поточну, то, у всякому разі, ту, що належить до XX сторіччя. Але серед численних рубрик журналу є ще й «Літературна спадщина». Її просторовий і часовий діапазон нічим не обмежений, хіба що вагою культурного й духовного спадку, залишеного людству великими предками. Тут можуть зустрітися Франсуа Війон і Шарль Бодлер, танська новела і Карел Чапек, Аріосто й поети Рісорджіменто, китайська класична поезія і Мігель де Унамуно. Проте вага того, що йде в друк (чи то буде давня класика, а чи злободенна сучасність), — це, звичайно ж, не лише добір, швидше — лінія, концепція, позиція; словом, щось позитивне, стверджуюче.

Протягом усіх двадцяти п'яти років свого існування, змінюючись зовнішньо й навіть до деякої міри внутрішньо (зникали одні рубрики, з'являлися інші, симпатії редакції схилялися то в бік літератур Заходу, то в бік літератур Сходу, то більшою, то меншою увагою користувалася критика), «Иностранная литература» утверджувала все прогресивне, все реалістичне в світовому красному письменстві. Для марксистського літературно-художнього й суспільно-політичного журналу в цьому нема, звісно, нічого незвичайного. І все ж таки багато (а, може, навіть найголовніше) залежить від того, як реалізм — і, особливо, сучасні його форми — сприймати, витлумачувати і яке місце залишати поряд з ним модернізмові. І видавничою своєю політикою, і всіма своїми критико-публіцистичними матеріалами (від розлогої літературознавчої статті до крихітної «інформашки») «Иностранная литература» завжди сповідала реалізм соціалістичний і повсякчас протистояла думці, нібито реалізм може характеризуватись лиш подібністю до життя. Редколегія журналу бачила й бачить реалізм у всій його обумовленості постійно рухливою, мінливою соціальною дійсністю. І вона не схильна віддавати модернізмові — мистецтву хворобливому, занепадницькому — все те, що у формальному відношенні незвичайне, нетрадиційне. У зв'язку з цим журнал не уникає складних, суперечливих явищ. Інтерес його викликає і модернізм, так би мовити, в чистому вигляді, як закономірне породження найглибшої кризи капіталістичного суспільства. І в журналі з'являється рубрика «Літературні ілюстрації», за допомогою якої читач, знайомлячись з деякими зразками французького «нового роману», з «текстами» експериментальної західнонімецької прози або італійської експериментальної поезії, має змогу сам пересвідчитися в кризисності цих явищ.

Читача, як бачимо, з повною до нього довірою, «Иностранная литература» ладна залишити наодинці з художнім твором — навіть найнезвичайнішим. Але водночас читачеві готові невтомно допомагати збагнути, пояснювати йому, навіть навчати його. В «Иностранной литературе» це робиться під рубриками «Крити-

ка», «Серед книг», «Публіцистика», «Культура і сучасність», «Письменник і час», «Листи з-за рубежа», «Наші публікації», «Наші гості» та ін. Деякі з цих рубрик повторюються місяць у місяць, інші з'являються час од часу.

Серед постійних — одна з найважливіших, мабуть, «Критика». Статті тут найрізноманітніші. І загальнотеоретичні, що утверджують реалізм, розкривають нереалістичну природу модернізму; й історико-літературні, що розглядають ті чи інші національні явища, жанрові розгалуження, а то й присвячені одному письменникові або навіть одному твору, надрукованому в цьому ж номері журналу. Але що притаманне майже всім статтям критичної рубрики, так це знову ж таки високий рівень. За чверть сторіччя в «Иностранной литературе» склався свій авторський колектив, що постійно поповнюється. Розповісти про кожного з цих літературознавців окремо, про їх особливості, індивідуальний почерк немає змоги. А в даному випадку, мабуть, немає й потреби. Тож я знову звернуся до переліку, тобто назву деякі імена, які того, хто в «Иностранной литературе» стежить не тільки за прозою, драматургією, поезією, навряд чи залишать байдужими. Ось ці імена — лише деякі й узяті навмання: Є. Ф. Кніпович, Т. Л. Мотильова, Б. Л. Сучков, Г. А. Єлістратова, В. В. Івашова, М. Т. Федоренко, І. А. Тертерян, Т. В. Балашова, І. А. Бернштейн, П. М. Топер, І. В. Млєчіна, Ю. В. Архипов, О. М. Звєрєв, І. Ф. Зоріна.

Можливо, не менш важливий на сторінках журналу й доробок колективний. Маю на увазі такі заходи — і, відповідно, матеріали — як «Суперечка про поезію» (№ 4 за 1958 рік), дискусія «Молода людина в житті й літературі» (№ 10, 1960 р.), «круглий стіл» — «Місце художника в житті» (№ 6, 1963 р.) творчі зустрічі «Література, документ, факт» (№ 8, 1966 р.) і «Робітничий клас, суспільство, література» (№ 11, 1967 р.), як, нарешті, розмова «Кризисні сімдесяті?» (№ 10, 1979 р.). Точилася суперечка, порівнювалися і стикалися точки зору, і крізь динаміку цього непрямолінійного руху думки проступала істина.

Моє слово, звернене до «Иностранной литературы», доходить кінця. Але ще про дві принаймні речі мені хочеться сказати. Перше — проблема перекладу і перекладача. Це не моя галузь, проте для журналу все це вкрай важливо. Перекладач тут — одна з чільних постатей. І справедливо, що останніми роками фото перекладача фігурує в журналі нарівні з портретом автора оригіналу. Адже гарний перекладач — значною мірою співавтор. А «Иностранная литература» за чверть сторіччя згуртувала довкола себе перекладацький колектив, що за кваліфікацією, творчою оригінальністю не поступається колективу критиків.

І останнє. Про тих, чиї портрети не друкуються, чиї імена не стоять під ними написаними рядками. Про тих, хто творить рубрику «З місяця в місяць». Здавалось би, не дуже важке заняття — виловити в якійсь японській газеті повідомлення про те, що «в зв'язку з ювілейними днями Горького театральний колектив «Мінгей» здійснив постановку п'єси Горького «Останні», з якою успішно гастролював у містах Осака, Кіото, Нагоя». Але коли подібні повідомлення цілеспрямовано збираються місяць у місяць протягом десятиріч, їхня загальна цінність незмірно зростає. Одному з моїх колег пощастило десь придбати майже повний комплект довоєнної «Интернациональной литературы». І я йому страшенно заздрю. Причому не через романи (найкращі з них давно вже видані окремими книгами), а в першу чергу саме через хроніку, якій сьогодні просто нема ціни. Тож поклонімося «Иностранной литературе» ще й за рубрику «З місяця в місяць»: років через двадцять-тридцять їй теж не буде ціни.

І взагалі поклонімося «Иностранной литературе» за все, що вона робить, бо завдяки їй ми стаємо духовно багатшими.

Д. ЗАТОНСЬКИЙ,
член-кореспондент АН УРСР

Будівництво Києва. Мініатюра з «Радзівіллівського літопису» (список XV ст.).

ТАЄМНИЦЯ ЄПОНІМА

Джерела історії «Матері міст руських» поховані в глибині сторіч — принаймні так донедавна вважала наука. Час і обставини народження Києва повиті серпанком легенд і переказів, крізь які нелегко розгледіти вогник істини. В світі небагато міст, навколо яких точиться стільки суперечок у середовищі вчених, та й не тільки вчених. Джерела походження Києва належать до кола тих тем, якими настійно цікавились і до яких прагнули внести щось своє численні любителі старовини. Початок цим дискусіям поклав найдавніший з відомих нам вітчизняних істориків — Нестор Літописець, що складав хроніку минулих років у келії Києво-Печерського монастиря.

У головній праці свого життя — «Повісті временних літ», створеній у другому десятиріччі XII ст., Нестор умістив давню легенду, за якою в I столітті нашої ери апостол Андрій начебто побував у наших краях і на одній з київських гір водрузив символ майбутнього міста: «Вранці прокинувся й сказав учням, що були з ним: «Бачите ці гори? На цих горах... буде велике місто...» — Й поставив хрест... і зійшов з гори тієї, де згодом виник Київ».

Сучасна наука, зрозуміла річ, не сприймає цієї наївної легенди, а самого Андрія взагалі вважає міфічною особою. Але навіть ті зарубіжні історики церкви, які обстоюють реальність апостола, гадають, що він не міг опинитися на берегах Дніпра. Та нас у цій легенді цікавить інше: Нестор Літописець був переконаний, що на початку нашої ери Києва ще не було.

Коли ж виник Київ? Адже основне джерело з рідної історії — Несторова «Повість временних літ» — уперше згадує про Київ занадто пізно як на такий стародавній міський центр: аж у другій половині IX ст. З цих записів випливає, що Київ був на той час уже великим містом, столицею східнослов'янської держави. 882 року новгородський князь Олег та його дружина «підійшли до гір Київських, і дізнався Олег, що княжать тут Аскольд та Дір». Він звелів дружині забити київських князів, «і сів Олег, княжачи в Києві, й сказав Олег: «Хай буде (Київ) матір'ю містам руським». Неважко зробити висновок, що претендувати на першість серед усіх руських міст могло лише головне, найбільше місто.

Але чому ж Київ уперше з'являється на сторінках «Повісті» тільки з середини IX ст.? На мою думку, це пояснюється тим, що вітчизняні літописи вза-

галі одлічували роки давньоруської історії саме з середини IX століття, точніше — з 852 р. Все, що відбувалось до цієї межі, навіть для Нестора, який жив у другій половині XI — першій чверті XII ст., тонуло в кімерійській пітьмі: відомості про давнішу історію східних слов'ян він черпав з переказів та легенд.

Є вагомі підстави припустити, що Київ виник набагато раніше від першої суворо документальної згадки про нього в «Повісті временних літ» під 862 р. Але коли? Матеріали археологічних розкопок свідчать, що на території майбутнього міста люди жили з давніх-давен. Вони залишили по собі знаряддя праці, рештки жител, хатнє начиння, посуд, прикраси, зброю, монети, що їх кожного року викопують археологи як у центрі Києва, так і на околицях. На місці, де нині стоїть Київ, з I—II ст. нашої ери існувало кілька слов'янських поселень, а також поселення значно давнішої доби.

Виходячи з цих безсумнівних фактів, деякі щирі любителі старовини, щоправда, не професійні історики, оголосили Київ одним з найдавніших міст світу, старшим від Риму й навіть Афін, щедро відлічуючи йому дві з половиною, три, чотири й більше тисяч років. Наприклад, у газеті «Молодь України» з'явилась 1968 р. стаття професора М. С. Думки «Скільки років Києву?» Автор доводив, що місто існує вже 2500 років. Цю занадто сміливу гіпотезу на шпальтах тієї самої газети аргументовано спростував професор А. О. Білецький, зауваживши, що коли йти таким шляхом, то вік Києва легко довести й до часів палеоліту. Адже, за археологічними пам'ятками, життя на території нашого міста розпочалося багато тисячоліть тому: перші поселенці з'явились тут за доби давньокам'яного віку, тобто 25 тисяч років тому.

Але вік будь-якого міста вчені починають відлічувати з моменту, коли воно набирає рис, обов'язкових для міського центру. Головними з цих рис слід вважати дві: наявність ремісничо-торговельного населення, а також укріплень. У яскравій характеристиці процесу утворення міст у ранньосередньовічній Європі Ф. Енгельс писав: «Створювались нові міста; завжди оточені захисними стінами й ровами, вони являли собою фортеці, далеко міцніші, ніж дворянські замки... За цими стінами й ровами розвинулося середньовічне ремесло,— правда, в достатній мірі пройняте бюргерсько-цеховим духом і обмеженістю,— нагромаджувались перші капітали, виникла потреба в торгових зносинах міст одного з одним і з усім світом, а разом з потребою в торгових зносинах поступово створювалися також і засоби для їх захисту». (Твори, т. 21, стор. 388).

Міста виникають лише на певному етапі розвитку людського суспільства, коли починають формуватися класи і поступово зароджується держава. Поетично й влучно сказав про це Ф. Енгельс: «Недаремно височать грізні мури навколо нових укріплених міст: в їхніх ровах зяє могила родового ладу, а їхні башти досягають уже цивілізації». (Твори, т. 21, стор. 159). Тому найдавніші поселення на землі Києва, що відносяться до епохи родоплемінного ладу й позбавлені отих визначальних рис, аж ніяк не можна вважати містом.

Позбавлені наукових підстав і спроби деяких дореволюційних учених довести, начебто Київ існував уже на початку нашої ери. Наприклад, професор Київського університету Ю. А. Кулаковський твердив, що Київ як місто виник принаймні у другому столітті н. е. і що його під назвою Метрополя наніс на свою карту славетний грецький географ того часу Птолемей. Виходячи із значення грецького слова метрополь — мати-місто, деякі вчені зіставляли його зі словами князя Олега: «Хай буде (Київ) матір'ю містам руським». Проте з наведених самим Птолемеєм приблизних координат Метрополя серед відомих науці інших давніх міст, зокрема грецьких колоній у Північному Причорномор'ї, можна зробити висновок, що назване Птолемеєм місто було десь у пониззі Дніпра.

Окремі вітчизняні та зарубіжні дореволюційні вчені обстоювали теорію «готського» походження Києва. Некритично витлумачивши скандінавську сагу, петербурзький історик А. А. Кунік висловив припущення, що згадане в ній «дніпровське місто» готів могло бути Києвом. Палким прихильником цієї теорії був ісландець Г. Вігфуссон, що вбачав у Києві дніпровську столицю короля готів Ерманаріка — Данпастадір. З ним солідаризувався київський учений В. С. Іконников.

Однак ретельне прочитання середньовічних скандінавських джерел фольклорного характеру, створених, як з'ясувалось, не раніше XII—XIII ст. й, отже, відділених од Ерманаріка майже тисячею років, показало, що немає жодних підстав локалізувати Данпастадір не лише на місці нашого Києва, а навіть у всій середній Наддніпрянщині. До того ж ці землі ніколи не належали до складу готських володінь. Отже, недавні спроби реакційної буржуазної історіографії, насамперед західнонімецької, відродити «готську» теорію походження Києва виявляються повністю неспроможними.

Існує ще чимало версій раннього виникнення Києва, але про вірогідність їх не можна говорити, поки не будуть знайдені археологічні підтвердження — бодай якісь рештки ремісничого, торговельного й укріпленого центру II — IV століть.

Поселення на київській землі справді існували, продовжуючи й змінюючи одне одного з початку нової ери. Але тільки з середини. І тисячоліття вони зливаються і поступово переростають у місто. На жаль, наявні в нас пам'ятки матеріальної культури тієї доби самі по собі не можуть точно відповісти на головне запитання: коли і як Київ став містом: у V, VI, VII чи, може, навіть у VIII сторіччі? Відповідь слід шукати насамперед у письмових джерелах, ні на мить не забуваючи про свідчення речові, тобто археологічні.

Суперечливість і бідність пам'яток писемності й археології про найдавніше минуле Києва змусили вчених звернутися до серйозного джерелознавчого аналізу «Повісті временних літ», зокрема, епізоду про заснування Києва, до якого довгий час історики ставились із недовірою.

Ось ця розповідь, уміщена Нестором у вступній частині «Повісті». На землях східнослов'янського племені полян, сповіщає Нестор, жило троє братів: «Один на ім'я Кий, другий — Щек і третій — Хорив, а була в них сестра Либідь. Сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек на горі, яка нині називається Щековиця, а Хорив на третій горі, що прозвалась по ньому Хоривицею. І побудували городок в ім'я старшого свого брата й назвали його Київ». Цей запис не має дати, але розташований у «Повісті» набагато раніше від середини IX ст., від якої починається розповідь за роками.

Скептичне ставлення більшості істориків минулого, навіть порівняно недавніх часів, до епізоду пояснювалось, головним чином, його фольклорним оформленням, що надто впадає у вічі. Адже основні мотиви Несторової оповіді здавна досить популярні в світовому фольклорі, подібні сюжети мандрують від одного народу до іншого. Насамперед, тлумачення назви міста за ім'ям його засновника: Кий заклав Київ так само, як Ромул — Рим, Антіох — Антіохію, Кракус — Краків тощо. В одному з давньоруських літописів наймення міста Турова виводиться від легендарного Тура, засновника династії місцевих князів.

Ще більше насторожував учених мотив трьох братів-героїв, що є одним з основних у казанні Нестора. Цей мотив також поширений в усній народній творчості багатьох народів. Так, виникнення слов'ян одна фольклорна традиція веде від трьох братів-родоначальників: Руса, Чеха та Ляха.

Але уважне вивчення подальшої розповіді про започаткування Києва навело в останні роки радянських істориків на думку, що в самій своїй основі версія Нестора має під собою реальний грунт. Літописець, наприклад, рішуче

спростовує легенду, за якою Кий начебто був не князем, а звичайним човнярем: «Дехто ж, не знаючи, каже, що Кий був перевізником; мовляв, тоді біля Києва був перевіз із того боку Дніпра, від чого й казали: «на перевіз на Київ».

Важливо підкреслити, що Нестор не переказує всіх розповідей про Кия, а свідомо обирає один варіант. Це яскраво виражене критичне, активне ставлення літописця до джерел характеризує його як історика-дослідника, передового вченого свого часу.

«Однак,— веде далі Нестор,— якби Кий був перевізником, то не ходив би до Царгорода. А, тим часом, Кий цей княжив у роді своєму й ходив він до царя (візантійського імператора.— Авт.),— не знаємо лише, до якого царя, та тільки знаємо, що великі почесті віддав йому той цар, за якого він приходив. Коли ж повертався, прийшов він на Дунай, і вподобав місце, й збудував невеликий городок, і хотів оселитись у ньому із своїм родом, але не дозволили йому ті, що жили поблизу. Так і донині називають придунайські жителі городище оте — Києвець. Кий же, повернувшись до свого міста Києва, тут і помер».

Нестор дав нам, по суті, складну й насичену подіями політичну біографію одного з полянських князів, якого ласкаво приймав візантійський імператор, після чого той князь зробив спробу ступити власною ногою на Дунаї — північному рубежі Візантійської імперії. Києві не пощастило здійснити свій задум, бо він не зміг подолати опору наддунайських племен Подібну історію так просто не вигадаєш. Вона повинна мати міцну фактичну основу

Разом з тим, спадає на думку, що Нестор навряд чи мав у розпорядженні якісь документи чи писемні джерела,— інакше йому було б відоме ім'я того візантійського імператора, якого відвідав Кий. Оскільки роки правління всіх візантійських імператорів нам відомі, це дало б можливість визначити, хай і приблизно, час подорожі Кия до Константинополя, а головне — рік виникнення Києва. Але для Нестора доба Кия була вже сивою давниною; очевидно, він запозичив відомості про заснування найстарішого східнослов'янського міста з якихось народних переказів. І в цьому немає нічого дивного: літописець творив свою «Повість временних літ» на початку XII ст.— за сотні й сотні років по смерті Кия.

Проте іноземні джерела, набагато старші від «Повісті», не тільки засвідчують існування Кия як історичної особи, а й, певною мірою, окреслюють проміжок часу, коли полянський князь міг збудувати майбутню давньоруську столицю та відвідати Константинополь.

У ранньосередньовічній вірменській «Історії Тарону» — збірці легенд і переказів, які часом стосуються й інших народів, уміщено розповідь про трьох братів: Куара, Мелтея й Хореана, засновників міста в далекій землі Палуні. Чи не правда, відразу згадується країна полян і два брати — засновники Києва — Кий і Хорив з «Повісті временних літ»? До того ж на перший погляд несхожі імена середульших братів, як довели лінгвісти, виявляються тотожними: і давньоруське Щек, і вірменське Мелтей означають «змій», тому слід вважати друге ім'я звичайним перекладом першого, бо це було в звичаях тих часів.

Подібно до Несторової розповіді про Кия, Щека й Хорива, вірменське казання про Куара та його братів повідомляє далі, як спочатку брати жили кожен окремо, а потім збудували спільне місто на горі. Є в обох епізодах й інші однакові місця. Навряд чи все це може бути простим збігом — навіть послідовність переліку імен в обох творах однакова. Вчені гадають, що розглянутий уривок «Історії Тарону» виник на підставі давньоруського фольклорного переказу про започаткування Києва, хоча й у дещо зміненому вигляді.

Найбільш імовірним автором першої частини «Історії Тарону», де міститься казання про Куара, Мелтея й Хореана, вчені вважають вірменського церковного діяча й письменника Зеноба Глака, ігумена монастиря в Таронському краї

Вірменії, котрий жив у VI чи VII ст. Швидше за все народний спомин про виникнення Києва потрапив до Вірменії тоді-таки, бо й зв'язки східних слов'ян із Закавказзям починаються з другої половини VI або з початку VII ст. н. е.

Візантійські та східні джерела містять звістки про появу русів у Закавказзі, під Дербентом, у середині VII ст. Ще раніше, за часів грецького імператора Маврикія (582—602 рр.) руси й вірмени зустрічались у Фракії. Тоді східні слов'яни загрожували придунайським землям Візантії, й уряд імперії виставив проти них, серед інших, і васальні вірменські війська. Нарешті, полянсько-вірменські взаємини могли здійснюватися під час воєн Русі з Персією. В одному з пізніх наших літописів збереглося важливе свідоцтво про те, що «за Іраклія царя (візантійського імператора, що правив у 610—641 рр.— Авт.) ходила Русь і на царя Хоздроя Перського».

Виходить, Кий жив у VI чи VII ст., а може, й ще раніше... Та коли саме?

Історію, схожу на наше казання про Кия й вірменське — про Куара, розповідають ще кілька ранньосередньовічних візантійських авторів: Никифор, Феофан, єгипетський єпископ Іоанн та анонімний автор «Чудес св. Дмитрія Солунського». Як сказано в «Чудесах», вождь прикарпатсько-дунайських слов'ян Кувер (хіба ж не схоже це ім'я з Куаром «Історії Тарону»?) підняв повстання проти аварів, що поневолили його народ, але зазнав невдачі й був змушений разом з прибічниками втекти до Візантії. Подібно до Кия, він побував на прийомі в константинопольського імператора й спробував угніздитися в нижньому Подунав'ї. Невідомий нам автор «Чудес св. Дмитрія» розповідає, що Кувер, чия влада поширювалась до Дунаю, вирішив захопити частину візантійських володінь, дійшовши до Фессалоніки (Солуня) й навіть Константинополя. Але ці спроби закінчилися невдало, і подальша доля Кувера нам невідома.

Виходячи зі схожості імен та біографій Кия, Куара та Кувера, деякі вчені ототожнювали цих осіб і датували життя полянського князя першою половиною VII ст. Нам також здається, що така схожість не може бути випадковою, хоча її все ж таки замало. Природніше буде припустити, що в описах діяльності Кувера відбито окремі факти біографії Кия — його попередника.

Щоб визначити, в які часи жив і діяв Кий, доведеться зважити і оцінити обставини й загальні закономірності політичної та економічної історії східного слов'янства середини I тисячоліття нашої ери. То була доба зародження класових відносин, повсюдного застосування зброї як засобу для вирішення міжплемінних стосунків; доба утворення дружинних організацій, що висували своїх ватажків. Назрівав перехід від родоплемінного ладу до феодального. Цей період у житті людського суспільства прийнято називати епохою «воєнної демократії».

Під дією перелічених чинників, а також зовнішньої небезпеки від кочових орд, розрізнені племена Східної Європи, яких налічувався не один десяток, у V—VI ст. починають об'єднуватися в союзи. Таких великих об'єднань налічувалося близько п'ятнадцяти, й вони являли собою важливий крок у розвитку суспільства, віщуючи народження в недалекому майбутньому східнослов'янської державності. На наш погляд, Нестор Літописець зовсім не випадково називає ці союзи племен князівствами, хоча вони ще не були повністю такими.

Нестор, мавши досить приблизну уяву про хронологію тієї сивої давнини, відніс утворення племінних союзів на рахунок нащадків Кия: «І по смерті братів тих (Кия, Щека й Хорива.— Авт.) їхні нащадки почали князювати в полян, а в древлян було своє князівство, а в дреговичів своє, а в слов'ян у Новгороді своє, а інше на річці Полоті, де полочани. Від цих останніх походять кривичі, що сидять у верхів'ях Волги, й у верхів'ях Двини, й у верхів'ях Дніпра, їхнє ж місто — Смоленськ. Саме там сидять кривичі, від них же походять і сіверяни».

Насправді Кий, як свідчить глибший аналіз «Повісті», скоріш за все був вождем одного з великих племінних союзів, які склалися ще до його появи на політичній арені. Десь у середині I тисячоліття н. е. існувало принаймні шість особливо значних союзів, можливо, навіть міжсоюзних об'єднань. Серед них чільне місце посідали, як пише Нестор, «поляни, яких тепер називають Русь». Київ був центром полянського союзу, що його літописець іменує князівством.

Це об'єднання вчені вважають осердям Давньоруської держави. З часом Київ висувається на роль його столиці. Але все те сталося пізніше — в VIII—IX сторіччях.

А на середину першого тисячоліття полянський союз був усього лише одним з багатьох, хай і найбільшим, племінним об'єднанням (крім уже перелічених, Нестор називає ще радимицьке, вятицьке, улицьке, тиверське, дулібське, волинське, бужанське та хорватське об'єднання).

На кінець V ст. посилюється тиск східних слов'ян на північні землі Візантії. Дунай завжди належав до найбільш неспокійних її рубежів. Численні «варварські» племена, що посідали землі на північ від Дунаю, а також причорноморські степи («варварами» греки зверхньо називали всіх тих, хто не розмовляв їхньою мовою, зокрема слов'ян), несли постійну загрозу імперії. Але руйнівні хвилі навал, що прокотилися в IV, а особливо в V ст., не змогли розхитати її підвалин. Ні вихідці з далекої Забалтики — готи, що на певний час осіли були в причорноморських степах, ні гунни не змогли надовго укріпитися в межах Візантії.

Становище кардинально змінюється, коли імперії починають загрожувати слов'янські племена. Приблизно з другої половини V сторіччя слов'яни, поступово розселюючись із первинної прабатьківщини поміж Дніпром і Віслою, просуваються на південь і стають безпосередніми сусідами Візантії. На кінець сторіччя, за свідченням візантійських джерел, вони вже посідали велику частину земель на лівому березі Дунаю.

Вступаючи в союзницькі стосунки з іншими народами Дунайсько-Причорноморського басейну,— карпами, костобоками, роксоланами, сарматами, гепідами, готами, гуннами тощо, — слов'яни, як гадають учені, брали участь у вторгненнях на Балканський півострів ще раніше: в II—IV сторіччях Візантійські історики дуже часто заплутувалися, намагаючись визначити етнічне походження численних «варварських» племен, що загрожували імперії. Тому є підстави гадати, що саме слов'яни були тими «готськими вершниками», які, на думку візантійського автора, спустошили 517 року Македонію й Фессалію, досягли славетних Фермопіл.

І все ж таки систематичного характеру слов'янські вторгнення набирають з кінця V ст. Найвірогідніше, що Дунай звичайно форсували саме східнослов'янські загони. Це спонукало імперський уряд чимраз пильніше дбати про зміцнення дунайського рубежу, стримуючи натиск не тільки силою зброї, а й дипломатичними хитрощами. Імператори намагалися використати воєнну міць слов'янських племінних союзів, поставити собі на службу їхніх ватажків. Цим самим вони й стримували їх самих і захищали себе з їхньою допомогою від набігів аварів та булгарів.

Підкуп та обдаровування вождів слов'янських племінних союзів поступово перетворились на державну політику Візантії. Грецький історик першої половини VII ст. Феофілакт Сімокатта свідчить, що східні слов'яни стали союзниками візантійців проти аварів. Значного розвитку набула ця практика союзів імперського уряду з вождями племінних слов'янських об'єднань у другій половині VI ст., але починалася раніше.

Уважне вивчення «Повісті временних літ» на тлі міжнародної обстановки на зламі V—VI ст. привело істориків до думки, що описаний Нестором епізод відвідин Києм Константинополя найімовірніше відноситься до початку правління Юстініана I (527—565 рр.). Історію, що в багатьох деталях збігається з Несторовою, повідав Прокопій Кесарійський у своїй «Війні з готами» в середині VI сторіччя. Слід зауважити, що візантійські історики — сучасники Прокопія іменували східних слов'ян, які тільки-но починали складатись у давньоруську народність, антами. Прокопій сповіщає, як імператор Юстініан I ласкаво поставився до антського воєначальника Хільбудія й доручив йому захищати рубіж імперії по Дунаї. Це сталося 530 року. Імператор, напевне, розраховував, що знавець політичної обстановки в Подунав'ї та воєнної тактики тамтешніх племен Хільбудій не лише відбиватиме вторгнення ворогів, а й стримуватиме натиск самих слов'ян. Певний час Хільбудій і справді виправдовував надії Юстініана. Він неодноразово здійснював вилазки вздовж лівого берега Дунаю, за словами Прокопія, «винищуючи й забираючи в рабство варварів, що мешкали там». Але згодом придунайські племена напали на Хільбудія й не дозволили йому утвердитись на візантійському кордоні.

Як бачимо, політичні біографії Кия й Хільбудія дуже схожі, якщо не ідентичні. З візантійських історичних творів відомо, що саме в роки царювання Юстініана I було запроваджено систему наймання слов'янських дружин для оборони дунайських рубежів імперії. Є вагомі підстави вважати, що Кий був одним з тих слов'янських воєначальників, що зав'язали стосунки з Юстініаном I, і певний час служив йому разом з власною дружиною. Не виключено, що саме його мав на увазі Прокопій Кесарійський.

Переказуючи версію «Повісті временних літ» про Кия, північний Никонівський літопис додає, що цей полянський князь ходив до Царгорода «з силою ратною». Саме на цій підставі російський дворянський історик В. М. Татіщев, а слідом за ним і деякі вчені, вирішили, що Кий влаштував воєнний похід на візантійську столицю. Взагалі Никонівський літопис робить акцент на воєнній діяльності Кия: він «воював багато країн», зокрема збудував град на Дунаї, повертаючися з походу проти болгарів («також на волзьких і камських болгарів ходив і переміг їх»).

Більшість сучасних істориків без особливої довіри ставиться до цих додаткових відомостей Никонівського літопису, оскільки він складений у XVI сторіччі й природа його ранніх звісток, не відомих іншим літописам, ще не розгадана. Не наполягаючи на безсумнівній достовірності свідчень Никонівського літопису про Кия, дозволимо собі все ж таки звернути увагу на їхню змістову відповідність свідченням Нестора.

Адже «Повість временних літ» сповіщає, що Кий збудував місто на Дунаї вже тоді, коли повертався з Візантії, інакше кажучи, коли його служба Юстініанові I закінчилася. В розповіді про зіткнення з дунайськими племенами візантійський імператор зовсім не згадується, тому можна припустити, що Кий уже діяв на власний розсуд. До того ж автор Никонівського зводу користувався, як твердить видатний знавець літописів академік Д. С. Лихачов, «якимись літописними списками досить давнього походження, що не дійшли до нас».

Підбиваючи підсумки державній і воєнній діяльності Кия, академік Б. О. Рибаков писав: «Перед нами давній попередник Святослава, «великий князь» київський, діяльність якого сягала берегів Дунаю, а дипломатичні зв'язки — Царгорода».

І все ж таки, коли було закладено Київ?

Виходячи з загальноісторичної обстановки першої половини VI ст. й свідчень візантійських джерел, насамперед повідомлення Прокопія Кесарійського про Хільбудія, можна вважати, що зустріч полянського князя з Юстініаном I

сталася близько 530 р. А з послідовної літописної розповіді про Кия виходить, що він відвідав Константинополь через тривалий час після заснування Києва. Який саме час минув — про це жодне відоме науці писемне джерело не згадує. Тому доводиться знову повернутися до археологічних джерел. Справа полегшується тим, що візантійські пам'ятки дали нам певне уявлення про епоху заснування Києва, зокрема її горішню межу (приблизно 530 р.).

Нещодавно мені довелось читати лекцію про виникнення Києва, й один слухач висловив сумнів: чи можливо на підставі археологічних знахідок визначити вік міста, час народження якого губиться в писемних джерелах? Довелось виступити на захист археологічних методів датування.

Чи знаєте ви, читачу, коли блукаєте, милуючись чудовими вулицями історичного центру Києва, що під ними сховано велике давнє місто? Вкриті кількаметровою товщею землі, там проходять вулиці, на яких колись вирувало життя, стоять руїни розкішних палаців, величних церков і могутніх укріплень, залишки чепурних будинків, у яких багато століть тому мешкали тисячі й тисячі людей... А товща землі мовби нашпигована різноманітними речами, що належали колись давнім киянам: черепками посуду, знаряддями праці — ножами, цвяхами, сокирами тощо, зброєю, прикрасами, монетами... Час, війни й пожежі зробили своє: давнє місто занурилось у землю. Чому?

Справа в тому, що як тільки люди оселяються десь, у цьому місці починають відкладатись залишки їхньої діяльності: харчові відходи, попіл, вугілля, уламки речей, що відслужили своє, будівельне сміття. Рік у рік, десятиліття в десятиліття наростає, робиться все товщим цей, званий археологами «культурним», шар. У ньому тонуть давні вулиці й фундаменти зруйнованих та розібраних споруд, натомість люди прокладають нові вулиці й зводять нові будинки та палаци. Й так без кінця.

На противагу писемним пам'яткам, речові джерела дають змогу відтворити буденне життя простих киян. Лопата археолога видобуває з землі не лише підвалини укріплень, палаців і храмів, а й залишки звичайних жител, хатнього начиння, одягу, взуття... Саме через те зіставлення обох видів джерел дозволяє з максимально можливою повнотою відтворити історію Києва, віддалену від нас десятьма й більше сторіччями, доповнюючи й взаємно контролюючи одні одних.

Коли поглянути на зріз археологічного розкопу, він нагадує шарований пиріг. Кожний шар відповідає певному хронологічному проміжкові. Що глибший шар, то він давніший. Датують ці шари за допомогою речей, що знаходять у ньому. Найкраще, коли щастить виявити монети: вони несуть на собі або роки їхнього карбування, або ж ім'я правителя, за якого їх виготовлено.

Як мовилось на початку нашої розповіді, Кий з братами «сиділи» кожен на своїй горі. Археологи встановили, що Київ справді виник з кількох поселень, розташованих на горах над Дніпром. Вчені гадають, що гора Кия — це нинішня Старокиївська гора, на якій міститься садиба Історичного музею; гора Щека або Щековиця височить над Подолом на північ від Старокиївської гори, між Юрковицею та Замковою, яка ще зветься Киселівкою. Третю гору, колись іменовану Хоривицею, археологи локалізують по-різному: одні на Киселівці, інші — на Лисій горі. На користь перших свідчить розкопане на Киселівці городище VI ст.

Відзначимо, що давньоруські матеріали знайдено на всіх трьох названих Нестором горах. Виходить, археологічні джерела підтверджують розповідь «Повісті временних літ» про поселення Кия, Щека та Хорива.

Так само відповідає історичній правді й Несторова згадка про будівництво «городка Кия» («сидів Кий на горі, де нині Боричів узвіз»): археологи виявили на Старокиївській горі городище, укріплене ровом і валом. Ці фортифікаційні споруди оточували його з півдня й південного заходу. З півночі ж та сходу «го-

родок» був захищений стрімкими схилами й урвищами. На цьому городищі збереглись і свідоцтва ремісничо-торговельної діяльності населення: срібні й бронзові фібули-заколки, срібні браслети, посуд, залишки знарядь праці, жител, побутових речей, нарешті монети: Юстініана I та Анастасія I (491—518 рр.), Все це дозволяє датувати городище кінцем V — початком VI ст. Є серйозні підстави вважати його рештками «городка» Кия і виводити від нього початок міста Києва.

Зовсім недавно, у № 6 журналу «Знание — сила» за 1979 р., з'явилася стаття доктора історичних наук Д. Авдусіна під інтригуючою назвою: «Коли починаються міста на Русі?» У цьому популярному виданні він категорично твердить, що Київ, «як і всі давньоруські міста, виник не раніше за IX століття». Чому?! А тому, запевняє Д. Авдусін, що міста виникають виключно в класовому суспільстві, коли зароджується державність. «У докласовому суспільстві,— веде далі він,— ні ремесло, ні місто виникнути не можуть».

З наведеною думкою важко погодитися, а спростування її не вимагає особливих зусиль. Адже не могло існувати різкої межі між родоплемінним (докласовим) і феодальним (класовим) суспільствами: перше поступово і непомітно переросло в друге. Коли ми говоримо, що феодалізм як спосіб виробництва утверджується в східних слов'ян у IX—X ст., то це ще не означає, що він виник раптово, відразу. Попередні століття: VI, VII й особливо VIII були перехідним періодом від епохи воєнної демократії (найвищої фази родоплемінного ладу) до феодалізму. Саме в той час і народжуються в Європі перші міста. Це вимушений визнати й Д. Авдусін, не помітивши, мабуть, що суперечить сам собі: «На цій межі переходу від родового ладу до класового суспільства й виникають міста». Але ж ця межа спускається набагато глибше від IX сторіччя!

На початку своєї статті я навів чудові й надзвичайно точні слова Ф. Енгельса, якими він підкреслив динаміку процесів містотворення і відзначив, що міста народжуються на зламі родоплемінного і феодального ладу: «Недаремно височать грізні мури навколо нових укріплених міст, в їхніх ровах сяє могила родового ладу, а їхні башти досягають уже цивілізації».

Зрозуміло, що Київ кінця V — початку VI сторіччя зовсім ще не був схожий на те багатолюдне, жваве місто, столицю Київської Русі, яким він був у IX, X сторіччях і пізніші часи. За Кия та його найближчих наступників він являв собою ще невелике і слабо укріплене місто.

Порівняльне вивчення писемних та археологічних свідчень дозволяє запропонувати таку приблизну хронологію подій, пов'язаних з виникненням найдавнішого східнослов'янського міста і діяльністю його засновника й епоніма: десь у 80-х роках V століття (більш точно визначити поки що немає можливості) Кий заклав своє місто й укріпив його. Тому-то Києву й налічується 1500 років. Лише через кілька десятиріч, уже бувши літньою людиною, Кий відвідав Константинополь, зустрічався з імператором Юстініаном I і потім, скоріше за все, на свій страх і ризик, здійснив відчайдушно сміливу спробу стати власною ногою на Дунаї, зазіхнувши на цілісність самої Візантійської імперії. Тут полянському князеві не поталанило й довелось вертати до Києва, де він і завершив свій життєвий шлях.

Так в світлі всього комплексу відомих у наші дні джерел виглядають обставини й час виникнення Києва та розгадка таємниці його епоніма. Не виключено, що у майбутньому вченим пощастить уточнити цю версію. В тому й сила науки, що вона ніколи не застигає, не зупиняється, аби перевести подих, а невтомно крокує все далі й далі, відкриваючи нові істини й корегуючи старі.

Микола КОТЛЯР,
доктор історичних наук

МИСТЕЦТВО ПІЗНАННЯ ЛЮДИНИ

Творчі процеси в кінематографії країн соціалістичної співдружності, відзначаючись національною своєрідністю, мають, разом з тим, спільні риси, спільні закономірності розвитку, обумовлені спільністю марксистсько-ленінського світогляду митців.

Одну таку рису, в основі якої лежить прагнення пізнати людину з позицій соціалістичного гуманізму, я й хочу простежити, грунтуючись на враженнях від демонстрованих на торішньому XI Міжнародному Московському фестивалі фільмів майстрів кінематографії соціалістичних країн.

На рубежі 50—60 років «польська школа», а за нею кінематографії інших братніх країн дали вражаючу за своєю силою картину боротьби народів проти фашизму, розкрили глибинні джерела масового героїзму. Складніше стояло питання з розробкою сучасної теми, із змалюванням образу сучасника. Та дедалі частіше і болгарські, і чехословацькі, і угорські кінематографісти захоплюють глядача глибоким зображенням нового життя. На зміну загальним характеристикам приходить художній аналіз, митці дедалі успішніше проникають у суть подій і характерів.

Типовим для сучасного польського кіно з погляду проблематики й використання художніх засобів є картина Кшиштофа Кєсьльовського «Аматор». Стрічка ця стала визначною подією XI Московського міжнародного кінофестивалю, вона отримала одну з головних нагород — золоту медаль — поряд із фільмами таких видатних кіномитців, як Ф. Розі і Х. Бардем.

На перший погляд, молодий польський режисер вибирає тему локальну. Його герой Філіп, за фахом постачальник невеличкого підприємства, і не думає про мистецтво, коли йому до рук уперше потрапляє кінокамера. Він просто знімає на згадку веселі сімейні свята, кохану дружину, маленьку доньку. Але поступово його камера стає засобом самопізнання, саморозкриття, виявляє його талант. А талант кінематографіста невіддільний від чесності, принциповості. І скромний постачальник стає борцем за соціалістичну мораль, маючи за зброю кінокамеру.

Польський режисер показав, як народжується кінематографіст. В одному з інтерв'ю він підкреслив, що фільм має називатися «Аматор», а не «Кіноаматор». Головний акцент має бути саме на захопленні, на любові людини до життя й до мистецтва.

В минулому режисер-документаліст, Кєсьльовський надзвичайно точно передає захоплення свого героя спочатку лише можливістю зупинити скороминущі хвилини дійсності — Філіп просто знімає все, що рухається. Та потім до нього приходить усвідомлення могутньої сили кінокамери, її впливу на розум і почуття людей. Він може повернути своєму другу сумну радість зустрічі з померлою матір'ю, може змусити керівників замислитись над тим, що відбуваєть-

ся на підприємстві. Директор просить Філіпа зняти фільм з нагоди ювілею підприємства, але фільм виходить зовсім не ювілейний. Починаються неприємності. Спочатку вони сприймаються як смішні непорозуміння, та згодом Філіпу доводиться дорого платити за свою сміливість, за свою непримиренність до всього віджилого. Його покидає дружина з дитиною. Вона не хоче жити з диваком, який через своє захоплення забуває про все на світі. Але герой фільму вже відчув своє покликання, він не може відмовитись від нього. «Головне для мене в цій ситуації, — каже К. Кесьльовський, — не те, що постачальник Філіп стає режисером. Важливе інше: чи може людина — звичайна, ординарна — пожертвувати щастям, яке вона вже має, ради іншого — непізнаного. Що важливіше — жити спокійно чи викривати несправедливість, на яку так щиро й гостро реагує ця проста людина? Випадковість полягає тільки в тому, що Філіп узяв до рук камеру, він міг би знайти своє покликання у чомусь іншому, але прийшло воно в творчості, в пошуках громадянської позиції».

Режисер уникає заспокійливих інтонацій. Мистецтво буває і жорстоким, воно не терпить компромісів, вимагає від людини повної самовіддачі. Герой готовий на будь-які жертви. Але коли його сміливість, його принциповість у мистецтві приносить нещастя іншим, що тоді? Це питання лишається відкритим...

Органічно входять до стрічки гострі суперечки, дискусії, присвячені кіно, його проблемам.

Фільм, що починався як комедія, завершується на драматичних, навіть трагедійних нотах. Але звучання його, безперечно, оптимістичне: людина знаходить своє місце в житті, зберігає вірність покликанню.

І саме в зраді собі, тому найкращо-

Кадр з фільму «Бар'єр».

Кадр з фільму «Фортеця».

му, що є в ній як в людині, полягає трагедія селянки Антоніни, героїні фільму «Зворотній квиток» польських режисерів Єви і Чеслава Петельських. Її життя — низка компромісів, що завершуються крахом, катастрофою.

Роль Антоніни — одна з найкращих праць талановитої актриси Анни Сенюк. Вона створює напрочуд органічний, правдивий образ. Її Антоніна понад усе любить землю, працю на землі. І показано це не декларативно: глядач бачить, як її героїня працює в полі, як вона годує худобу, як вміло й вправно тримає в руках заступ чи граблі. Коли бачиш А. Сенюк на екрані, згадуються найкращі акторські праці радянського кіно 30-х років, такі, як, скажімо, гра Віри Марецької.

Але Антоніна свою духовну наповненість не передала синові. Марек мріє про легке, безтурботне життя. І Антоніна подається до Канади, щоб заробити грошей на будинок у місті. Заокеанська «одісея» польської селянки змальовується на екрані з глибоким драматизмом. Автори фільму й актриса наголошують перш за все на самотності героїні — страшній самотності, що випала на долю тих її співвітчизників, які покинули рідну землю в пошуках примарного щастя. Цю самотність відчуває і дядько Антоніни, багатий канадський фермер. Він не може порозумітися навіть з власними дітьми й онуками, вони чужі йому. Попереду в нього тільки самотня безрадісна старість. Нічого, крім розпачу й страху перед майбутнім, не відчуває і кузина Антоніни, яка давно живе з дядьком у Канаді. Цікавий у цьому плані епізод весілля Антоніни з фермером П'єром, французом за походженням. Гості, серед яких є поляки, зовсім чужі один одному люди, вони не тільки забули рідну мову, вони вже просто не здатні розуміти один одного. Цей холод відчуженості всім єством своїм відчуває Антоніна. Її одруження з п'яничкою П'єром — це ще один компроміс у її житті. П'єра цікавить лише пляшка віскі, і Антоніна шукає розради в роботі...

Сцени життя Антоніни в Канаді відтворені точно й разом з тим колоритно. Наче здивованими очима польської селянки глядач спостерігає таке чуже їй життя, побут далекої країни. Один з провідних мотивів фільму — влада грошей над людьми в капіталістичному суспільстві. Але автори не вдаються до прямолінійних рішень. Дізнавшись, що Антоніна взяла гроші із схованки й пос-

лала їх синові на спорудження будинку, П'єр піддає кохану жінку жахливим тортурам, але водночас глибоко страждає, бо розуміє, що Антоніна ніколи не кохала його. І домігшись від неї визнання, що вона одружилася з ним тільки заради того, щоб допомогти синові, він підносить дуло пістолета до скроні...

Найвищого трагедійного напруження фільм досягає у фіналі. Повернувшись додому, духовно й фізично скалічена Антоніна з жахом бачить на місці будинку, про який так багато писав їй Марек, лише купу цегли й свого сина, жалюгідного, в потертих джинсах, із спустошеними, наче незрячими очима. Людина, що намагалась втілити свою безмежну любов до сина в матеріальні речі, зазнає поразки в житті. Нелюдським криком Антоніни, в якому виливається весь біль її душі, завершується картина Петельських.

Зовсім інший спосіб дослідження природи сучасної людини обрав болгарський режисер Христо Христов, створюючи кінокартину «Бар'єр».

В основу фільму покладено твір відомого болгарського письменника П. Вежинова (друкувався у «Всесвіті» 1977 р. № 2); і в книжці, і на екрані важливим засобом розкриття характерів героїв, їхніх непростих взаємин є фантастика. Головну тему напрочуд органічно й хвилююче веде прекрасний виконавський дует — відомий радянський актор І. Смоктуновський і артистка, що лише починає свій шлях у кіномистецтві, — Ваня Цвєткова. Екранна історія звучить як спогад про втрачене щастя, і починається вона навіть трохи банально. Антоній Манев, відомий композитор, знаходить у своїй машині юну дівчину, що чекає на нього. Проте вже перший діалог героїв відкриває дивні, незвичайні риси нової знайомої Антонія. Вона відверто каже йому те, про що у «вихованому товаристві» воліють мовчати, відразу вносить в їхні стосунки трохи напружений, бентежний настрій. Між людиною, що давно вже знайшла своє місце в житті й не бажає мати зайвих клопотів, і дівчиною, яка дивиться на світ очима дорослої дитини, виникають

Єжи Стур у ролі Філіпа у фільмі Кшиштофа Кесьльовського «Аматор».

дивні взаємини. Трохи зверхня зацікавленість композитора, співчуття до юної, самотньої дивачки, і якесь надзвичайне вміння Доротеї вловлювати його думки й почуття. Антоній — композитор, і це дає можливість режисерові ще рельєфніше вималювати внутрішній світ Доротеї — показавши, як вона відчуває музику, переймається її настроєм. Дивовижний дар Доротеї читати чужі думки йде від душевної повноти, від настроєності на хвилю почуттів близької людини — і глядач уже сприймає як цілком природний її дар літати, долати невмолиме тяжіння землі. Автори фільму не намагаються відповісти, чи Доротея справді була наділена таким даром, чи то тільки силою фантазії своєї вона лине разом з коханим до зірок. І ця невизначеність додає творові схвильованості.

На думку таких прозаїчних людей, як колишня дружина Антонія, Доротея просто душевно хвора. Проте сам Антоній майже підсвідомо відчуває поетичність натури дівчини, її емоційне багатство. Щоправда, для Антонія вона теж передусім дивачка, і його навіть дратує те, що вона ввійшла в його життя. Більше того: його лякає окриленість Доротеї. Тільки на мить, на одну щасливу зоряну хвилину зуміє він до кінця перейнятися настроєм дівчини й полину-

ти з нею в небесну височінь... Смоктуновський гранично точно передає душевну втому Антонія, його скептицизм. Він не певен, що зможе зробити Доротею щасливою. Він вагається, зволікає, вмовляє сам себе, що треба все зважити, на якийсь час відпочити одне від одного. І врешті втрачає емоційний контакт з дівчиною, травмує її цілісну, охоплену великим почуттям натуру. Доротея гине. Її смерть теж лишається загадковою. Тіло дівчини знаходять на звалищі, серед старих автомашин, але лікар констатує смерть від падіння з неймовірної висоти. Антоній лишається віч-на-віч із сумними спогадами про дівчину. Тільки тепер він відчуває, як багато значила вона для нього. Доротея була багатша на почуття, щиріша, ніж він. Все її коротке життя пройшло за високими законами краси, вона була покликана дарувати людям радість.

Людиною, що цілком присвячує себе іншим, є і герой чехословацького фільму «Юнак і Білий Кит». (Режисер Яроміл Іреш). Молодий змінний майстер Бжетя Лабоутка живе в сучасному місті, працює на хімічному заводі. Його захоплення своєю працею, складні взаємини з двома жінками — юною лаборанткою Надею і гордою Едітою, що під машкарою цинізму приховує гірке розчарування в житті, — все це спершу настроює глядача на буденний лад. Але поступово починає вимальовуватися притчевий характер картини. Бжетя теж належить до племені диваків і мрійників. Почувши легенду про Білого Кита, що уособлює Долю, він мріє про поєдинок з ним. Силою і цілісністю своєї вдачі Бжетя захоплює інших. Тому, мабуть, до нього так тягнуться і Надя, і Едіта, і інженер Віка. Віка, як і Едіта, дивиться на життя крізь темні окуляри, не вірить у можливість щастя, і лише дружба-суперництво з Бжетею змушують його засумніватись у справедливості своїх поглядів.

Символічного змісту набуває епізод загибелі Бжеті в ім'я науки, в ім'я того, щоб повернути віру в життя коханій дівчині. Його праця в лабораторії, де він розмішує в чанах якусь речовину, дихаючи отруйними випарами, зняті як двобій людини з таємничими стихіями, нескореними силами природи. За роботою Бжетя не помічає, як зупиняються вентилятори, і гине. Шкода тільки, що молодий актор Іван Вискочіл не зумів наділити образ справжньою мірою високої духовності. Актор грає скоріше привабливого, сповненого оптимізму юнака, а не людину, що може в творчому пориві пожертвувати життям. Це певною мірою зменшує поетичність стрічки, приглушує її філософську інтонацію.

Хоч фільм кінематографістів НДР «Антон-чарівник» (режисер Гюнтер Райш) зроблено в зовсім іншому ключі, в ньому виразно звучить саме ця інтонація. Автори стрічки не вдаються до штучних символічних образів на зразок Білого Кита, що прийшов у фільм чехословацьких майстрів з роману Г. Мелвіла. Просто сам герой нагадує казкових персонажів, і розповідь про долю його досить органічно поєднується із точним відтворенням повоєнної дійсності, з психологічною достовірністю характерів. Особливо переконлива постать самого Антона, темпераментно, з почуттям гумору зіграного Ульріхом Тайном. До речі, на Московському фестивалі його акторську роботу відзначено премією за найкраще виконання головної ролі.

У долі Антона відбиваються складні протиріччя перехідної епохи, коли ламається не тільки побут, а й сама свідомість людей, змінюється їх світосприймання. Герой фільму, майстер на всі руки, трудівник, шукає спочатку щастя там, де б його шукали батько й дід — у власному господарстві, в туго набитому гаманці. Тільки пройшовши нелегкий життєвий шлях, сповнений веселих і сумних пригод, Антон зрозуміє сенс нового життя.

Вже зазначалося, що кіномитці соціалістичних країн, прагнучи розкрити глибинні конфлікти, неординарні, своєрідні характери, нерідко вдаються до міфотворчості, широко використовують надбання фольклору, все жанрове багатство кінематографа.

Якщо фантастичний елемент у фільмі «Бар'єр» Христо Христова сприяв

проникненню в складний внутрішній світ героїв, то фантастичні мотиви в угорській стрічці «Фортеця» мають інший характер. Це, сказати б, фантастика політична, або філософсько-політична.

В жанровій структурі фільму «Фортеця» можна виділити елементи і пригодницького фільму, і політичного гротеску, і притчі. Тут не названо місця дії, не визначено точно часу. Як зазначає режисер Міклош Сінетар, дія «...відбувається в країні, де люди живуть досить заможно, але мені не хотілося б надто конкретизувати місце дії».

В одній високорозвиненій капіталістичній державі, що багато років не знала воєн, з'являється спритна, енергійна авантюристка (арт. Б. Танаї). В світі, де все купується і продається, вона вирішує нажитися на потребі людей у сильних почуттях, емоційних струсах і організує товариство, яке бере на себе обов'язки розважати багатих людей, що знудилися.

На невеликій території, обнесеній колючим дротом, споруджується з новітніх синтетичних матеріалів невелика фортеця. На цій території має відбутися бій між спеціально запрошеними найманцями — професійними військовими — та багатими туристами, що шукають сильних вражень.

«Іграшкова» війна має тривати дві доби. Але іграшкового в ній мало. В діло йдуть бойові патрони. Кожен може вбити і бути вбитим; згідно з жеребом, найманці мають захищати фортецю, гості — йти на штурм. І перші ж хвилини бою змушують тих, хто приїхав на це своєрідне «сафарі», зрозуміти, як дорого їм доведеться заплатити за «розваги». Падають перші вбиті, ллється справжня кров. Гості в паніці, вони воліють припинити «гру», але зробити це вже неможливо. Пані директриса передбачила все — і комфорт для своїх гостей, і військове спорядження, і навіть умови, що роблять неможливим припинення «гри». До дротяної огорожі підключено електричний струм високої напруги, всі виходи охороняються. Кожен повинен довести свою «гру» до кінця.

Іронічно змальовує режисер тих, хто з'явився туди в старих мундирах, щоб пригадати своє «славне» минуле, хто шукав веселої пригоди, а тепер нажахано скиглить, зрозумівши, що несе йому зустріч з жорстокими найманцями, які починали свій кривавий шлях в Африці, Азії, Латинській Америці. Намагаючись вибратися зі скрутного становища, гості скидають свого ватажка, який виявився боягузом. На його місце висунуто нову кандидатуру. Але ніхто й не здогадується, що це один з найманців, запрошений передбачливою директрисою. Новий ватажок — спритний демагог. Виголосивши чимало гуманістичних гасел, він поведе тих, хто довірився йому, назустріч загибелі.

Найбільш вражаючий поворот чекає на глядача у фіналі. Представники влади заарештовують винахідницю кривавих розваг. Здавалося б, на неї чекає справедлива кара. Але директрису разом з її загоном головорізів запрошують на державну службу. Там вона принесе більше користі, ніж тут, у ролі організаторки «невинної розваги» для багатих туристів.

Думка про те, якою небезпечною є гра з вогнем, проходить через фільм. Режисер переконливо доводить, що крикуни, які так охоче виголошують мілітаристські гасла, насправді є лише маріонетками, чиєю свідомістю спритно маніпулюють інші.

Картина «Фортеця» прозвучала як своєрідна антивоєнна пересторога, як фільм-попередження.

Твори, які ми розглянули, представляють плідні й перспективні тенденції в кінематографії європейських соціалістичних країн. Резонанс, який вони викликали на XI Московському кінофестивалі, свідчить про вагомість їхнього внеску в загальний здобуток соціалістичного мистецтва. Фільми ці свідчать про появу яскравих, оригінальних творчих індивідуальностей, про розширення діапазону творчості відомих майстрів.

Оксана МУСІЄНКО

ЗАХІДНО-
ЄВРОПЕЙСЬКИЙ
ЖИВОПИС
У МУЗЕЯХ УКРАЇНИ

Невідомий майстер. Портрет Марії Стюарт. Львівська картинна галерея

ЖИВОПИС ФРАНЦІЇ XVI–XVIII СТОЛІТЬ

В зібраннях українських музеїв найдавнішим твором французького живопису вважають погрудний портрет шотландської королеви Марії Стюарт (Львівська картинна галерея), написаний невідомим майстром між 1559 і 1561 роками. Так більш-менш точно датувати картину ми можемо завдяки... Річ у тім, що пласкі оксамитні шапочки на зразок зображеної на портреті почали носити при французькому дворі у 1559 році, а 1561 року Марія Стюарт вже залишила Францію. Стильові якості твору засвідчують близькість її автора до кола Франсуа Клуе. Разом зі своїм батьком Жаном Клуе він очолював групу художників, що ввійшли в історію як «школа Клуе» й уславились як творці цілої галереї олівцевих і живописних портретів французьких королів та їхніх придворних. Реалізм характеристик, простота й правдивість зробили ці портрети неоціненними документами доби французького Відродження.

Один з майстрів «школи Клуе» — Жан Декур — перебував на службі у Марії Стюарт, що виховувалася при дворі Франціска I, і зробив багато її портретів, з яких збереглися лише олівцеві. Наш портрет написав, очевидно, один із учнів або наслідувачів Декура. Особлива чарівність твору полягає, мабуть, у контрасті між гордовитою пишнотою вбрання і якоюсь беззахисністю юного обличчя. В цьому портреті виявилися дві яскраві особливості французького Ренесансу: по-перше, його придворний характер, по-друге, великий вплив того-

Амбруаз Дюбуа Битва під Фонтен-Франсез Одеський музей західного та східного мистецтва

часного італійського мистецтва, зокрема модного тоді в Італії маньєризму. Художник навмисне видовжив пропорції обличчя, збільшив очі, зменшив уста — одне слово, наблизив образ конкретної людини до маньєристичного ідеалу.

У живопису XVI—XVII віків провідне місце належало батальним картинам, що уславлювали воєнні подвиги королів. Видатний твір цього жанру — єдина в Радянському Союзі картина Амбруаза Дюбуа «Битва під Фонтен-Франсез», зберігається в Одеському музеї західного та східного мистецтва.

Художник народився і вчився в Антверпені, а з 1568 року жив у Парижі, де у 1595 році король Генріх IV наблизив його до себе й доручив написати батальні фрески й картини для палацу Фонтенбло. «Битва під Фонтен-Франсез», певно, одна з цих картин. Художник зобразив бій, що приніс вирішальну перемогу Франції у війні з Іспанією, як кавалерійську сутичку, в центрі якої Генріх IV на здибленому коні кидається назустріч закутим у панцирі ворогам. Вир битви, в якому сплелися тіла живих і вбитих вершників та коней, змальовано напрочуд виразно. Кольорові й тонові контрасти, патетика жестів, динамічність композиції — усе свідчить про вплив фламандської школи, з якої вийшов Дюбуа. Ця створена в першому десятиріччі XVII століття картина, незважаючи на конкретно-історичний характер пейзажу, костюмів і зброї, несе в собі зерна майбутнього «високого стилю», що мав служити звеличенню монарха.

Згодом прагнення до ідеалізації та декоративності спрямувало французьке офіційне мистецтво на шлях пошуку зовнішніх ефектів, зробило його риторичним і пишномовним.

Водночас, осторонь від головної течії, пробивалися джерела демократичного, життєво правдивого мистецтва. Так, у далекій від королівського двору Лота-

рінгії творив свої шедеври живописець Жорж де Ла Тур, на якого плідно вплинула творчість нідерландських послідовників Караваджо. У Львівській картинній галереї експонується підписана Жоржем де Ла Туром картина «Платіж». Це єдиний твір Ла Тура в Радянському Союзі і взагалі рідкісне полотно, бо, хоч нині відомо близько сорока творів Ла Тура, лише вісім з них — підписані. Більшу частину доробку Ла Тура знищила пожежа ще за його життя під час облоги й зруйнування Люневіля та замку лотарінгських герцогів, де зберігались його картини. Внаслідок цього ім'я блискучого майстра надто швидко забули, а його поодинокі полотна приписували різним французьким і нідерландським караваджистам.

Лише 1913 року про Жоржа де Ла Тура заговорили знову, й відтоді майже щороку фахівці відкривали все нові й нові його полотна. Картину «Платіж» (первісна назва «У лихваря») довгий час приписували голландському художнику Герріту ван Гонтгорсту. У 1953 році мистецтвознавець М. Щербачова висловила припущення, що твір цей належить пензлю Жоржа Де Ла Тура, а 1974 року це припущення блискуче підтвердилося: за допомогою рентгену було прочитано авторський підпис на полотні.

Сюжет картини не зовсім ясний: важко сказати, чи старий у центрі картини — скупердяй-лихвар, що позичає або бере у відвідувачів гроші, чи, навпаки, це бідняк, що сплачує борги або податки. Через ці сумніви змінено назву твору. Композиційний центр картини — стіл із свічкою і купою монет. Їх відраховує старий, до них прикута увага присутніх. Вогник свічки освітлює обличчя й руки трьох головних персонажів. Ще троє розмістилися навколо столу, трохи віддалік. Уся композиція нагадує розкриту квітку тюльпана, де три пелюстки дивляться всередину, а три відхилилися назовні.

Як і в творах Караваджо, світло у Ла Тура — найвиразніший зображальний засіб, але використано його трохи інакше. Якщо у Караваджо джерело освітлення перебуває за межами картини й світло струменить зверху і збоку, то в

Жорж де Ла Тур. Платіж Львівська картинна галерея

П'єр Міньяр Юнак у панцирі Одеський музей західного та східного мистецтва.

нічних сценах Ла Тура джерело світла — свічка — своєрідний «учасник» дії. Так, у картині «Платіж» світло немов окреслює коло думок і почуттів людей, їх внутрішню зосередженість, і водночас допомагає глядачеві відчути значущість і певну таємничість того, що відбувається. Хоча пози й жести присутніх здавалось би, спокійні, — в їхніх величезних тінях на стінах відчувається тривога й напруження.

Недарма мистецтвознавці сходяться на думці, що Ла Тур за триста років до появи кінематографа створював у своїх полотнах геніальні «кінокадри». «Платіж» — також «кінокадр»: живі люди, індивідуальні характеристики, кожна деталь красномовна й разом з іншими творить ансамбль, а головне — світло організує, творить опукле життя на пласкому «екрані» полотна. Отже, Ла Тур — один з небагатьох послідовників Караваджо, що підхопили не так форму, як суть його творчості, його реалізм і демократизм. З цих зерен виріс своєрідний живопис Ла Тура. Зміст його картин глибоко життєвий, персонажі конкретні, не вигадані, а списані з натури.

Французький живопис другої половини XVII сторіччя представлений у музеях України кількома характерними портретами. Із зростанням могутності французького абсолютизму аристократичний портрет помітно змінився, набувши рис «високого стилю». Тут усе слугує звеличенню й героїзації моделі. До уваги беруться, насамперед, не її людські якості, а ознаки визначного соціального становища.

Портрет «Юнака у панцирі» П'єра Міньяра (Одеський музей західного та східного мистецтва) зовні парадний, позбавлений психологічної глибини. Принадність рум'яного, пещеного обличчя та млосний погляд юнака дещо суперечать військовому обладунку. П'єр Міньяр, здобувши посаду директора Королівської академії та звання першого живописця двору, уславився портретами багатьох представників французької знаті.

Набагато серйозніший за глибиною психологічної характеристики житомирський «Портрет Марії Манчіні» Якоба Фердінанда Фута. Твір напрочуд гарний — ряснота стрічок, мережива, дорогоцінних прикрас не затьмарює, а, навпаки, відтінює строгу й ніжну красу обличчя, підкреслює жвавість погляду й усмішки. Зображена на портреті племінниця кардинала Мазаріні була першою фавориткою Людовіка XIV.

Придворний художник фламандець Фут створив низку портретів, які довгий час приписувалися П'єрові Міньяру. Якщо припустити, що Марія зображена в двадцятип'ятирічному віці, то твір можна датувати приблизно 1664 роком. Саме тоді в списках королівської академії мистецтв згадується й ім'я Фута.

«Портрет вельможі» Ніколя де Ларжільєра (Харківський художній музей) — типовий зразок французького парадного портрета «високого стилю». Потопаючи в пишних кучерях перуки, в хвилях мережива, оксамиту й шовку, з переможною посмішкою на випещеному обличчі, вельможа тішиться своєю вла-

дою і багатством. Портрет написаний майстерно: віртуозним відтворенням фактури перуки, мережива, шовку, вмінням надати жвавості й виразності погляду, облагородити й витончити риси обличчя художник завдячує школі фламандських живописців — Губо в Антверпені і портретиста Пітера Лелі, учня Ван-Дейка, в Лондоні. Видатний портретист останнього періоду правління Людовіка XIV, а потім Регентства, Ларжільєр не обмежувався вузьким придворним колом, а малював також знатних представників паризького вищого світу, великих чиновників, розбагатілих буржуа. Твори Ларжільєра підготували грунт для розвитку портретного жанру першої половини XVIII століття, коли провідним у французькому мистецтві став стиль рококо.

Гедоністська філософія, що лягла в основу цього стилю, атмосфера гонитви за насолодою, яка панувала в придворних салонах Парижа, обумовили основний тип аристократичного портрета — здебільшого це кокетлива дама, що лукаво й ніжно дивиться на глядача, невтомна учасниця балів і маскарадів. Така «Дама з маскою», написана Алексісом Гріму — учнем Ларжільєра (Київський музей західного та східного мистецтва). У теплій, золотаво-брунатній гамі портрета виявилося захоплення Гріму колоритом і живописною манерою великих фламандців.

За часів Людовіка XV громіздка, пишна парадність офіційного мистецтва XVII століття поступається місцем примхливій витонченості форм. Прямі лінії й кути архітектурної конструкції розчиняються в тендітних завитках і вигинах, площина стіни зникає під живописом і гобеленами.

Законодавцем придворних мод, першим королівським живописцем і декоратором був тоді Франсуа Буше. Йому належить велика кількість композицій — ескізів стінописів та гобеленів для оздоблення нових королівських палаців. Його майстерно написане декоративне панно «Амури» (Київський музей західного та східного мистецтва) — один з багатьох

Якоб Фердінанд Фут. Портрет Марії Манчіні. Житомирський краєзнавчий музей.

варіантів на цю тему — становить чудову живописну симфонію в рожевих, блакитних та сріблясто-сірих тонах. Час виконання панно — 1763 рік. Тоді вже були видані книжки Жана-Жака Руссо «Про суспільний договір, або Принципи політичного права» і «Еміль, або Про виховання» — твори, що так вразили сучасників.

Молода буржуазія протиставила гедонізму, легковажності дворянської культури оновлену філософію і дещо навіть святенницьку мораль працьовитості, скромності, цнотливості. Пафос революції, що назрівала, а згодом здійснилася, найвиразніше відбився в творчості Жака Луї Давіда, засновника напряму революційного класицизму. Герої античної історії в його картинах стали втіленням громадянських ідеалів, їхні подвиги мали надихати сучасників на боротьбу в ім'я свободи, рівності, братерства. Найвідоміші праці Давід створив у роки революо-

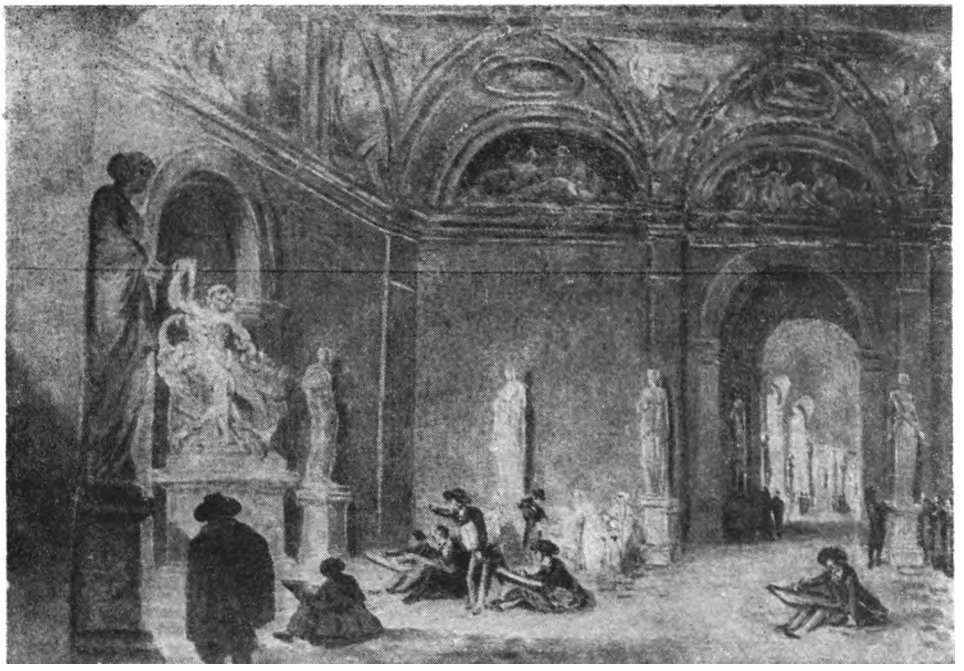

Гюбер Робер. Галерея Лаокоона в Луврі. Житомирський краєзнавчий музей.

ції, під впливом конкретних подій і реальних героїв.

Один з діячів революції, зображений ним 1793 року в «Портреті Лазаря Гоша» (Київський музей західного та східного мистецтва), — славетний полководець революційних військ, керівник розгрому контрреволюції у Вандеї. У 1793 році двадцятичотирирічному Гошу було присвоєно звання генерала за ряд блискучих воєнних перемог. На портреті Давіда він — втілення сміливості, непримиренності, готовності боротися до кінця. На ефесі шаблі — гасло «Vaincre ou mourir» (Перемогти або вмерти). Відповідно до традицій класицизму. Давід дещо ідеалізував риси обличчя Лазаря Гоша, наблизивши його до античних канонів. Але героїчна дійсність оживила ідеальну схему, надала їй романтичного піднесення. (Репродукцію портрета Лазаря Гоша див. на 1-й стор. обкладинки.)

Як історичний і художній документ післяреволюційних років цікавий твір Гюбера Робера «Галерея Лаокоона в Луврі». Твір було написано, коли в залах Лувру експонувалися скарби античної скульптури, вивезені Наполеоном у 1798 року з Італії.

Гюбер Робер — придворний живописець-декоратор — тривалий час був головним хранителем Луврського музею і брав безпосередню участь в організації виставки античних творів. У невеличкому етюді жваво й невимушено змальована сценка, яку художник щодня спостерігав у Луврі: студенти Академії мистецтв захоплено малюють з натури славнозвісну скульптурну групу «Лаокоон». В етюді майстерно передано простір і світлоповітряне середовище, влучно й виразно намальовані постаті.

Олена ШКОЛЯРЕНКО

УКРАЇНІКА

В ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНОМУ ЄДНАННІ

Б. П. Бендзар, Інтернаціоналізм літератури НДР (на матеріалах творів німецьких письменників про Радянську Україну), Львів, «Вища школа», 1979.

Нова праця Б. П. Бендзара присвячена важливій і актуальній темі, яка в радянському літературознавстві досі не була предметом спеціального дослідження. Автор монографії, відомий своїми статтями з питань українсько-німецьких літературних зв'язків кінця XIX — початку XX століття, поставив перед собою завдання розкрити деякі теоретичні аспекти проблеми художнього відображення інонаціональної дійсності в літературі, висвітлити, як прогресивні письменники Німеччини, сучасні письменники НДР змальовують становлення і розвиток нового, соціалістичного суспільства, характер радянської людини. Все це — під кутом зору взаємозбагачення і взаємозближення соціалістичних культур, поглиблення їх інтернаціонального змісту, зростання їх ролі в утвердженні ідей дружби і братерства народів.

Дослідник виходить з тієї засади, що змалювання життя інших народів у тій чи іншій національній літературі є виявом літературних зв'язків, які склалися історично, що звернення до інонаціональної тематики завжди є вираженням потреб внутрішнього розвитку тієї чи іншої літератури. Підхід до теми, спосіб її висвітлення обумовлюється, в першу чергу, ідейною позицією митця, його світоглядом. Без передового світогляду, який допомагає пізнати інонаціональні явища в їх глибинній суті, в їх складних зв'язках і розвитку, слушно зауважує Б. Бендзар, митець не може створити повноцінного художнього полотна справді інтернаціонального звучання. Адже національне й інтернаціональне в літературі та мистецтві не існують ізольовано, а становлять органічну єдність.

Розглядаючи за жанрово-тематичним принципом твори німецьких соціалістичних письменників про Радянську Україну, Б. Бендзар прагне розкрити цю діалектику національного і інтернаціонального, що «є суттю художнього процесу, проявляючись як в ідеї, темі, образах, так і в формі образного мислення»

Кожен з розділів книжки відбиває важливий етап у духовному житті німецького і радянського народів, розкриває своєрідність творчого контактування двох літератур, поглиблює й розширює уявлення читача про творчі пошуки німецьких письменників у розробці актуальної і складної теми, — йдеться про художнє відображення України періоду Жовтневої революції, іноземної інтервенції і громадянської війни; відтворення соціалістичного будівництва в УРСР і життя трудящих Західної України та Закарпаття у 20—30-х роках; подвигу радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни та братерського співробітництва наших країн у післявоєнний період. Спираючись на найкращі здобутки письменників НДР (твори Бехера, Вайнерта, Вольфа, Бределя, Вайскопфа, Зегерс, Ренна, Гермліна та інших), дослідник доходить висновку, що зроблено цінний внесок у створення колективного образу Радянської України. На прикладі однієї з радянських соціалістичних республік німецькі письменники зуміли показати характерні, типові явища життя всього радянського народу, пафос соціалістичного і комуністичного будівництва в країні, пов'язуючи зображення радянської дійсності з революційною і антифашистською боротьбою, з соціалістичним будівництвом у НДР.

Дослідження Б. Бендзара багате на фактичний матеріал: автор провів велику роботу для систематизації творів, тематично пов'язаних з Радянською Україною. В багатьох випадках подано стислий ідейно-художній аналіз творів, присвячених нашій республіці (наприклад, книги В. Бределя «Микола Щорс — герой боротьби проти німецьких окупантів», репортажів Е. Е. Кіша, романів Г. Штайна «Ультиматум», О. Готше «Криворізький прапор» та інших). Значну увагу приділено творам, які допомагають осмислити і збагнути подвиг радянського народу у Великій Вітчизняній війні. Автор монографії наголошує, що джерелом непереможної сили радянської країни є соціалістичний устрій, згуртування народу навколо ленінської комуністичної партії, патріотичне інтернаціональне усвідомлення ним свого обов'язку перед Вітчизною. Привертають увагу сторінки, де розглядаються твори про мирне післявоєнне життя Радянської України в дружній сім'ї народів-братів («Бібліотекарка» Й. Бехера, «Сергій з Харкова» А. Зегерс, «В ім'я миру» А. Цвейга, цикл віршів «На трасі» В. Ліндемана та ін.).

Розкриваючи плідність взаємодії і взаємозбагачення культур двох дружніх соціалістичних країн, дослідник переконливо показує, як мотиви інтернаціоналізму, солідарності і дружби народів у творчості письменників НДР поступово переростають із елементів тематики в нову естетичну якість літератури соціалістичного реалізму, дають їй могутній стимул для дальшого розвитку.

Незважаючи на певну описовість, не завжди глибоке історико-літературне та естетичне осмислення деяких літературних фактів, праця Б. Бендзара безумовно потрібна і цікава як така, що досліджує суттєві явища в процесі інтернаціонального єднання культур НДР і Радянської України.

Ярослава ПОГРЕБЕННИК

ФАКТИ — ПОДІЇ — ЯВИЩА

У лютневому номері угорського журналу «Нап'яінк» («Наші дні»), який виходить у м. Мішкольці, видрукувана стаття викладача Егерського педінституту Іштвана Ч. Варги під назвою «Київські унгаристи». Вона повністю присвячена аналізу сьомого числа «Всесвіту» за минулий рік

Детально аналізуючи угорські матеріали цього номера, автор відзначає, як особливо вдалі, добірку віршів Аттіли Йожефа, підготовлену Миколою Лукашем, поезії Ласло Надя в перекладах Юрія Шкробинця та Володимира Фединишинця, цикл сонетів Іштвана Шимона в перекладах Івана Мегели та Петра Іванова.

Високу оцінку угорського літературознавця дістала стаття Івана Мегели про творчість класика угорської літератури Жигмонда Моріца, а також літературний портрет Тібора Дері, написаний польською дослідницею Терезою Воровською, та розвідка московського критика Володимира Огнєва про угорську прозу 60-х років.

Іштван Ч. Варга нагадав про добру традицію обміну викладачами, яка існувала між Київським і Дебреценським університетами. Теплими словами згадані Воліна Пасічна, Дмитро Павличко, Юрій Шкробинець, які багато роблять для зміцнення культурних зв'язків між сусідніми народами.

* * *

Кубинський журнал «Революсьйон і культура» (№ 84, 1979 р.) вмістив статтю кубинської письменниці Роси Ілеани Боудет, присвячену перекладацькій діяльності поета Дмитра Павличка і київської іспаністки Маргарити Жердинівської. Книга поезій видатного кубинського поета та революціонера Хосе Марті, що вийшла на Україні в перекладах Дмитра Павличка, пише Р. І. Боудет, дуже точно відтворює поетичний світ та духовну велич кубинського народу, які живуть у віршах Марті.

Завдяки перекладам Маргарити Жердинівської український читач мав змогу познайомитися з багатьма творами кубинської та латиноамериканської літератури, серед яких романи «Разом з народною міліцією» Сесара Леанте, «Хуан Кінкін» Самуеля Фейхоо, «Концерт барокко» Алехо Карпентьєра, поезії Ніколаса Гільєна, Анхеля Аух'єра, Елісео Дієго та інших. Маргарита Жердинівська вдало поєднує перекладацьку діяльність з літературно-критичною. Куба вдячна українським перекладачам за їх велику та самовіддану працю, пише Р. І. Боудет.

* * *

Варшавський журнал «Твурчосць» (№ 12, 1979) опублікував добірку віршів київської поетеси Світлани Йовенко в перекладі Кристини Мілобендзької.

ОДНОПОЛЧАНИН СІМОНА БОЛІВАРА

Ім'я Сімона Болівара — героя визвольної боротьби народів Латинської Америки в першій чверті минулого століття, широко відоме. Значно менше знають про його соратників і особливо тих добровольців, які залишили свою батьківщину і, подолавши безліч перепон, прибули на далекий континент, щоб допомогти латиноамериканським патріотам скинути ненависне ярмо заокеанської метрополії.

Серед волонтерів-інтернаціоналістів були і вихідці з тодішньої Російської імперії — капітан Дмитро Чичерін та військовий інженер Михайло Скибицький. Наша розповідь про М. Скибицького, який народився і виріс на Поділлі, в селі Корчівка.

Кінець XVIII — початок XIX століття позначений патріотичним піднесенням, пробудженням визвольних настроїв серед різних прошарків прогресивної громадськості Росії. Поляк за національністю, молодий Скибицький болюче пережив втрату Польщею незалежності. Водночас він глибоко співчував українцям, які терпіли соціальний та національний гніт з боку царського самодержавства.

Нестримне бажання із зброєю в руках битися проти ненависної монархічної тиранії змусило 30-річного Михайла Скибицького вирушити до Латинської Америки, де Сімон Болівар готувався до вирішальних боїв з іспанськими колонізаторами. На початку 1824 р. Скибицький виїхав з Петербурга до Швеції, потім — до Англії і через чотири місяці дістався до Перу.

Для забезпечення переможного завершення багаторічної боротьби Сімон Болівар поповнював свої війська свіжими силами і зброєю. Особливо гострою була потреба в кваліфікованих офіцерських кадрах. Отож Михайло Скибицький, який мав військово-інженерну освіту і володів кількома іноземними мовами, був відразу ж зарахований до визвольної армії у званні поручика і згодом став однією з найдовіреніших осіб Визволителя, як називали Сімона Болівара.

Коли ж незалежність стала реальністю, Сімон Болівар та інші керівники патріотичних сил Латинської Америки зосередили зусилля на зміцненні оборони (відповідно й економіки) республіки Велика Колумбія, проголошеної ще 1819 року. Першочерговість воєнних завдань диктувалась як існуванням загрози збройної інтервенції з боку Іспанії, в руках якої залишались Куба та Пуерто-Ріко, так і агресивними намірами Сполучених Штатів Америки по відношенню до молодої республіки: в 1823 р. США проголосили так звану «доктрину Монро», що виправдовувала втручання янкі у внутрішні справи країн Латинської Америки.

На той час Скибицький був призначений офіцером генерального штабу, відповідальним за формування інженерних підрозділів та будівництво фортифікаційних споруд. Капітан Дмитро Чичерін працює поряд з ним. Добрі взаємини, що відразу склалися між двома патріотами-інтернаціоналістами, переросли у велику дружбу. Обидва вірили: самовідданою боротьбою в далекій Латинській Америці вони наближають час соціального та національного визволення і трудящих своєї батьківщини.

Болівар залучив Скибицького і до розробки проекту міжокеанського каналу. Інженер з України висунув дуже цікаву пропозицію: замість спорудження надзвичайно дорогого каналу через Панамський перешийок, з'єднати верхів'я колумбійських річок Каука і Атрато на півночі та Напіпі і Сан-Хуан — на півдні, в результаті чого між Тихим і Атлантичним океанами створювалася важлива в економічному і стратегічному відношеннях водна артерія. Задум Скибицького був простим і сміливим, проте він значно випереджав тогочасні технічні можливості гідробудування і тому практично не міг бути здійснений.

Ентузіазм і самовідданість Михайла Скибицького не лишилися непоміченими. В жовтні 1826 р. він дістав підвищення — чин капітана колумбійської армії. Ще через півроку Болівар підписав наказ про присвоєння Скибицькому звання майора.

Наприкінці 20-х років для Сімона Болівара і його дітища — республіки Велика Колумбія настали тяжкі часи. Не розуміючи державної мудрості і далекоглядності Визволителя, прагнучи розподілу республіки, сепаратисти, зрештою, домоглися свого: Велика Колумбія перестала існувати, на її території утворився ряд незалежних держав. Сімон Болівар,

хворий і знесилений, відійшов від державної діяльності і незабаром помер.

Як же поводить себе в цій новій ситуації Михайло Скибицький? Він вирішує залишитися в Латинській Америці. Під час війни за незалежність у Скибицького склалися дружні стосунки з відомим діячем антиіспанського руху Хосе Антоніо Паесом, який очолював тоді загони безстрашних льянерос — жителів латиноамериканських рівнин. Після розпаду Великої Колумбії Паес став президентом Венесуели і запросив Скибицького служити в збройних силах країни.

Безмежна відданість волонтера справі незалежності Латинської Америки, сміливість, глибокі знання і великий досвід — все це сприяло плідній діяльності Скибицького на різних відповідальних посадах у венесуельській армії.

Вихідець з найбідніших верств населення, Паес був людиною малоосвіченою. Коли він вирішив написати і видати свої спогади про участь у війні народів Латинської Америки за незалежність, то звернувся по допомогу знову ж таки до Скибицького. Робота над спогадами президента Венесуели захопила Михайла, який розумів значення майбутньої книги для нащадків — і латиноамериканців, і своїх земляків. Проте на той час відбулася подія, яка внесла суттєві корективи до питання про видання мемуарів: доброволець отримав з батьківщини звістку про те, що польські патріоти разом із своїми російськими братами готують повстання проти царського самодержавства. Про поразку декабристського повстання 1825 року він уже знав, але ніколи не вірив у те, що самодержавство подолає борців.

Це визначило його дальше життя. В серпні 1831 р. Скибицький виїздить до Європи, взявши з собою рукопис, який має намір видати у Франції (в тогочасній Венесуелі книгодрукування практично не існувало). Події розвиваються драматично.

«Прибувши у Бордо, — пише Скибицький із Франції президенту Венесуели, — я дізнався про капітуляцію Варшави. Відкриюсь Вам, мій генерале, я був ладен відступитися, тільки надія, що не все втрачено, надихала мене продовжити шлях до Парижа, який дуже скоро наповнився емігрантами з Польщі, — серед них я зустрів кількох давніх товаришів і родичів. Вони повідали мені сумну історію про катастрофу».

Шлях на батьківщину для Скибицького був відрізаний. В Росії лютувала реакція, самодержавство жорстоко розправлялося з борцями за волю. Наступні Михайлові плани пов'язані з Латинською Америкою: в Парижі його тримають тільки мемуари Паеса, публікація яких затримується. Тим часом Скибицький активно включається в роботу революційної еміграції. Так минають дні, тижні, місяці, аж до 1835 року, коли Михайло Скибицький знову круто ламає свою долю.

З листів сестри Францішки, що жила в рідній Корчівці, він дізнається про смерть батьків. Необхідно залагодити справу із спадщиною. Перебування у Франції дуже ускладнило матеріальне становище Михайла, який до того ж тяжко захворів.

Скибицький прекрасно розумів, що побачитися з сестрою буде непросто. Після тривалого таємного листування брат і сестра домовилися зустрітись у Львові. Проте спроба отримати візу в австрійському посольстві в Парижі, очевидно, закінчилася для Скибицького невдачею, бо він наважується на відчайдушний крок: звернутись до царського посольства в Парижі по дозвіл на в'їзд до Росії. План був такий: їдучи через Австрію, зупинитись у Львові, побачитись із сестрою і, не заїжджаючи в Росію, де на нього безумовно чекала жорстока розправа царських властей, повернутись до Франції. Та хоча пред'явлені прохачем документи і виключали можливість його участі як у повстанні декабристів, так і у виступі польських патріотів, факт майже десятирічного перебування Скибицького в бунтівній Латинській Америці надзвичайно стурбував миколаївських дипломатів. Крім того, один з родичів Михайла — Казимир Скибицький — виявився активним учасником останніх подій. В липні 1835 р. посланник Медем видав, нарешті, Скибицькому паспорт на в'їзд до Росії, але одночасно попередив про підозрілу особу київські власті. «Неодмінно затримати й обшукати ще на кордоні імперії» — такою була реакція київського генерал-губернатора Гур'єва.

На початку вересня 1835 р. Скибицький залишив Париж. У його багажі — книги, укази Болівара та Паеса про присвоєння військових звань, мундир підполковника збройних сил Венесуели. Через хворобу та осіннє бездоріжжя він їде аж надто повільно, тільки наприкінці жовтня дістається, нарешті, Львова.

...Скінчився жовтень і розпочався листопад 1835 р., але Францішка у місті не з'являлася. Нам поки що невідомо, чому вона не змогла прибути на таку бажану зустріч з братом — швидше за все царські власті просто не дозволили поїздку за кордон представниці «бунтівної» родини Скибицьких.

Тим часом перебуванням російського підданого у Львові зацікавилася австрій-

ська таємна поліція. Служба Скибицького у військах Болівара давала всі підстави зробити висновок про те, що у Львові опинився непримиренний противник монархії і переконаний демократ. Отож губернатор Галичини барон Кріг наказавши затримати волонтера, звернувся 11 листопада з листом до київського генерал-губернатора, якого повідомив про готовність передати Скибицького до рук царських властей.

У прикордонному містечку Радзівіллові Михайла ретельно обшукали і допитали. Всі його папери, книги, речі перейшли до рук царських митників, особливу увагу яких привернув знайдений у Скибицького офіцерський мундир. Вони довго не вірили, що ця постаріла, виснажена хворобою і постійними тривалими переїздами людина — колишній підполковник венесуельської республіканської армії, і тому наказали Скибицькому дати письмове підтвердження, що мундир дійсно належить йому. Після обшуку і допиту Скибицькому наказали «негайно відправитися, не заїжджаючи на місце жительства, прямим шляхом до Києва і після прибуття туди відразу ж з'явитися до його сіятельства пана генерал-губернатора».

Однак Скибицький заїхав до рідної Корчівки і лише після зустрічі з сестрою вирушив до Києва, куди прибув в середині грудня.

Генерал-губернатор Гур'єв не наважився сам визначити Скибицькому міру покарання і звернувся з докладним листом до шефа жандармів, графа Бенкендорфа за вказівками з цього питання. Скибицького ж залишили в Києві під суворим наглядом поліції.

Наприкінці січня надійшла відповідь з Петербурга.

«Відношення Вашого сіятельства від 28 грудня минулого року за № 2108 я мав щастя доповідати государю імператору, — писав Бенкендорф. — Його величність височайше повеліти зволив... Михайла Скибицького допитати, чи точно він служив у колумбійських республіканських військах, і в такому випадку заслати його до Вятки».

Отримавши царське розпорядження, київські власті негайно приступили до його виконання: 3 лютого 1836 р. Скибицького викликали на допит до старшого поліцмейстера міста. Михайло пишався своєю участю в героїчній антиіспанській епопеї і не збирався заперечувати, що укази Болівара, Паеса та інші «радзівіллівські» документи належать йому. Якраз це й було потрібне київським сатрапам Миколи І. Вже 6 лютого Гур'єв розпорядився відправити Скибицького «під надійним наглядом» на заслання до Вятки.

Багатокілометровий шлях від Києва до Вятки остаточно підірвав здоров'я волонтера Болівара. Тяжка хвороба його особливо загострилася після прибуття на місце заслання. Нові друзі — російські та польські засланці умовили Скибицького звернутися до Бенкендорфа з проханням дозволити відбувати покарання у Веселому Куті, на Таращанщині. І знову справа Скибицького потрапляє до начальника Третього відділення, і знову, як і вперше, Бенкендорф доповідає про неї російському самодержцю. Зрештою, прохання Скибицького було задоволено. За розпорядженням Миколи за ним встановили постійний таємний нагляд. Іншою умовою була заборона виїжджати з селища. Скибицький прожив у Веселому Куті десять років. Нужденне, напівголодне існування, вимушене усамітнення в глушині, однак, не зламали його волі, прагнення до боротьби. Не сподіваючись на звільнення, він обмірковує плани втечі.

В лютому 1846 р., виготовивши фальшивий паспорт, Скибицький залишив Веселий Кут і вирушив у напрямку західного кордону Росії. Проминув без перешкод Київську губернію, дістався до подільського містечка Летичів, де вирішив перепочити. Тут його й заарештувала поліція. Спроба втечі надзвичайно стривожила місцеві власті, з цього приводу по західних губерніях Росії було розіслано спеціальний циркуляр. Розпочалося тривале судове розслідування «вчинку» Скибицького. Блюстителів порядку цікавили не стільки деталі самого «вчинку», скільки вся складна і незвичайна історія життя підсудного. Та винести остаточного вироку в справі Скибицького суддям так і не довелося. В липні 1847 р. він помер.

На цьому можна було б і закінчити розповідь про героїчне і трагічне життя цього істинного волонтера свободи, але в читача може виникнути питання про долю документів Скибицького за підписами Болівара та Паеса, про долю підготовлених ним до друку мемуарів першого президента Венесуели. Частина цих матеріалів зберігається в архівних фондах. Спогади президента Паеса поки що не виявлені. Не виключено, що вони якось потрапили до Росії і в майбутньому їх пощастить розшукати в архівах чи рукописних фондах бібліотек, а, отже, і зробити приступними для ширшого кола вчених та читачів.

Андрій СТРІЛКО

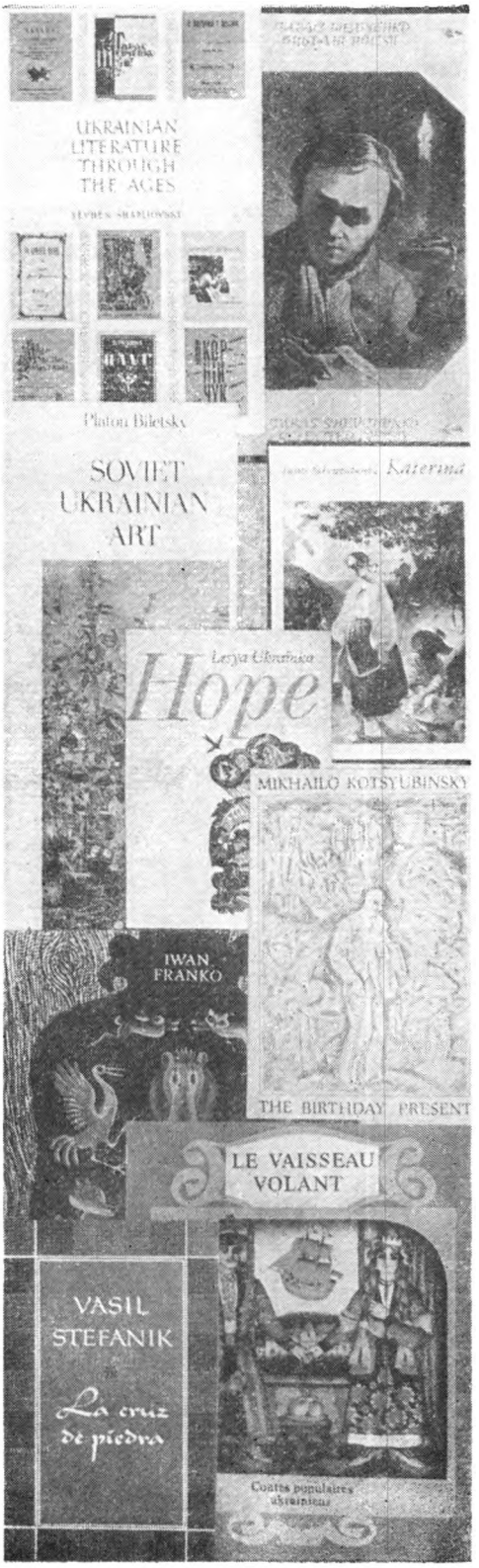

В ПЕРЕКЛАДІ З УКРАЇНСЬКОЇ

Рік у рік видавництва республіки випускають іноземними мовами суспільно-політичну, художню, туристську, краєзнавчу літературу, численні видання образотворчого мистецтва та музики, підручники. **Який сьогодні стан справ у цій галузі? Що планується видати ближчим часом? Які критерії добору творів і шляхи їх популяризації за рубежем?** На ці запитання читачам «Всесвіту» відповідає головний редактор головної редколегії художньої, дитячої літератури та літератури з питань мистецтва Держкомвидаву УРСР Т. І. Сергійчук.

— Насамперед, про критерії. Добираючи твори для перекладу, видавництва дбають про те, щоб якнайкраще репрезентувати за рубежем багатство й розмаїтість української радянської літератури і мистецтва,— каже Тарас Іванович. — Яскраві, талановиті твори допомагають зарубіжним читачам глибше пізнати радянський спосіб життя.

Серед видань української радянської літератури і мистецтва, що вийшли в світ кількома іноземними мовами протягом 1976—1979 років, — «Бур'ян» і «Червона хустина» А. Головка, «Нюрнберзькі репортажі» Я. Галана, «Зачарована Десна» О. Довженка, збірка новел «Зірниці» та роман «Циклон» О. Гончара, «Гуси-лебеді летять» М. Стельмаха, «Європа-45» П. Загребельного, «Гнівний стратіон» В. Земляка, збірник поезій «Великий Жовтень». Заслуговують на увагу «Вибрані поезії» П. Тичини (паралельно французькою й українською мовами) та «Вибрані поезії» М. Рильського (англійською й українською мовами).

Зарубіжному читачеві прислужиться ілюстрований публіцистичний нарис «Радянська Україна» — своєрідний щорічник Політвидаву України, праці П. Бі-

лецького «Українське образотворче мистецтво» (окремо англійською та французькою мовами), Ю. Станішевського «Український радянський театр» та В. Кудіна «Українське радянське кіномистецтво» (обидві англійською мовою), випущені «Мистецтвом» минулого року.

У доробку Політвидаву України слід відзначити також серії «Під зорею братерства» та «Возз'єднанням оновлений край» (до 40-річчя возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною). Тема боротьби проти українського буржуазного націоналізму — одна з провідних у романі Б. Бойка «Липовий цвіт сорок першого», виданому «Дніпром», де побачили світ і такі яскраві, гостро викривальні книги, як «Нюрнберг 1945» Я. Галана, публіцистичні збірки «Люди без батьківщини», «Лицарі зради», «Приречені історією».

Нещодавно розроблено перспективний план випуску в республіці основних видань іноземними мовами на 1980—1985 роки. Як і раніше, видаватимемо незмінно популярну класику — твори Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, І. Нечуя-Левицького, О. Кобилянської, а з українських радянських письменників — П. Тичини, М. Рильського, О. Довженка, Ю. Яновського, О. Гончара, М. Стельмаха, П. Загребельного та багатьох інших. Готується антологія української поезії.

Що ж до суспільно-політичної літератури, то ближчим часом вийдуть друком книги В. Забігайла «В сім'ї вольній, радянській», В. Дмитрука «Спорт і мир», О. Огнєвої «Свобода совісті радянської людини» та інші.

Останнім часом пожвавилося співробітництво видавництв УРСР із видавництвами братніх соціалістичних країн. «Карпати», приміром, кооперуючись з угорськими і словацькими колегами, здійснюють систематичний випуск суспільно-політичної та художньої літератури, в тому числі творів українських радянських письменників. «Дніпро» разом з берлінським видавництвом «Дер Морген» підготувало й випустило для НДР роман І. Григурка «Канал». Цікавий фотоальбом «Київ — Краків» створили фахівці

з «Мистецтва» і краківського видавництва «КАВ». Ще приклади співробітництва: видані одеським «Маяком» і варненським видавництвом «Г. Бакалов» збірка поезій «Дві хвилі» та збірка оповідань «Береги»; збірка творів молодих поетів Донбасу і міста Магдебурга «Рукостискання друзів», здійснена завдяки зусиллям видавців УРСР і НДР. Цікаво представили творчість видатних композиторів Леонтовича і Бартока «Музична Україна» та аналогічне угорське видавництво.

Варто послатися і на досвід «Веселки», яка щороку випускає чотири-п'ять назв книжок іноземними мовами. Співавтор збірки «Від Дніпра до Дунаю» (про дітей — учасників антифашистської боротьби)— болгарське видавництво «Народна младеж», книжку «Пантоммель малює море» кияни готували разом з німецьким видавництвом «Кіндербухферлаг», налагоджено зв'язки з чехословацьким «Альбатросом», румунським видавництвом ім. І. Крянге.

В майбутньому такі контакти, безумовно, розвиватимуться.

Як ми пропагуємо за рубежем свої видання?

Певно, насамперед, слід сказати про міжнародні книжкові виставки-ярмарки. Продукція наших видавництв іноземними мовами була представлена на книжкових виставках у Лейпцігу, Лос-Анджелесі, Франкфурті-на-Майні і багатьох інших. Особливо велику роль у пропаганді наших видань відіграли І і ІІ Московські міжнародні книжкові виставки-ярмарки. Зараз ми активно готуємося до третьої такої виставки, що відбудеться наступного року. Постійно видаються рекламні матеріали, спеціальний анотований каталог, що розсилається відповідним організаціям і фірмам 40 зарубіжних країн. Допомагають і республіканське радіо, преса. Велике значення мають особисті контакти працівників видавництв і книготорговельних організацій з нашими замовниками. Найбільшим попитом користуються твори художньої і дитячої літератури, а серед постійних наших читачів — любителі української книги з Польщі, Чехословаччини, Югославії, В'єтнаму, Болгарії, НДР, Франції, Японії та багатьох інших країн. Ми намагаємося вдовольняти всі замовлення зарубіжних фірм — створено, наприклад, фонд найкращих видань, до якого «Укркнигоекспорт» звертається, коли надходить повторне замовлення на ту чи іншу книгу.

Як бачите, зроблено немало, але життя не стоїть на місці, раз у раз висуваючи нові невідкладні проблеми, що вимагають найдоцільнішого рішення. Адже міжнародні літературні зв'язки нині — невід'ємна складова нашого повсякдення.

Інтерв'ю взяла
Ніна СЛАВІНА

ФАКТИ — ПОДІЇ — ЯВИЩА

Група українських митців у складі вокально-інструментального ансамблю «Кобза», солістів Київського театру опери та балету Л. Данченко і заслуженого артиста УРСР В. Некрасова, заслуженої артистки УРСР В. Кочур і тріо бандуристок Львівської філармонії Н. Хаман, Р. Василевич і М. Сирняк з успіхом демонстрували своє мистецтво в столиці Монгольської Народної Республіки Улан-Баторі й місті-новобудові Дархан. «Українські артисти запропонували чудову програму, в якій музика, вокал і художнє оформлення злилися в яскраве, захоплююче видовище», — сказав співробітник виконкому Федерації монгольських організацій миру й дружби Ч. Ганболд.

* * *

Самодіяльний народний ансамбль танцю «Смеречина» з Вижниці став переможцем XII Міжнародного фестивалю фольклору народів гірських земель у Закопане, де змагалися фольклорні ансамблі з Іспанії, Італії, Югославії, Греції, Норвегії, Швеції, Фінляндії, Англії, Франції, Монголії, Туреччини.

* * *

Японська художньо-комерційна фірма «Геккосо» виступила організатором персональної виставки харківського художника Б. О. Колесника у Токіо. Для виставки відібрано понад сімдесят картин митця.

ХРЕСТОНОСНІ АДВОКАТИ ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ

Після закінчення другої світової війни минуло вже 35 років. Відтоді прогресивні сили світу ведуть безперервну боротьбу за виключення війни як засобу розв'язання міжнародних проблем.

Особливо значних успіхів досягла ця боротьба в 70-ті роки. Було підписано ряд двосторонніх та багатосторонніх договорів між країнами з різним суспільно-політичним ладом, врегульовано чимало спірних проблем, що залишилися після війни. Хельсінкська Нарада з питань безпеки й співробітництва в Європі, скликана за ініціативою соціалістичних країн, остаточно закріпила державні кордони, що склались на континенті історично. Учасники Наради врочисто проголосили відсутність взаємних територіальних претензій, зобов'язавшись утримуватися від погроз війною при розв'язанні спірних питань.

Усі ці незаперечні перемоги політики мирного співіснування — добросусідські взаємини, торговельні, культурні та наукові контакти не з'явилися самі по собі. Миролюбні сили планети вибороли їх у впертому змаганні проти антикомунізму й реваншизму, апологети яких і досі не бажають примиритися зі своєю поразкою. Поряд з іншими засобами ведення ідеологічних та політичних диверсій, шаленої психологічної війни проти розрядки імперіалістична реакція широко використовує реакційний клерикалізм.

Реакційні сили прагнуть замаскувати церковними гаслами свої антинародні дії й, спекулюючи на релігійних почуттях, забезпечити собі підтримку широких мас.

Найвойовничішими антирадянцями і противниками мирного співіснування вважаються серед клерикалів Заходу деякі ієрархи емігрантських релігійних об'єднань. Брак будь-яких зв'язків з основною масою своїх народів, які успішно будують нове суспільство, прогресуюча асиміляція, очевидна для всіх тверезомислячих людей нереальність планів реставрувати капіталістичний гніт — усе це прирікає контрреволюційну еміграцію на остаточне зникнення з політичного обрію.

Незважаючи на штучне самопідбадьорювання, емігрантські «теоретики» та «політики» цілком усвідомлюють свою приреченість. Щодалі частіше на шпальтах їхньої преси з'являються вимушені визнання про банкрутство. «Втеча від політики, — писала нещодавно бандерівська газета «Шлях перемоги», — стала загальним явищем». «Багатьох

перестають вже цікавити визвольні справи України», — в тон бандерівцям жаліється клерикально-націоналістична газета «Вісник», що видається в Канаді. І це в той час, зазначає мельниківське «Українське слово», коли «попит» на антисоціалістичні та антирадянські акції постійно зростає. Таких висловлювань представників різних емігрантських угруповань можна було б навести безліч.

Зараз однією з найголовніших ставок імперіалістичних кіл у підривній діяльності проти реального соціалізму стає ставка на націоналізм. Через те певна частина клерикальної верхівки емігрантських церков бере на озброєння націоналістичні гасла, експлуатуючи релігійні почуття.

Діяльність буржуазних націоналістів і реакційного духовенства як у галузі внутрішнього емігрантського життя, так і в політиці незаперечно свідчить про те, що процес зближення між ними посилюється. Це зумовлено рядом особливостей, притаманних тільки українським емігрантським клерикалам. По-перше, вони ні в церковно-адміністративному, ні в канонічно-віросповідному відношенні не мають нічого спільного з віруючими України. Греко-католицька церква Західної України ще на своєму Львівському соборі 1946 року прийняла рішення про скасування унії й повернення до Руської православної церкви. Нині на Україні немає жодної уніатської парафії. І лише закордонні парафії, підбурювані націоналістами й деякими ватіканськими реакціонерами, відмовились виконати постанови собору. Уніатська церква продовжує функціонувати під назвою Української католицької, що безпосередньо підпорядкована Східній конгрегації римської курії.

Що ж до православних емігрантів українського походження, то вони переважно належать до так званої Української автокефальної церкви, яка вже давно припинила свою діяльність на Україні. Автокефальну (тобто «самостійну») церкву було штучно, всупереч волі віруючих і священиків, утворено декретом петлюрівської Директорії від 1 січня 1919 року. 1930-го ж, коли віруючим стали відомі численні факти антирадянської діяльності її ієрархії, ця церква прийняла рішення про самоліквідацію. Та під час війни, за наказом окупаційних властей, автокефальну церкву було відновлено і її верхівка вірою й правдою служила гітлерівцям. Рятуючись від розплати за скоєні злочини, автокефалісти слідом за своїми хазяями втекли на Захід, де й понині прикривають свою антирадянську діяльність рясою священнослужителів.

Як уніатська, так само й автокефальна церкви створювалися з політичною метою. Перша для того, щоб полегшити Речі Посполитій зполонізувати й покатоличати українські землі, а друга — для ідеологічного забезпечення українського буржуазного націоналізму: щоб ізолювати українських трудящих від російських і розділити росіян і українців за релігійною ознакою.

Чи не з найбільшою очевидністю однакова політична природа буржуазного націоналізму й реакційної емігрантської церковної ієрархії проявляється в ставленні до такої фундаментальної проблеми сучасності, як війна та мир. В їхній тактиці щодо цього можна відзначити кілька етапів. Протягом перших повоєнних років вони були впевнені, що незабаром спалахне третя світова війна, цього разу між США й Радянським Союзом. Великі надії покладалися на атомну бомбу, монополію на яку мали тоді американці.

Націоналістичні клерикали практично готувалися до війни. На території Західної України уніатські священики допомагали залишкам бандерівських банд, поширювали антирадянські поголоски, прагнучи тим самим загальмувати процес соціалістичного будівництва. В церквах переховувалася зброя, радіопередавачі, націоналістична література. Одночасно на Заході вищі уніатські сановники робили все що було в їхніх силах, для врятування воєнних злочинців з-поміж українських націоналістів та інших зрадників від справедливої кари.

Це робилося кількома способами. Дехто намагався маскувати сутаною злочинне минуле фашистських найманців, надавати їм респектабельного вигляду безневинних

служителів культу. Саме такою далекою від політики людиною зображали на сторінках клерикально-націоналістичної преси Івана Гриньоха — колишнього капелана горезвісного оунівського батальйону «Нахтігаль», що вже з перших днів війни зажив лихої слави кривавою розправою над прогресивною інтелігенцією Львова. Таким змальовували й колишнього головного капелана дивізії СС «Галичина» Василя Лабу та інших «духовних пастирів» того ж гатунку, які не тільки закликали з амвонів допомагати «великій армії фюрера», але й самі брали безпосередню участь у фашистських злочинах. Багатьох з них відзначено гітлерівськими орденами та медалями, а І. Гриньох удостоївся навіть Залізного хреста.

Не можна не згадати й нинішнього главу українських православних церков США й Західної Європи Мстислава (Степана Скрипника). Племінник С. Петлюри, полковник його армії, він утік після розгрому Директорії до панської Польщі й там продовжував свою антинародну діяльність. Одночасно виконував завдання польської дефензиви та німецького абверу. Після вторгнення німецько-фашистських військ на Україну Степан Скрипник служив окупантам, допомагаючи їм утверджувати кривавий «новий порядок». Для кращого маскування його, за наказом гестапо, навесні 1942 року висвячують на спископа «Української автокефальної православної церкви» під ім'ям Мстислава. Новоспечений єпископ, підбадьорений увагою окупантів до його особи, служив їм ще завзятіше. І ось цей воєнний злочинець також усіляко рекламує себе відданим служителем бога.

Багато вчорашніх фашистських прислужників раптово «відкривали» в себе покликання до служби божої. «Ми й оглянутися не встигли, — згадував відомий канадський письменник Джон Вір, — як з'ясували, що збагатилися сотнями новоспечених священиків уніатської і православної віри... Причому чимало з них змінили есесівські мундири на ряси...» Серед них були й колишній поліцай С. Гавриш, який нині втішається великою повагою серед націоналістичної еміграції як активний баптист, і О. Гарбузюк — під час війни він співробітничав з гітлерівцями, а в повоєнні роки розгорнув активну антирадянську діяльність: став керівником націоналістичного Всеукраїнського євангельсько-баптистського братства.

По-націоналістичному настроєна емігрантська ієрархія настирливо зверталась до західних політичних діячів з проханням не видавати радянському правосуддю воєнних злочинців українського походження, зображаючи їх жертвами релігійних переслідувань. З цією метою тодішній голова уніатів у Західній Європі архієпископ Іван Бучко апелював до римської курії з проханням вплинути своїм авторитетом на державних діячів капіталістичних країн, щоб ті не виконували Ялтинських угод, підписаних на початку 1945 року. В США таку саму діяльність розгорнув уніатський митрополит Костянтин Богачевський.

Протягом усіх повоєнних років націоналістичні клерикали надавали й надають колабораціоністам моральну й матеріальну підтримку. Особливо вагомою була ця підтримка в перші повоєнні роки, коли помірковані буржуазні кола ще дбали про свою репутацію. Матеріальна допомога йшла через архієпископа Бучка, який, бажаючи показати свої заслуги перед українським буржуазним націоналізмом, писав 1948 р. в клерикально-націоналістичній газеті «Америка»: «Ще не час говорити про ті великі діла, які св. Отець і Апостольська Столиця зробили для рятування української спільноти (тобто поліцаїв, старост, «дивізійників». — О. В.). Я скажу одним словом, що через українського міністра скарбу були б напевно не перейшли ті мільйони на наші потреби, які перейшли з ватіканського скарбу через мої руки».

Клерикали робили все, на що були спроможні. Чимало колишніх поліцаїв, старост, есесівців з дивізії «Галичина» та інших колабораціоністів уникло справедливої кари й добре влаштувалося в капіталістичних країнах, бо для розв'язання нових воєнних авантюр, детальні плани яких уже розроблялися в американських штабах, потрібні були досвідчені ландскнехти. Нещодавно розсекречені американські доку-

менти неспростовно свідчать, що при плануванні бойових дій проти СРСР особливу роль відводили антирадянській еміграції. Автори воєнних проектів виходили при цьому з конкретних дат. За першим варіантом плану «Дропшот», наприклад, агресія проти Радянського Союзу мала розпочатися 1 січня 1950 року, за іншим варіантом — 1 січня 1957 року.

Однак сподівання реваншистів не справдилися. Прогресивні сили планети зуміли запобігти новій воєнній катастрофі. Докорінні зміни в світовому співвідношенні сил, зміцнення позицій і впливу соціалізму в світі, успіхи антиімперіалістичної революційної боротьби народів створили необхідні умови для зміцнення миру і міжнародної безпеки, для розрядки міжнародної напруженості.

Реалістичні тенденції набрали сили й у середовищі релігійних об'єднань. Найбільш далекоглядні церковники усвідомили, що прагнення до миру серед західної громадськості зростає, зростає в світі й авторитет соціалістичних держав, марксистсько-ленінських ідей, тому продовжувати стару, відверто антикомуністичну політику апології нової війни — це означає відштовхувати віруючих од церкви, поглиблювати кризу релігії. Боротьба між крайніми антикомуністами й тими клерикальними діячами, котрі виступали за пристосування до нового співвідношення сил на міжнародній арені, з особливою рельєфністю виявилася на II Ватіканському соборі, який проходив у 1962—1965 рр. І тут, як завжди, уніатсько-націоналістичні елементи опинилися на крайньому правому фланзі, виступаючи в ролі прислужників світового імперіалізму.

Реакційні сили використовували контрреволюційну еміграцію для нападок на тих діячів католицької ієрархії, котрі виступали за заборону термоядерної зброї, проти нової світової війни. Характерні в цьому контексті деякі статті з націоналістичного журналу «Український самостійник», що виходив у Мюнхені. Лейтмотив у них становили заклики до уніатських єпископів, які брали участь в роботі собору, «вказати на небезпеку скрайнього пацифізму». А щодо заяв деяких католицьких прелатів про аморальність війни, то журнал пропонував не «трактувати їх поважно».

Які ж аргументи на підтвердження своїх постулатів наводили противники «скрайнього пацифізму»! Жодних, якщо не враховувати їхньої патологічної ненависті до всього радянського, до комуністичних ідей. Вони вперто проголошували: «війна є не тільки правом, але й обов'язком».

Палії нової світової війни намагалися обгрунтувати свої канібальські постулати християнським віровченням. Так, націоналістичний автор Х. Т. Веріканто звинувачує тих делегатів II Ватіканського собору, які тверезо підходили до справи збереження миру, нібито вони прагнуть перешкодити здійсненню «божих планів», бо, мовляв, «нікому не відомо, які страждання ще приготував бог людству, а намагання запобігти війні, по суті, є спробами перекреслити плани всевишнього». Та Х. Т. Веріканто не обмежується критикою пацифістів, а відверто закликає розпочати превентивну термоядерну війну, щоб оборонити «найвищі вартості» капіталістичного ладу.

Намагаючись розширити коло своїх читачів, а також привернути до себе увагу місцевої реакції, клерикально-націоналістичні автори виступають і в місцевій буржуазній пресі. Наприклад, у статті, видрукуваній 1964 року аргентінською газетою «Прімера плана», націоналістичний «науковець» Б. Галайчук силкується довести, що гонитва термоядерного озброєння є життєвою необхідністю для Заходу. Залякуючи обивателя поширенням комунізму «на цілу нашу планету», тобто визнаючи неухильне зростання авторитету марксистсько-ленінських ідей, згаданий автор твердить, що «термоядерна війна — це єдиний засіб зупинити тріумфальний хід комунізму».

Для абсолютної більшості ультраправих організацій характерним є зловживання релігійною термінологією для маскування своїх антинародних планів. Боротьбою за здійснення принципів якогось «справжнього християнства» виправдує свою діяльність і таке одіозне расистське об'єднання, як «ку-клукс-клан». У матеріалах, що їх друкує латиноамериканська профашистська організація «Традиція, сім'я, власність», яка на-

клеює ярлик «комуністів» навіть на буржуазно-ліберальних діячів, де треба й не треба цитується біблія й висловлювання найреакційніших римських пап — Лева XIII, Пія XI, Пія XII.

Слідом за західними реакціонерами клерикально-націоналістична преса прагне підмінити основне протиріччя сучасної епохи — між капіталізмом і соціалізмом — другорядним: світоглядною протилежністю між марксизмом і релігією. А після цієї неправомірної перестановки робить облудні висновки про обов'язок віруючих усіма засобами боротися з комунізмом. Тобто вдається до відвертих закликів посилювати міжнародну напруженість, роздмухувати воєнний психоз, спекулюючи з цією метою на релігійних почуттях віруючих, залякуючи їх тими наслідками, «які матиме припинення чи послаблення бою з комунізмом, та взагалі з усіма силами, що ворожі Христовій правді». [Читай: егоїстичним, вузькокласовим інтересам емігрантського охвістя. — О. В.].

В той же час антирадянські кола еміграції намагаються використати для апології нової війни потяг молоді до романтики й героїзму. Воєнний злочинець Я. Стецько, нинішній глава бандерівців, а в унісон з ним і деякі клерикали, уславлюють «героїку християнства». На їхню думку, мир шкідливий тим, що не дає можливості здобути славу мученика й святого. «Було б наївно думати, — пише Я. Стецько, — що війни між народами і державами будуть раз і назавжди виеліміновані. Це не тільки неможливе, а й морально не завжди корисне».

Така розгнуздана проповідь війни, ледь замаскована релігійною термінологією, зумовлена маніакальними надіями на реставрацію капіталістичного ладу в Радянському Союзі. На це сподіваються і про свої мрії відверто пишуть націоналісти на шпальтах своєї преси. Вони ладні при цьому принести в жертву життя мільйонів людей, піти на зруйнування українських міст і сіл: «Нехай дві третини української території будуть знищені атомними бомбами, коли б лишень на одній третині заіснувала українська держава» [тобто Україна з капіталістичними порядками. — О. В.].

Націоналістичні та клерикально-націоналістичні організації запопадливо пропонують світовій реакції свої послуги, свій досвід карателів. Мабуть, не було жодної збройної антисоціалістичної акції, в якій би не брали участь буржуазно-націоналістичні ландскнехти. Вони воювали в складі американських інтервенціоністських військ у Кореї, лютували в Угорщині під час інспірованого ззовні контрреволюційного заколоту, мордували волелюбний в'єтнамський народ у роки американської агресії. Виконуючи політичне замовлення реакції, експлуатуючи релігійні та патріотичні почуття віруючих, націоналістичні клерикали залучали українських емігрантів до участі в антинародних війнах. У проповідях з амвонів, на шпальтах своєї преси святенники силкувались ідеологічно обгрунтувати загарбницькі авантюри, надати найманцям героїчного ореолу. Коли ж у цілому світі, в тому числі й у самих Сполучених Штатах, зростала хвиля обурення проти брудної в'єтнамської війни, клерикально-націоналістична преса влаштувала обструкцію учасникам маршів за мир, нацьковуючи на них обивателів.

Наприкінці 70-х років розпочався новий, якісно відмінний етап розвитку міжнародних відносин. Якщо ще в середині 60-х деякі буржуазні ідеологи плекали ілюзії розв'язати воєнним шляхом основне протиріччя сучасності — протиріччя між капіталізмом і соціалізмом, то на початку 70-х років ці ілюзії зазнали цілковитого краху. Більшість державних діячів Заходу змушена була відмовитися від орієнтації на політику з позиції сили. Внаслідок цього утілення в життя принципів мирного співіснування набуло інтенсивнішого характеру й отримало назву розрядки. Основними віхами розрядки стали успішне завершення Наради з питань миру та безпеки в Європі і підписання в червні 1979 року віденського договору про обмеження стратегічних озброєнь — ОСО-2.

Однак вороги розрядки не склали зброї. Навпаки — ще дужче активізувались. І це цілком зрозуміло. Адже послаблення напруженості вибиває грунт з-під ніг паліїв

війни і ставить під загрозу прибутки воєнних монополій. В розрядці вбачають небезпеку для своєї кар'єри державні та політичні діячі капіталістичного світу, які випливли ще на хвилях «холодної війни» або кар'єрами зобов'язані військово-промисловому комплексу. До того ж розрядка виявила теоретичну неспроможність цілого покоління західних науковців, що висунули чимало зовнішньо-політичних концепцій, орієнтованих на всебічне посилення конфронтації між державами з різним суспільно-економічним ладом. А щодо емігрантських контрреволюційних організацій, то послаблення напруженості, основним постулатом якого є невтручання у внутрішні справи один одного, позбавляє їх живильного середовища.

Реакційна клерикальна преса зарясніла статтями про «аморальність» із християнського погляду скликання Хельсінкської наради, яка нібито мала на меті закріпити в Європі «несправедливі кордони», що склалися внаслідок другої світової війни. Втім, після успішного завершення наради з противниками розрядки сталася дивна метаморфоза. Вони раптом перетворилися на «прихильників хельсінкських домовленостей». Щоправда не всіх, а лише деяких, що стосуються гуманітарних питань. Розгадка цього дивного, на перший погляд, перетворення проста. Світова реакція зрозуміла, що лобовими атаками нічого не досягнеш. Зважаючи на величезну популярність загальноєвропейської конференції, вороги розрядки вирішили протидіяти їй, послуговуючись термінологією Заключного акта.

Мета реакційних сил — зірвати розвиток нормальних міждержавних взаємовідносин, повернути світ до часів «холодної війни». Для цього вони ладні використовувати будь-які засоби — фальсифікації, наклепи, ідеологічні диверсії, психологічну війну тощо. Певна роль у цій кампанії відводиться націоналістичним клерикалам. На них покладено завдання бути «свідками» й «жертвами» міфічних переслідувань віруючих в соціалістичних країнах, підбурювати парафіян до антирадянських акцій.

Провокаційна роль емігрантських церковників не обмежується політичними виступами в пресі або з амвону. Вона носить більш масштабний характер і старанно координується. В їхній галасливій наклепницькій кампанії «на захист прав людини», яка, до речі, зазнає цілковитої поразки, можна виділити три основні напрями.

Насамперед широке розповсюдження вигадок про «репресії» проти віруючих у Радянському Союзі. Як правило, така вигадка спочатку з'являється на сторінках емігрантської преси анонімно, «з невідомого джерела», а потім її негайно підхоплюють буржуазні органи масової інформації, посилаючись один на одного, тим самим надаючи явній брехні правдоподібного зовнішнього вигляду. Наприклад, статті Б. Боцюрківа, «фахівця» з питань свободи совісті в Радянському Союзі, майже одночасно друкуються й в англомовному журналі «Релігія в комуністичних країнах», і в італійській «Християнській Росії», і в швейцарській «Вірі в 2-му світі».

По-друге, провокаційні намагання погіршити відносини між США й СРСР. Розрахунок простий: ці дві країни мають найбільший у світі воєнний та промисловий потенціал. Отже, від їхніх стосунків великою мірою залежить і доля розрядки. Виходячи з цього, крайньоправі політики, речники воєнно-промислового комплексу прагнуть усіма засобами зірвати процес нормалізації американо-радянських відносин. За останні чотири роки реакційні сили неодноразово організовували в конгресі США провокаційні резолюції про «переслідування віруючих» у СРСР, а також резолюції з вимогою відновити на Україні уніатську й автокефальну церкви. Показово, що активну участь в обговоренні таких резолюцій беруть парламентарії, чиї зв'язки з воєнно-промисловим комплексом загальновідомі. І серед них неодмінно фігурує один з найбільш активних «яструбів», сенатор Г. Джексон.

По-третє, ще більше активізувати священнослужителів римсько-католицької церкви в наклепницькій кампанії «на захист прав людини». Для досягнення цієї мети в хід іде все. Йосип Сліпий, номінальний глава зарубіжної уніатської церкви, використав для цього навіть своє 85-річчя. В промові на протокольному прийомі, влаштованому йому з

цього приводу папою Павлом VI, колишній гітлерівський поплічник Йосип Сліпий стверджував, що вся українська еміграція часів другої світової війни — тобто фашистські прислужники, що втекли від розплати за скоєні злочини, — це «жертви релігійних переслідувань в СРСР». Й. Сліпий попросив Павла VI надіслати окреме папське послання віруючим України, які нібито «вже три десятиліття терплять жорстокі переслідування за Христа і за його церкву» і нетерпляче чекають на «батьківську втіху» від римського папи.

Папа ігнорував цю настійливу вимогу уніатського кардинала. Однак світова реакція, слухняним знаряддям якої є клерикальний націоналізм, не припиняє спроб залучити всю римсько-католицьку ієрархію до кампанії наклепів на Радянський Союз та інші соціалістичні країни, де нібито відсутня свобода совісті. В рамках деяких міжнародних католицьких організацій для цього створено спеціальні осередки.

Дуже добре ілюструють цю тактику наслідки роботи 27-го конгресу такої собі «благодійницької» католицької організації «Церква в потребі» [1]. Конгрес відбувся в серпні 1977 року в ФРН. Делегати виступили з закликом створити при Федерації європейських єпископських конференцій секретаріат для східноєвропейських церков, а на нижчому рівні (в кожному церковному окрузі Західної Європи) — секретаріат з питання «переслідування церков». Основне завдання секретаріатів — складати й розповсюджувати «документи про переслідування віруючих» у соціалістичних країнах. Одночасно конгрес зажадав од Ватікану встановити тиждень молитов за «переслідувані церкви».

Клопоти цієї «благодійницької» організації стають зрозумілими, якщо ознайомитися з біографією осіб, які беруть участь в її діяльності. Поряд з представниками інших національностей серед делегатів 27-го конгресу «Церкви в потребі» була українська делегація, очолювана воєнним злочинцем, агентом західних розвідувальних служб Є. Реном (Побігущим). Активно співробітничає з «Церквою в потребі» вже згадуваний І. Гриньох — професор Українського католицького університету в Римі. Регулярно одержує запрошення на лихої слави конгреси кардинал Й. Сліпий. Його заяви про «нищення віри на Україні» охоче поширює реакційна преса Західної Європи та Америки.

Діяльне використання західними клерикалами колишніх фашистських наймитів не свідчить про консолідацію позицій уніато-націоналістичних кіл. Приреченість їхніх ідейно-політичних концепцій не викликає сумнівів. І якщо керівники згаданої «Церкви в потребі» й використовують їх, то лише як ширму, щоб приховати справжню суть пропагандистських антисоціалістичних кампаній, як знаряддя «психологічної війни». Саме через те левова частка бюджету «Церкви в потребі» йде на утримання церков і клерикальних об'єднань контрреволюційної еміграції та на фінансування ворожої діяльності релігійних екстремістів у соціалістичних країнах. За свідченням націоналістичної газети «Вісник» (Вінніпег), тільки 1973 року на допомогу емігрантським клерикалам було витрачено майже 11 мільйонів доларів. Мільйони доларів одержала й зарубіжна уніатська верхівка.

Оскільки черговий тур наклепницької антисоціалістичної кампанії проводиться під гаслом «захисту прав людини», клерикали з «Церкви в потребі» також вирядилися в шати поборників Заключного акта Хельсінкської наради.

Резолюції всіх без винятку конгресів цієї «благодійницької» організації свідчать про її відверто реакційні політичні цілі, тому офіційні кола Ватікану в останні роки понтифікату папи Павла VI прагнули відмежуватися від неї. Глава римської церкви не звертався з привітаннями до останніх конгресів, а офіційний орган Ватікану — газета «Оссерваторе Романо» — навіть не повідомляла про їхню роботу.

[1] Міжнародна організація, створена реакційними клерикалами в перші повоєнні роки на території Західної Німеччини. Займається фабрикуванням і поширенням наклепницьких «документів» про переслідування в соціалістичних країнах віруючих, які нібито потребують матеріальної і політичної допомоги. Звідси й провокаційна назва — «Церква в потребі».

Іншим засобом посилення антисоціалістичної кампанії є введення емігрантських діячів до керівних органів міжнародних клерикальних об'єднань. Так, у Головній раді реакційної міжнародної організації католиків-чоловіків «Унум омнес» одне місце, починаючи з 1978 р., офіційно відводиться представникові «східних церков», але не тих, що легально діють у соціалістичних країнах, а емігрантських. Зараз таким представником є довголітній уніато-націоналістичний верховода, колишній фашистський шпигун і провокатор В. Янів.

Прикладів можна було б навести багато, й це промовисто свідчить про безперестанні спроби реакції залучити всю римсько-католицьку церкву до діяльної участі в кампанії «на захист прав людини». Скажімо, 1978 року мати президента США Ліліан Картер мала аудієнцію в римського папи. За відомостями, що просочилися в італійську пресу, вона передала папі Павлу VI послання сина — своєрідну догану Ватіканові за його інертність у пропагандистській кампанії «на захист прав людини». Як бачимо, різниця в релігійній приналежності (всі члени сім'ї президента США ревні баптисти) аж ніяк не стає на перепоні, коли йдеться про посилення й координацію антисоціалістичної діяльності. Цей незначний факт ще раз підтверджує відоме марксистсько-ленінське положення про домінуючу роль класових інтересів.

Прагнучи змінити хід об'єктивного історичного процесу, приречені реакційні сили визнають причиною всіх повоєнних поразок лише особисті недоліки окремих політиків капіталістичних країн. Клерикально-націоналістична еміграція теж репетує, що всі її лиха — від «короткозорої політики американських президентів Трумена, Ейзенхауера, Кеннеді», римських понтифіків Іоанна XXIII, Павла VI й т. д. Зі сторінок емігрантських видань, з промов буржуазно-націоналістичних діячів сиплються звинувачення на адресу керівників західного світу в «боязливій і наївній політиці». Причиною виникнення соціалістичних держав у Східній Європі були, якщо вірити бандерівцям, не революційна енергія робітників та селян, не їхнє непереборне бажання ліквідувати капіталістичний устрій, а «нещасливе закінчення другої світової війни» та «безмежна глупота провідників Заходу».

В такому самому, м'яко кажучи, нечемному дусі націоналісти та їхні однодумці клерикали коментують і діяльність римських пап, якщо вона не узгоджується з політичними устремліннями ультрареакційних сил. Адже з 60-х років офіційний Ватікан і справді, бодай про людське око, намагається відмежовуватись од постулатів махрової реакції. Й коли 1963 року помер папа Іоанн XXIII (рішучий поворот у зовнішній політиці римської курії лицем до реальності, відмова від злісного антикомунізму відбулися саме під час його понтифікату), контрреволюційна еміграція не приховувала своєї радості. Клерикально-націоналістична преса завдалась метою дискредитувати покійного папу. Хоча йшлося про минулі події, кампанія була спрямована в майбутнє: щоб підбити майбутнього папу на відхід од політичної лінії Іоанна XXIII. Так в статті, красномовно названій «Який буде наслідок!», націоналістичний ватажок Борис Вітошинський, давній шпигун іноземних розвідок, звинувачував папу в тому, нібито він оточив себе людьми, тісно пов'язаними з лівими силами, в тому числі й комуністами. За логікою Б. Вітошинського, основна причина дедалі більших успіхів лівих сил в Італії — це «прокомуністична» діяльність папи Іоанна XXIII, його відхід від антикомуністичної політики Пія XII.

Для кожного неупередженого читача очевидно, що тут переплутано причини з наслідками. Адже діячі католицької церкви змушені були відмовитись од розгнузданого антикомунізму Пія XII саме завдяки значному зростанню авторитету соціалізму серед населення Італії та інших капіталістичних країн. Проте ультрареакційні сили не здатні зрозуміти невідворотного руху історичного процесу. «Факт, що комуністична партія в минулих виборах збільшила кількість своїх прихильників, — писала того-таки 1963 року націоналістична газета «Шлях перемоги», — всі пояснюють саме тим «ліберальним» курсом, який тепер веде Ватікан».

Подібне пояснення успіхів лівих сил з'являлося на шпальтах клерикально-націоналістичної преси й 1976 року, коли за італійських комуністів голосувала понад третина виборців, і тоді, коли мером Рима було обрано кандидата від комуністичної партії, і взагалі для демагогічного обгрунтування дедалі зростаючої кризи антикомунізму. При цьому особливих нападів зазнає так звана «східна політика» римської курії, тобто процес нормалізації стосунків між Ватіканом і соціалістичними державами. В останні роки понтифікату папи Павла VI важко було знайти націоналістичну газету, в якій не містилося б наскоків на його «аморальну східну політику», а за термінологією націоналістичних клерикалів, усе, що служить зміцненню миру й добросусідства між народами, є аморальним.

Емігрантська верхівка не приховує сподівань на те, що з приходом до керівництва в капіталістичних країнах і католицькій церкві нових людей пощастить повернути світ до часів «холодної війни». Досить сказати, що протягом 33-денного понтифікату папи Іоанна-Павла I уніатський кардинал Й. Сліпий тричі був у нього на прийомі, домагаючись більшого сприяння своїй антирадянській діяльності.

Потрібно, однак, наголосити, що всі ці маневри становлять частину загальних дій найбільш ретроградних сил сучасності, які намагаються штовхати кожного нового папу на відхід від реалістичної зовнішньої політики.

А щодо націоналістичних клерикалів, то вони були й лишаються знаряддям противників розрядки. Зміни в їхній тактиці, спрямованій на підрив мирних зусиль соціалістичних держав, зумовлені глобальними планами реакційних сил. Змінюються форми антисоціалістичної діяльності контрреволюційної еміграції, часом змінюються хазяї, чиї замовлення вона виконує, але незмінною залишається головна мета: будь-що перешкодити утвердженню сталого миру. Адже міцний мир позбавляє їх навіть ілюзій на знищення соціалізму та повернення в обозі нових завойовників.

Об'єктивні реальності нашого часу, сили миру й соціального прогресу спонукають державних діячів Заходу — нерідко всупереч їхнім особистим бажанням і політичним устремлінням, проводити курс на розрядку. Війна перестала бути засобом політики. Якщо спалахне війна, то під загрозою опиниться саме існування цивілізованого світу. Термоядерна зброя не розбиратиме, хто віруючий, а хто атеїст. Дедалі більше людей усвідомлюють цю загрозу й, незважаючи на різницю в світоглядах, активно підтримують зусилля соціалістичних країн на поглиблення й розширення процесу розрядки. Паліїв нової війни приречено, в тому числі й тих, що намагаються причаїтись за клерикально-націоналістичними амвонами.

Олег ВОВК,
науковий співробітник Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР

ВОНИ ПРО СЕБЕ

«блюзнірство, що не має меж»

Два десятки років тому тодішній верховний головнокомандуючий об'єднаними збройними силами НАТО в Європі американський генерал Лемнітцер, діючи, очевидно, за підказкою певних кіл, оголосив офіційним гімном Північноатлантичного союзу... оду «До радості», створену Бетховеном на вірші Фрідріха Шіллера. Так було осквернено пам'ять двох геніїв світової культури.

Цілий ряд видатних діячів музичної культури гнівно засудили цей блюзнірський акт американського генерала. Але й нині в дні офіційних церемоній на казармених плацах і в штабах агресивного блоку НАТО, немов глумління над великими іменами, звучить украдена музика.

Приклад генерала Лемнітцера наслідували й керівники горезвісної західнонімецької радіостанції «Німецька хвиля». За позивні для неї вони обрали початкові такти іншого твору Бетховена — опери «Фіделіо». Тож коли в ефірі лунають чисті, прозорі звуки бетховенської музики, не слід впадати в оману, бо за ними поллється підступна брехня, незграбно виряджена під «об'єктивність» і «неупередженість».

Осквернителі не пощадили й пам'яті Йоганна Вольфганга Гете. Його ім'ям у ФРН названо «інститут», який насправді є одним з центрів реваншизму та ідеологічних диверсій проти різних народів світу.

А тепер хазяї «Німецької хвилі» готують черговий фарс. Вони збираються офіційно передати цю радіостанцію Інституто-

ві Гете. Якщо вони це зроблять, то кожному черговому сеансові радіодиверсій з Кельна передуватиме не лише музика Бетховена, а й ім'я Гете.

Як свідчить західнонімецький тижневик «Дойче фольксцайтунг», цей блюзнірський задум виник ще в середині 50-х років. Одним з його авторів був політичний діяч з блоку ХДС/ХСС Курт Кізінгер, який потім став канцлером ФРН.

Колишній нацист, він у часи Гітлера орудував на ниві радіопропаганди, очолюючи відповідний відділ у відомстві Ріббентропа — міністерстві закордонних справ. От чому після 1945 року в партії Аденауера (ХДС) Кізінгер вважався неабияким авторитетом у справах радіо. Задуманий ним альянс «Німецької хвилі» та Інституту Гете був схвалений, проте його здійсненню завадив ряд серйозних провалів працівників цього «наукового» закладу.

А потім у ФРН сталися зміни. Політика «холодної війни» привела блок ХДС/ХСС до поразки на виборах у бундестаг; до влади в країні прийшла коаліція соціал-демократів і вільних демократів. Проект Кізінгера було, як кажуть, покладено під сукно. Та 1978 року в пресі з'явилися нові повідомлення про заплановане об'єднання «Німецької хвилі» з Інститутом Гете.

Що ж являють собою ці центри західнонімецької пропаганди?

Щодо «Німецької хвилі», то офіційний Бонн з 1953 року старанно розвивав таку тезу: мовляв, після того, як Геббельс 1939 року відновив діяльність «Німецької хвилі», заснованої ще в далекому 1924 році, він зганьбив «добре ім'я» цієї радіостанції. І от тепер у ФРН мають повернути «Німецькій хвилі» її репутацію. А чи ж було в неї те «добре ім'я»?

«Дойче фольксцайтунг», посилаючись на архівні офіційні документи догітлерівської Німеччини, показав, для чого саме було засновано радіостанцію. Один з її «батьків» імперський статс-секретар у справах радіо фон Бредов так визначив у 1924 році завдання «Німецької хвилі»: «національне виховання німців, особливо тих, хто живе в Чехословаччині, Польщі, Франції та інших землях, що ними змушена була тимчасово поступитися Німеччина».

Отже — реваншизм, успадкований Веймарською Німеччиною від Німеччини кайзерівської і взятий на озброєння кривавим гітлерівським рейхом!

Та й про яке добре ім'я могла йти мова, коли відновлена 1953 року радіостанція відразу ж потрапила до рук колишніх гітлерівських посіпак! Автор виданої в Австрії книжки «Підтоптані мікрофони» публіцист Раймунд Шнобль писав, що відчував огиду, коли, збираючи матеріали про «Німецьку хвилю», мусив зустрічатися з її керівниками.

Першим Р. Шнобль назвав Фелікса фон Еккардта, гітлерівського писаку, який у ФРН став статс-секретарем при самому Аденауері, очолював урядове відомство преси та інформації. Коли ж вибухнув скандал навколо фашистського минулого фон Еккардта, його звільнили з високої посади, але незабаром він вигулькнув у ролі ідейного керівника «Німецької хвилі». Чи не для того, щоб ще раз підтвердити «добре ім'я» цієї підривної радіостанції?

Незважаючи на певні політичні зміни у ФРН, блок ХДС/ХСС зумів зберегти свої позиції в надрах «Німецької хвилі». Отож тут працюють і відповідні кадри. Навіть буржуазний журнал «Шпігель» писав, що їхня діяльність викликає «протести, протести й протести» західнонімецької і світової громадськості. А газета «Ді тат» висловилася ще відвертіше: «Немає більшого ворога розрядки й взаєморозуміння між народами, ніж «Німецька хвиля».

Тепер про Інститут Гете. Керівники цього закладу твердять, ніби біля колиски його стояли відомі представники німецької культури. Але це — підтасовка історичних фактів.

Дійсно, відомі діячі німецької культури здавна плекали ідею створення Інституту

Гете. Його відкриттям 22 березня 1932 року були відзначені соті роковини з дня смерті великого поета. Офіційним засновником інституту виступала Німецька Академія.

Пишучи про ті події, газета «Унзере цайт» вказує на політичні спекуляції теперішніх керівників інституту навколо дати його заснування.

Справді, 1932 рік був дуже складним в історії Німеччини. Фашисти рвалися до влади. Прихильники біснуватого фюрера проникали в різні галузі громадсько-політичного й духовного життя країни. В цих умовах по відкритті Інституту Гете його практична діяльність майже й не розпочиналася. Її розгорнули вже гітлерівці, перетворивши інститут у знаряддя своєї ідеології, як вони це зробили й з самою Німецькою Академією. Президентом інституту став А. Зейсс-Інкварт, страчений згодом за вироком Нюрнберзького трибуналу як один з головних гітлерівських злочинців.

1945 року союзні окупаційні власті цілком справедливо визнали Інститут Гете разом з усією Німецькою Академією злочинними організаціями й заборонили їхню діяльність. І що ж? На заході Німеччини про це рішення невдовзі забули, як забули й інші рішення, спрямовані на ліквідацію залишків фашизму. Коли ж 1952 року Інститут Гете відновив свою діяльність у ФРН, боннська пропаганда почала теревенити про «старе добре ім'я», якого ніколи й не було.

Поновлений Інститут Гете очолив колишній гітлерівець. Звісно, не такого масштабу, як страчений Зейсс-Інкварт, але з досить одіозним минулим — Ганс Герварт фон Біттенфельд, один з підручних Ріббентропа. Мало чим відрізняються від нього й інші керівники інституту.

Прикриваючись лицемірними заявами про ознайомлення народів світу з німецькою мовою та літературою, особливо з творчістю Гете (число країн, де були відкриті відділення інституту, досягло 119-ти), працівники цього закладу займалися ідеологічними диверсіями та шпигунством. Не раз їх ловили на гарячому в Індії, Сірії, Аргентіні, в багатьох інших країнах.

Протестуючи проти такої діяльності інституту, Спілка письменників ФРН писала у своїй заяві: «Не можна мовчати, коли темні ділки, які не мають нічого спільного із справжньою культурою німецького народу, по-блюзнірськи використовують ім'я великого Гете в своїх далекосяжних політичних цілях».

Чому ж ініціатори передачі «Німецької хвилі» під егіду Інституту Гете кілька разів відкладали її здійснення, чому тепер вони називають новий строк — осінь нинішнього року?

Відповідь на це запитання дає частково газета «Ді тат». На її думку, ті, хто виношують ці задуми, плекають надії на політичні зміни у ФРН внаслідок цьогорічних парламентських виборів, — на те, що до влади в країні повернеться правий блок ХДС/ХСС, очолюваний Францом-Йозефом Штраусом. Ось тоді, мовляв, можна вже буде без перешкод здійснити задумане об'єднання.

«Уявіть собі таке, — пише з цього приводу «Унзере цайт», — в ефірі лунає: «Говорить радіостанція «Німецька хвиля» Інституту Гете...» Це ж буде кричущим блюзнірством, що не має меж!»

Задум злити Інститут Гете і «Німецьку хвилю» — свідоцтво спроб дальшої консолідації реваншистських, реакційних сил у ФРН.

Яків ВАЛАХ

З МІСЦЯ ПОДІЙ

РОБІТНИК, КОМУНІСТ, ОБЕР-БУРГОМІСТР

Коли я запитую обер-бургомістра Женеви комуніста Роже Даффлона, який момент він вважає найважливішим у своєму житті, він відповідає не зразу. Та це й не дивно. Ось стислий літопис його життя.

Народився 2 грудня 1914 року в Женеві, в робітничій родині, де було ще двоє дітей. Уже в молодших класах мусив після занять підробляти. Мешкала сім'я в одному з найбідніших кварталів т. зв. «Грот».

З юнацьких років став жертвою безробіття, яке визначало життя Швейцарії кінця 20-х — початку 30-х років. Професійної освіти не здобув, отже, довелось перебиватися тимчасовими заробітками: спочатку працював агентом, тоді вантажником, чорноробом і підсобним робітником у металургійній промисловості, згодом перейшов на будівництво — збивав риштовання, підносив камінь, працював муляром.

Став членом робітничого футбольного клубу, у 18-річному віці вступив до лав молодих соціалістів, а незабаром і до соціалістичної партії, яка 1939 року разом з комуністичною партією була заборонена. Далі йдуть роки підпільної боротьби за прогрес рідної країни, поширення антифашистських ідей, організація допомоги втікачам з фашистської Німеччини, Італії та з окупованих країн. За виготовлення та розповсюдження нелегальних газет двічі потрапляв до в'язниці.

Даффлон — один з організаторів партії праці, що утворилася внаслідок об'єднання комуністів та лівих соціалістів, до керівництва цієї партії він належить з моменту її організації: спочатку як адміністративний секретар, а від 1949 року — як член ЦК та політбюро. З часу перших легальних виборів протягом тридцяти років був членом Великої ради Женеви — парламенту кантону, вже три десятиріччя він — депутат парламенту країни. До цього треба додати, що Даффлон — втретє обирається одним з п'яти членів муніципалітету Женеви.

З 1944 по 1970 рік він керував соціальним бюро правління партії праці; заснував і очолив Організацію на захист прав старих, інвалідів, удів та сиріт. Усе життя Роже Даффлона сповнене хвилюючими подіями й боротьбою.

— Багато було важливих моментів у житті, — каже він нарешті. — Були Іспанія, друга світова війна, перемога над фашизмом, створення нашої партії, участь у її послідовній боротьбі... Але ж таки найважливіше сталось улітку цього року — коли мене обрали мером Женеви.

Така відповідь не дивує. Обрання це — тріумф, яким завершилася десятирічна боротьба комуністів Швейцарії, запекла війна з антикомуністичним блоком, що сам себе називає «національною антантою».

Представники буржуазії — 3 з 5 членів муніципалітету — всіляко перешкоджали

Роже Даффлон (у центрі) — робітник-будівельник. Фото 1936 року.

обранню Даффлона. Їхнє гасло «Женева не почервоніє!» звучало рік у рік настирливіше. Вони переслідували мету — виключити комуніста з високого органу.

Шалена злоба реакції живилася з багатьох джерел. Дехто лютував від самої згадки про те, що під час еміграції у Женеві жив та працював Ленін. Де в кого виникали побоювання за «репутацію» Швейцарії як «світового банкіра». Саме так, мабуть, слід розуміти постійні застереження газети «Нойє цюрхер цайтунг» — провідного органу швейцарської буржуазної преси, яка вважала «неприпустимим обрання комуніста обер-бургомістром», бо це, мовляв, може викликати в світі неправильні тлумачення.

Напередодні виборів міських депутатів у квітні 1979 року реакція вирішила дати рішучий бій блокові комуністів і соціалістів.

Такої передвиборчої боротьби Женева не знала за всю свою історію. Ось який рецепт було запозичено з американської «кухні»: женевці сплачують податки раз на місяць, тобто дванадцять разів на рік, а напередодні виборів усі знайшли в своїх поштових скриньках тринадцяте платіжне повідомлення; воно було на диво схоже на справжнє, але на звороті зазначалося, що блок лівих партій вимагатиме додаткових видатків на мільйони франків, отже, будуть підвищені й податки на кожного громадянина. Не всі женевці дали себе так дешево купити, а проте, комуністи втратили три зі своїх 18 мандатів. Лівий блок не одержав більшості.

Реакція була в захваті від своєї перемоги. Вона почала нову кампанію до травневих виборів п'ятьох членів муніципалітету. Тогочасний обер-бургомістр П'єр Резен, представник ліберальної партії — головного опонента лівих сил, виступав на численних передвиборних зборах, сповіщаючи, що він уже тепер має труднощі при отриманні кредитів у банках; це, мовляв, пояснюється «наявністю комуністів у складі міського уряду». Обрання ж Даффлона обер-бургомістром, казав він, обернеться справжньою катастрофою, яка прискорить переїзд усіх інститутів ООН до Відня.

В цій драматичній ситуації комуністи вели напружену роз'яснювальну роботу і врешті домоглися перемоги над «національною антантою». Комуніст Роже Даффлон одержав понад 57 відсотків голосів.

— Це була величезна перемога, — зауважує він. — За неї ми вдячні пролетарям Женеви. Ми роками прагнули єднання всіх прогресивних сил. Тільки не слід самозаспокоюватися: реакція очуняє від поразки й знову стане до бою.

6 червня 1979 року новий муніципалітет Женеви приступив до обрання обер-бургомістра на 1979—1980 рік. Цього разу буржуазним радникам довелось підкоритися волі виборців — обрано було Роже Даффлона! То чи треба дивуватися, що він вважає цей момент найбільш хвилюючим у своєму житті? А втім, Даффлон уже думає про майбутнє: незабаром нові вибори, отже, нова боротьба.

Реакційні сили змінюють тактику. Вони й на мить не забувають про Даффлона, але тепер чимдалі частіше підкреслюють, що обер-бургомістра не слід ототожнювати з його партією. Даффлона, мовляв, обрано не як члена партії праці, а як «представника бідноти». Про це читаємо в швейцарському тижневику «Вельтвохе»: «Роже Даффлон висунутий на пост президента міста саме тими, про існування кого між-

народна Женева забуває: це — робітники та ремісники середнього статку, безробітні й бідняки, люди похилого віку, що отримують мінімальні пенсії й ледь животіють. Адже Даффлон належить до дітей «Гроту», він — син привокзальних нетрищ, на місці яких давно слід спорудити сучасні будинки. Виступи Даффлона імпонують мешканцям «Гроту», бо він обіцяє знести ці жалюгідні халупи й замінити їх комфортабельними й дешевими житловими корпусами».

Відповідаючи на слова «Вельтвохе», Даффлон каже:

— Це так, саме там я зростав. До 1970 року жив у квартирі без центрального опалення, без гарячої води. Душем користувався в публічних лазнях біля вокзалу, що за рогом. Вірно й те, що я добре знаю потреби трудящих. Партійній касі віддаю 42 тисячі франків із своєї платні радника муніципалітету, собі особисто залишаю суму, що відповідає середньому заробіткові трудящого Як член муніципалітету я відповідаю за спорт, поліцейський нагляд за ринками, безпеку громадян, протипожежну охорону та ветеринарну службу. Всі головні галузі міського управління представники буржуазного блоку розподілили між собою. Навіть тепер, коли став обербургомістром, нічого не змінилося. І якщо сьогодні певні громадські прошарки намагаються створити враження, начебто я збираюсь — протягом одного року! — розв'язати всі проблеми, які роками були занедбані, розв'язанню яких навіть перешкоджали, то це робиться з недвозначною метою — для дискредитації, щоб під час наступних виборів скористатися цим проти нас: комуністів і всього лівого блоку. Ось для чого нам конче потрібна більшість — більшість на зборах міських депутатів, серед радників муніципалітету, в кантоні.

Даффлон рішуче спростовує твердження, нібито його обрали за якусь особисту популярність, а не завдяки популярності партії праці.

— Безперечно, особисті якості теж важать, але чим би я був без партії, що виростила мене? — каже він. Хіба становлення людини відбувається в безповітряному просторі? Що було б, якби ми, комуністи, не змогли організувати широкий фронт виборців і створити лівий блок?

У реакції є ще один улюблений коник: буржуазна преса писала, що обрання Даффлона є не що інше, як «нещасний випадок на виробництві», але стосується лише Женеви.

— Ще один блеф, — відповідає Даффлон. — Наша партія бореться і діє в усій Швейцарії. Для нас, комуністів, не існує різниці між західними швейцарцями і тими, що розмовляють німецькою чи італійською мовами. Наша партія має своїх депутатів у багатьох містах і кантонах, у Женеві й Вадті, в Ноєнбурзі, Базелі та Союзному уряді в Берні. Щодо німецькомовної Швейцарії, то вона часто підпадає під негативний вплив ФРН. Дійшло до того, що членам парламенту-комуністам у Берні відмовляються дати номер в готелі...

Після обрання обер-бургомістром у Роже Даффлона стало ще менше часу. Його робочий день починається за чверть до восьмої, а закінчується пізно ввечері.

— Як на це дивиться дружина, сім'я?

— Моя дружина також комуністка, ми з нею крокуємо пліч-о-пліч. А дітей у нас, на жаль, немає — спочатку безробіття, потім підпілля, а там уже пізно було думати про власних дітей. Але я вважаю всіх дітей своїми. Дбаю про розвиток дитячого спорту, й це дає мені велике задоволення.

Розмова якось сама собою переходить на нашу республіку, яку він відвідував і знає. Ось його оцінка: «Людям в НДР та інших соціалістичних країнах гарантовано право на освіту й працю. Вони отримують допомогу, коли хворіють, їм забезпечено безбідну старість. Це чотири важливі елементи, яких бракує в західних країнах. НДР належить до тих країн, що в перших лавах борються за зміцнення дружби між народами. Ваша республіка виступає за збереження миру, в чому ми її цілком підтримуємо. Великої допомоги надаєте ви й країнам, що розвиваються».

Й ці слова не легковажний комплімент. Це глибоко продумана оцінка, в якій відбито досвід життя й боротьби.

Гюнтер ЗІМУНД

«Ґеріцонт», НДР.

Родина відомого чабана, Героя Праці МНР А. Арьхада.

ТВОРЦІ

В улан-баторському аеропорту Буянт-Уха, як завжди, велелюдно. Сиджу, чекаючи свого рейсу, знічев'я спостерігаю метушню пасажирів, ловлю уривки розмов — і переді мною мелькають, наче кінокадри, епізоди з життя моїх сучасників, з яких постає цілісна картина сьогоднішнього дня Вітчизни.

Диктор оголошує посадку на повітряний лайнер Аерофлоту, що летить через Іркутськ до Москви. Цим рейсом мої земляки — дипломати. економісти, юристи — відлітають на чергове засідання РЕВ, спортсмени — на міжнародні змагання, студенти — на навчання в зарубіжних учбових закладах, туристи — на приємну прогулянку містами Радянського Союзу й інших соціалістичних країн.

Рейси оголошують один за одним — в Ерденет і Мурен, Далан-Дзадагад і Хубсугул... Відлітають гірники й тваринники, вчені й митці, килимарі й поліграфісти... Всі поспішають — хто у відрядження, хто в відпустку. Біля мене на лавці примостилось двоє юнаків і дівчина — молоді фахівці, всі троє з новісінькими значками про закінчення вузу. З їхньої жвавої розмови я зрозумів, що вони теж летять до Улясутая, як і я. Цецге закінчила мединститут і мріє працювати в рідному сомоні, де на неї ждуть батьки. Сурен став педагогом, хоче викладати російську мову в тому-

таки Улясутаї. Небагатослівний Болд коротко кидає: «Куди пошлють — туди й поїду».

...До Улясутая, що притулився у відногах стрімкої скелястої гори на березі річки Богдин-гол, ми прибули точно за розкладом. Місто вразило мене зеленню. «Уляс» у перекладі з монгольської — осика, і, як на мене, місто цілком виправдує свою назву: з-під осикових крон ледь видніють дахи будинків.

Того дня в Улясутаї майоріли червоні прапори й транспаранти: «Щиро вітаємо дорогих гостей!» Чекали делегацію з порідненого Кизила, столиці Радянської Туви, з яким улясутайці підтримують найтісніші стосунки.

Афішні тумби рясніли оголошеннями про Дні культури й мистецтва Тес-сомона. Я вирішив подивитися спектакль «Атарху» (п'єса на дві дії про освоєння цілини). Цікаву виставу прийняли дуже тепло. Потім ми говорили з секретарем парторганізації сомона Г. Чултемом і про господарство, і про спектакль.

— Тес-сомон, як ви знаєте, — сказав Чултем, — найпівнічніший у нашому аймаку, на самому кордоні з Радянським Союзом. І нічого дивного, що кормовий комплекс було побудовано й оснащено за останнім словом техніки з допомогою радянських друзів. Ну, а самодіяльні артисти, власне, зіграли самих себе, бо сьогодні вони на сцені, а завтра знову стануть бійцями трудового фронту — механізаторами, агрономами, водіями. Кожен з повним правом може слідом за головним героєм п'єси Атарху сказати: «Моє щастя в праці!». Саме тому порівняно невеликий колектив нашого кормового комплексу щороку дає продукції на вісім мільйонів тугриків.

Наступного дня, ще й сонце з-за горбів не вигулькнуло, я був знову в аеропорту: мав летіти першим рейсом далі на захід — у сомон Сант-Маргац, — цього разу на Ан-2 з екіпажем місцевої авіації.

Після короткої пробіжки літак плавно відірвався від землі, зробив коло над містом і між високих гір узяв курс на захід. Про екіпаж я наслухався ще в Улан-Баторі. Обидва льотчики закінчили курси при Товаристві сприяння обороні. Нещодавно це Товариство відзначало 50-річний ювілей, і на кітелях його вихованців поблискували пам'ятні медалі.

Другий пілот Ч. Баттогтох запросив мене до кабіни. Крізь гуркіт мотора я ледве розчув слова командира Ц. Мішіга:

— Саме пролітаємо над витоками річки Хунгуй!

СВОГО ЩАСТЯ

Табунники Ж. Лунда і Ц. Демберел.

З висоти здавалося, що хтось ніс мішки з піском і ненароком розсипав по дорозі. Місцевість так і звалася: Бор-Хара-Елс, тобто Сірі Піски. Далеко за обрій тяглося гірське пасмо, на схилах ясно видніли табуни диких кіз-янгірів, що, гордо піднісши гарні рогаті голови, наче позували перед нами. Невдовзі попереду забіліли юрти, й ми приземлилися просто на березі озера.

Провівши поглядом АН-2, я роззирнувся навколо. Всі, хто прилетів зі мною, вже роз'їхались, лишився тільки хлопчина верхи на коні. Він охоче погодився провести мене до центральної садиби «Баясгалант Амьдрал» («Щасливе життя»). Малий Нергуй виявився вправним гідом.

— Це наша школа, а онде лікарня, там працює моя мама. А тато агроном. Він далеко звідси — у відрядженні. Коня мені подарував дідусь. Він живе біля озера Баян-нур. Пасе багато овець і кіз. Улітку я живу з ним і допомагаю йому пасти. Вам, мабуть, до готелю «Баян-нур»? Ось він, — хлопчик показав на ошатний будиночок.

Секретар партійної організації сільськогосподарського об'єднання Д. Ганжур, незважаючи на ранній час, уже був у конторі.

— Наш кооператив створено в лютому 1956 року. — Він почав з історії. — Перші двадцять шість членів мали тисячу чотириста голів худоби й повстяну юрту на всіх. Відтоді минуло двадцять чотири роки, й за цей не такий-то й довгий час наше СГО перетворилося на велике соціалістичне господарство. Тепер маємо вісімдесят дві тисячі голів худоби, основний капітал становить дев'ять мільйонів тугриків, а щорічний прибуток досяг трьох з половиною мільйонів. Успішно вирощуємо зернові й кормові культури та овочі, є в нас підсобне господарство, де розводимо свиней і птицю. Крім того, добуваємо сіль, якою забезпечуємо Улан-Батор, Дархан, Ерденет, Архангайський і Хубсугульський аймаки. Лише від поставок солі СГО одержує щороку майже шістсот тисяч тугриків прибутку. Рік у рік міцніє господарство, і з ним зростає добробут трударів. Наведу хоча б такий приклад — майже шістдесят п'ять процентів членів СГО — власники мотоциклів.

Нашу розмову перервав водій, який мав одвезти столичного журналіста до озера Баян-нур.

— Там для вас багато цікавого, — сказав парторг, умощуючись поряд у машині.

— Літо було дощове, гарне, — дорогою розповідав Ганжур. — Такої трави ми не бачили останні п'ять років. А клімат у нас суворий. Взимку морози досягають сорока п'яти градусів, улітку ж спека й посухи, не вистачає кормів. Проте наші люди перемагають труднощі. В нашому сомоні два Герої Праці — Арьхад і Цеден-іш, чотири рекордсмени країни, чотирнадцять рекордсменів аймака. Понад сорок чоловік нагороджені орденами й медалями. Наше СГО «Баясгалант Амьдрал» неодноразово виходило переможцем всенародного соціалістичного змагання.

Так за розмовою минув час, і ось уже попереду замаячіли будиночки турбази, гарно вписаної в озерний краєвид. Баян-нур найглибше з усіх озер Західної Монголії й таке багате на фауну, що, коли сонце схилиться й риба починає грати, баранці набувають багряного відтінку й здається, ніби озеро горить. На жаль, ми проминаємо турбазу і їдемо далі — до знатного чабана О. Жаху. Білі цяточки юрт уже видніють на зеленому килимі долини.

Далі наша бесіда точиться за піалою кумису. Я слухаю чабана й з цікавістю розглядаю розвішані над важкою скринею фотографії в рамках — неодмінну оздобу кожної юрти. Ось сам господар. Тут він ще молодий, кавалерист Народної армії. Внизу дата — 1939 рік. Поряд кольорове фото гарного хлопця: старший син Ватарху, вчиться в Москві на інженера. Другий син — студент улан-баторського вузу. На Україні, в одному з ПТУ, ще один син — Жаху, а старша донька стала, як і батько, тваринницею. Всього в сім'ї одинадцятеро дітей.

А як усе починалося, я дізнався від ветерана колективізації Г. Чултема. Власне, це він і порадив мені поїхати до СГО «Баясгалант Амьдрал».

...16 грудня 1956 року. Група вершників повільно прямує до Цудгера-Цохіо — зимовища коваля Бямби. Це фундатори теперішнього СГО.

— Приїхали ми десь біля полудня, —

Малюки добре розуміють одне одного.

розповідає Чултем. — Ми — це голова Цевен, старший агітатор Пану, завгосп Самбудорж, заступник секретаря партосередку Жадамба і я. Відкривати перші збори випало мені.

Ґ. Чултем з хвилюванням і гордістю згадував події чвертьвікової давнини — пору своєї молодості. Про ті часи, важкі й щасливі, він міг говорити годинами. Дванадцять років очолював партійну організацію створеного ним СГО, поки 1969 року партія перевела його на роботу до щойно збудованого кормового господарства в Тессомоні.

Добре пам'ятаю день виходу 10-тисячного номера газети «Унен» — знаменну подію в житті країни. В тому номері на першій сторінці був опублікований Указ Президії Великого Народного Хуралу про присвоєння Героя Праці МНР тваринникові Ангірину Арьхадові. Й ось сьогодні ми їдемо до нього, знатного чабана, рідного брата того самого А. Пану, що разом з Чултемом закладав підвалини СГО «Баясгалант Амьдрал».

За перевалом відкрилася зелена долина, а в ній кілька юрт. Коли ми ввійшли до його юрти, Арьхад саме слухав радіо — передавали прогноз погоди. Гукнувши сина, Арьхад звелів: «Завтра буде холодно, тож паси вівці на південних схилах». Син кивнув. Я з цікавістю розглядав хлопця. Мені розповідали, що тваринником Ердене став за путівкою ревсомолу, а в свої 18 років уже тричі завойовував звання рекордсмена сомону, нагороджений Золотою медаллю ЦК МРСМ «Молодий ударник п'ятирічки». Арьхад задоволений сином, а я подумав: «Добре бути учнем такого батька!»

П'ятдесят років пасе отари об'єднання чабан А. Арьхад. Цілий рік нагулює вівці на відгінних пасовиськах. Останнім часом чабани його бригади винайшли новий ме-

тод догляду за отарою і назвали його «системою п'ятірки». П'ять чабанів об'єднались у своєрідну комплексну бригаду, і всі сезонні роботи проводять гуртом. Якщо раніше, скажімо. на стрижку овець витрачали три дні, то тепер упоруються за день. До п'ятірки Арьхада входять і досвідчені чабани, й початківці.

Ми вийшли з юрти, коли сонце ховалося за сопки. На грудях Арьхада яскріли Золоте Сойомбо Героя Праці, ордени Сухе-Батора, Полярної зірки, Трудового Червоного Прапора, ювілейні медалі.

— Приїздіть іще, — запрошував Арьхад. — На осінь я завжди ставлю юрту в цій долині. Все моє життя зв'язане з нею...

Коли ми проїжджали повз соляні копальні, я уявив картину безрадісного минулого: малий Арьхад тягає мішком сіль на воза. Босий, з поїденими ропою руками, обливаючись гірким потом непосильної праці... Закликаючи людей вступати до кооперативу, його брат Пану, червоний агітатор, обіцяв їм заможне життя, коли «всі вдягнуться в шовкові делі й матимуть власних коней». У ті часи це здавалося нечуваним багатством... Сьогодні віковічна мрія аратів збулась, вони подолали безпросвітні злидні.

У кожному СГО щомісяця відзначають «день бригади». Всі тваринники збираються на центральній садибі, приїздять з найвіддаленіших селищ — верхи й на мотоциклах. Коли казати правду, я ніколи в житті не бачив стільки мотоциклів, як того дня в об'єднанні «Улан-туг» Церенульського сомона. Вишикувані в ряд, вони виблискували нікельованими боками, не поступаючись кількістю цілому табуну, припнутому до конов'язі.

А на зеленому моріжку сиві діди вже обмінювалися табакерками, обговорюючи новини. З репродуктора линули народні пісні, біля книжкових яток і автолавок відбувалася жвава торгівля. Пахло вареним м'ясом. Гарно вбрані люди весело гомоніли. Біля столу жюрі — мали відбутися перегони й змагання борців — маяв червоний прапор. Розкриті кузови двох вантажних машин утворили імпровізовану сцену. Діти крутилися біля кінопересувки.

Аж ось до столу підійшов літній чоловік і ознайомив присутніх з підсумками роботи минулого місяця. Оголосив переможців соцзмагання — О. Доржсурена, Д. Тумура, С. Домона і Ц. Балжинняма. Рекордсменам урочисто вручили грамоти й грошові премії. Потім доповідач розповів про передовий досвід тваринників Архангайського аймака й пояснив, як його можна застосувати в їхній бригаді. Люди з інтересом слухали, ставили запитання.

Однак на цьому порядок денний не вичерпався. Почалося обговорення завдань на наступний місяць, підготовки до зими, забезпечення селищ усім необхідним. Хлопець, що сидів поряд з доповідачем, ретельно записував вимоги чабанів.

...Зненацька збори перериваються криками дітлахів: «Скачуть! Скачуть!». Усі обертаються. Вдалині здіймається ледь помітна хмарка куряви. Та за мить лавина баских коней з розпашілими малюками-вершниками влітає на центральну садибу. Першим прийшов буланий чабана С. Домона, і, гордий перемогою, оточений болільниками Домон проводить скакуна колом пошани. Ллється мелодія протяглої величальної пісні.

Я ледве пробився крізь юрбу. Домона іноді називають «дресирувальником», однак не за приборкання скакунів, — його вівці самі пасуться цілий день і самі повертаються в обори. В СГО Домон працює 15 років і майже щороку завойовує звання рекордсмена аймака чи сомона.

— Бути передовим чабаном і добрим наставником — моя мета, — сказав він посміхаючись. — Цього року змагаюся з моїм сусідою — рекордсменом країни Балжиннямом. У нього за останні чотири роки не загинуло жодної вівці. За це об'єднання нагородило його путівкою до Радянського Союзу й НДР. Балжинням вивів у передовики трьох відстаючих. Бачите, який у мене суперник. Випередити такого не дуже легко.

...Повертаюсь до Улан-Батора. Там, у Західному краї, залишилися люди, з якими я встиг заприязнитися, люди, чиї діла й клопоти стали мені близькі й дорогі.

Б. БАДАР

Улан-Батор.

ПИСЬМЕННИК-МАНДРІВНИК

Чеський журнал «Квети» опублікував інтерв'ю з письменником, ученим, мандрівником Мілославом Стінглом (у «Всесвіті» № 10, 1978 р., друкувались уривки з його книжки «По незнаній Мікронезії»).

— Серед читачів поширена думка, — сказав кореспондентові Мілослав Стінгл, — що подорож починається з прибуття до вокзалу чи аеропорту. Це не так. Якщо хочеш написати правдиву книгу про життя якогось народу чи племені, то вдесятеро більше часу, ніж піде на саму подорож, треба витратити на підготовку до неї. Треба прочитати і вивчити все, що було написано про цю країну чи народ. Потім складаєш план. Це теж не просто. Взяти хоча б мої подорожі на острови Тихого океану, де я буваю досить часто. Сама тільки Мікронезія складається з двох тисяч двохсот островів. Лише на шість із них можна потрапити літаком і на два — пароплавом. Що ж до решти — то треба добре-таки подумати, як на них дістатися. Дуже багато залежить від того, як себе поведеш з тубільцями. Мені важко було б спілкуватися з тубільцями, мешкаючи в добре обладнаному наметі поряд з їхніми хижами. Коли вони пропонують покуштувати свою страву — негаразд відмовлятись і їсти власні консерви, хоча вони й безпечніші.

— З вашої книги «Острови людожерів» ми знаємо, що ви побували і в місцях, де ще й досі існує канібалізм. Чи відчували ви страх під час таких подорожей?

— На островах людожерів, як не дивно, я не мав жодних ускладнень, хоча саме там, на Новій Гвінеї, загинуло багато мандрівників. Але питання страху дуже важливе, коли йдеться про подорожі. Багато хто вважає, що в ризикованих ситуаціях людина не повинна боятися. Це нісенітниця. Страх — необхідний регулятор. Кілька разів до мене приходили вісімнадцятилітні хлопці й казали приблизно таке: «Я б з вами пішов навіть у пекло, я ніколи нічого не боюся...». Такої людини я б нізащо не взяв з собою. В розумних межах страх примушує людину серйозно ставитися до небезпеки.

— Скільки ви знаєте мов, і як спілкуєтеся під час подорожей?

— Знати мови мандрівнику необхідно. Я вільно володію англійською, німецькою, російською, португальською, коротше кажучи, мовами, на яких виходить багато спеціальної літератури. Коли їду до якогось племені, намагаюсь вивчити його мову, щоб дізнатися якомога більше про його спосіб життя, про культи, релігію. Це дуже делікатна річ. На Новій Гвінеї кілька років тому було вбито мандрівника через те, що він став на місце, де «живуть духи».

Про мови ряду племен і народів можна дещо знайти у спеціальній літературі чи в нотатках місіонерів. А якщо нічого немає, то в кожному селищі знайдеться бодай одна людина, що побувала у місті і знає кілька англійських чи іспанських слів. Вона й стає для мене перекладачем. Коли ж такої людини немає, користуюся жестами. Навіть ламана місцева мова викликає довіру тубільців. Минає якийсь час і вже «розбалакуєшся». Знаючи дві-три сотні слів, можеш уже добре порозумітися.

— Які ваші книжки вийшли останнім часом?

— Нещодавно підготував нову редакцію «Островів людожерів», там я розповідаю про минуле і сучасне Меланезії, роблю деякі прогнози щодо життя людей, які населяють 20 тисяч маленьких островів у Тихому океані. Це перша частина тетралогії про Океанію. Вийдуть також у дещо доповненому вигляді друга і третя книги: «По невідомій Мікронезії» та «Останній рай». Незабаром з'явиться і моя остання праця — «Шанувальники зірок» — розповідь про давню культуру Перу.

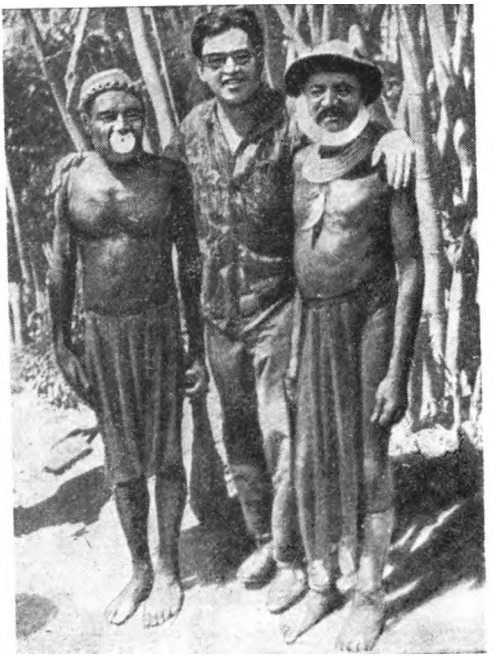

Мілослав Стінгл серед папуасів

ХВОРІ КНИЖКИ В АМЕРИЦІ

Сьогодні бібліотеки великих міст США переживають трагедію — на полицях гинуть мільйони книжок.

Внаслідок забрудненості повітря на їхній поверхні утворюється кислота, яка роз'їдає папір. Він стає настільки ламким, що одразу ж розсипається, як тільки торкнутися сторінки. «Це, без сумніву, найсерйозніша проблема наукових бібліотек, — каже Норман Шаффер, завідуючий відділу зберігання цінних книжок бібліотеки Конгресу у Вашінгтоні, — і більшість бібліотекарів неспроможні запобігти лихові — їм залишається тільки пасивно спостерігати, як їхні зібрання руйнуються».

У бібліотеці Конгресу, яка має найбільше зібрання книжок у країні, 6 із 18 мільйонів томів перебувають на межі цілковитого знищення. У Нью-Йоркській публічній бібліотеці, в бібліотеці Гарвардського університету в такому стані перебуває половина книжкового фонду.

Проблема стосується, насамперед, найбільших американських наукових закладів, але, як твердять фахівці, приватним зібранням, можливо, загрожує ще серйозніша небезпека, оскільки державні бібліотеки мають більші можливості для зберігання цінних текстів.

КУБИНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ І ЛАТИНОАМЕРИКАНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

М. Бенедетті: Ми включилися у боротьбу за визволення наших народів.

Гаванська «Гранма» вмістила статтю відомого уругвайського письменника Маріо Бенедетті, в якій він, зокрема, пише:

«Уругвайські митці мого так званого «покоління 1945», за незначним винятком, жили, як-то кажуть, спиною до власної країни, до всієї Латинської Америки. Ми всі перебували під неабияким впливом європейської, особливо французької, культури. Кубинська революція примусила нас повернутися обличчям до Латинської Америки. Вона наблизила нас до марксизму, довела, що можна добитися перемоги навіть у такій маленькій країні, як Уругвай Наш світогляд почав змінюватися. Ми вже по-новому дивилися на життя, пильно стежили за перетвореннями на латиноамериканському континенті, хоча все це не одразу відбилося в літературі. Поступово всі ми, кожен по-своєму, включилися у боротьбу за визволення наших народів.

До перемоги кубинської революції в центрі зображення латиноамериканського роману був, практично, пейзаж. Після 1959 року на перший план виступає людина. Краєвид не зник з літератури, але почав фігурувати в іншому контексті. Невдовзі з'явилися романи, які прямо розробляли тему боротьби латиноамериканських народів.

Певні позитивні зміни, які сталися в латиноамериканській літературі, пов'язані також з виникненням на Кубі Інституту Каса де лас Америкас. Ця установа була створена з метою консолідації прогресивних письменників континенту. Багато з нас побачилися уперше саме на Кубі і навіть змогли обмінятися своїми книжками, перебуваючи там на запрошення Каса де лас Америкас. Все це мало для нас надзвичайно важливе значення».

НЕВІДОМІ ОПОВІДАННЯ ФОЛКНЕРА

Після смерті видатного американського прозаїка Вільяма Фолкнера (1962 р.) кожен документ, пов'язаний з його життям і творчістю, викликає у літературознавців підвищений інтерес.

Відомо-бо, що письменник не любив давати інтерв'ю, розповідати про себе, про свою творчу лабораторію.

Справжньою літературною подією стала й нещодавно видана збірка новел письменника (укладач Джозеф Блотнер), яка містить сорок п'ять ранніх оповідань Фолкнера, з яких чотирнадцять друкуються вперше, а решта — маловідомі.

З цієї нагоди американський тижневик «Тайм» умістив статтю про той період Фолкнерового життя, коли молодий письменник жив у злиднях і заробляв на прожиток випадковими журнальними публікаціями

Історія взаємин письменника з редакціями «популярних» видань, викладена на сторінках «Тайму», показова: читач бачить, як буржуазне суспільство експлуатує літератора, підпорядковує його талант вимогам «ринку». Листування Фолкнера з видавцями свідчить, що останні накидали письменникові принизливі вимоги, які спотворювали і задум, і стиль, і образну систему новел. Згнітивши серце, майбутній лауреат Нобелівської премії переписував і підправляв свої твори... Новели виходили прямолінійні, позбавлені того психологізму, який зачаровує читача в його пізнішому доробку. Цікаво, що згодом Фолкнер не раз запозичував із своїх ранніх новел теми та сюжети для зрілих творів, розробляючи їх куди цікавіше й глибше.

Очевидно, Фолкнер свідомо не хотів друкувати за життя свої ранні новели — добре пам'ятаючи прикрощі, з ними пов'язані, але не вважаючи, що обставини написання виправдовують поступливість митця.

ЯК АМЛЕТ СТАВ ГАМЛЕТОМ

Неподалік від маленького ютландського містечка Рандерс, розповідає доктор Й. Рейнерт у газеті «Нойес Дойчланд», стоїть на узбіччі шляху щит з написом: «Могила Гамлета». На горбику, порослому м'якою зеленню, височить гранітний камінь. На ньому вирізьблено. «Принц на ймення Амлет, який був королем ютів, спочив тут навіки, на Амлетовій луці».

Автором цього напису вважають першого датського історіографа Саксона Граматика. Він згадує про Амлета в своєму творі «Діяння данів», написаному ще 1200 року: «Його могила міститься в Ютландії, на луці, названій на його честь» Це свідчення не раз піддавалося сумнїву. Але нещодавно дослідження історика Енкера Керкебі підтвердило слова Саксона.

Правда, його опис героїчних учинків ютського короля слід сприймати з певними застереженнями. Амлет жорстоко помстився вбивці свого батька — вітчимові Фенге. Згодом він сам посів королівський трон, але ненадовго. В одній з міжусобних воєн Амлет загинув, очевидно, поблизу луки, названої його іменем.

У середні віки постать датського принца надихала багатьох поетів та прозаїків різних країн — зокрема, ісландських скальдів XIII—XIV ст. ст., французького письменника та історика Франсуа де Бельфоре (1530 — 1583). Але увічнив образ принца датського Вільям Шекспір. Його «Гамлет» — це довільне опрацювання історичного матеріалу; навіть місце дії драматург переніс з Ютландії в Данію, в Ельсінор.

Ще й нині легендарна постать Амлета, принаймні в Скандінавії, привертає до себе увагу митців. Так, датська театральна трупа «Моллен» поставила спектакль «Амлет». У Стокгольмі вийшов роман на цю тему — «Принц» Г. Е. Сандгрена. А в серпні минулого року, після двадцяти-п'ятирічної перерви, відновлено щорічні гамлетівські фестивалі в замку Кронборг поблизу Ельсінора.

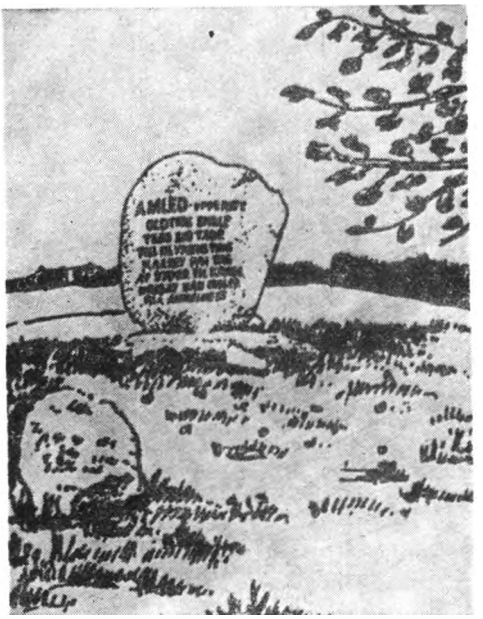

Пам'ятний камінь на Амлетовій горі.

ПЛЯЖНІ УСМІШКИ

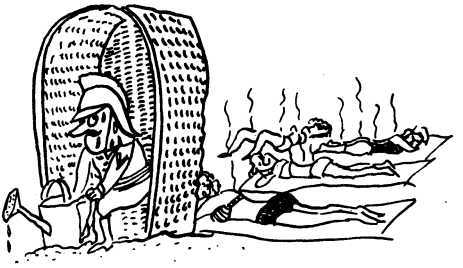

«Парі-матч», Франція.

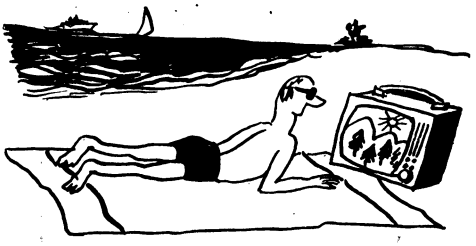

«Польское обозрение». Польща.

На дні морському.

«Єж», Югославія.

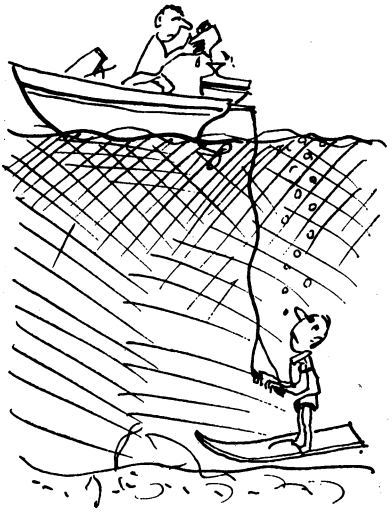

«Дікобраз», Чехословаччина.

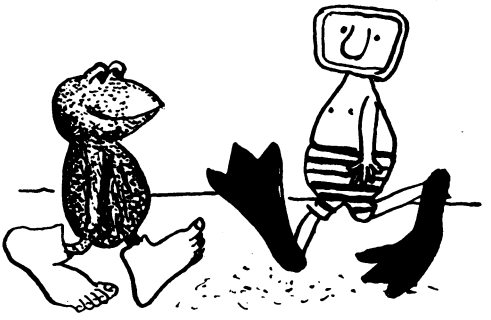

«Лудаш Маті», Угорщина.

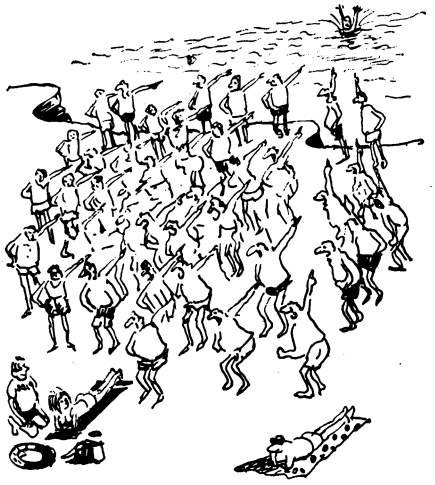

«Штерн», ФРН.

— Ми щодня платимо за номер сто п'ятдесят франків, а ти тут все сидиш і читаєш.

«Швайцер іллюстрірте», Швейцарія.

«Квік», ФРН.

«Пуркуа па?», Бельгія.

Головний редактор
Віталій Коротич.

Редакційна
колегія:

Дмитро Білоус,
Олесь Гончар,
Павло Загребельний,
Дмитро Затонський,
Віктор Коптілов,
Юрій Кочубей,
Олег Микитенко
(заст. головного редактора),
Володимир Митрофанов,
Василь Оснач,
Воліна Пасічна,
Олександр Підсуха,
Арнольд Шлепаков.

Відповідальний секретар
Богдан Чайковський.

Художній редактор
Володимир Писаренко.

На 1-й стор. обкладинки «Портрет Лазаря Гоша» художника Ж.-Л. Давіда

На 4-й стор. обкладинки плакат Гайнца Мьорделя (НДР) «Москва. 1980». Друга премія на міжнародному конкурсі «Плакат Олімпіади-80».

Здано до набору 10. 04. 80. Підписано до друку 10. 06. 80. БФ 30279. Формат видання 70×100/16. Високий друк. Умовних друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 20,78. Тираж 63090. Зам. 01952.

Адреса редакції: 252021, Київ-21, вул. Кірова, 34. Телефони: головний редактор — 93-13-18, секретаріат — 93-06-13, відділи: художньої літератури — 93-28-88, 93-27-10, критики — 93-29-61, публіцистики — 93-27-60.

Рукописи обсягом до одного друкованого аркуша не повертаються.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47, Брест-Литовський проспект, 94.

«ВСЕСВІТ» («Весь мир» — «Всэсвит»). № 7, 1980 г. (на украинском языке). Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал Союза писателей Украины, Украинского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами и Украинского республиканского комитета защиты мира. Журнал основан в 1925 г.

Адрес редакции: 252021, Киев-21, ул. Кирова, 34. Издательство «Радянський письменник», 252133. Киев-133, бульвар Леси Украинки, 20. Комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047. Киев-47, Брест-Литовский проспект, 94.

Фото Р. Саладо (Куба).

ПАНОРАМА ОБЛИЧЧЯ СВІТУ

Фото Хельге Сунда (Норвегія).

Ціна 60 коп.

ІНДЕКС 74089

«РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК»
«ВСЕСВІТ», 1980, № 7, 1—240.